

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

СИЧЕВСЬКИЙ АНТОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94 (477.42) «1945/1991»

**СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ГРОМАДИ НА ЖИТОМИРЩИНІ
У 1945–1991 РР.**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Венгерська Вікторія Олексіївна

Житомир – 2015

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	17
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	22
Розділ 2. Обрядово-культурна практика та побутове життя росіян-старообрядців	
2.1. Особливості віровчення, богослужіння і сімейно-шлюбних відносин у громадах поморської, федосіївської, білокриницької згод та єдиновірців.....	28
2.2. Специфіка здійснення обрядів хрестин, весілля та поховання. Кількісний вимір требовиконань.....	43
2.3. Звичаї та традиції як вияви етноконфесійної ідентичності.....	53
Розділ 3. Внутрішньоцерковне становище старообрядницьких громад на Житомирщині: динаміка та тенденції змін	
3.1. Мережа старообрядницьких громад: кількісні та якісні характеристики безпопівських та попівської згод.....	63
3.2. Місцеве духовенство Древлеправославної Церкви Христової та інститут безпопівських духовних наставників.....	82
3.3. Керівні органи старообрядницьких громад та їхня фінансова діяльність.....	93
3.4. Культурні будівлі та майно старообрядницьких громад.....	107
Розділ 4. Партиїно-державна релігійна політика та її реалізація відносно старообрядницьких громад Житомирської області	
4.1. Загальна характеристика партиїно-державної релігійної політики.....	119
4.2. Заходи місцевих органів влади щодо обмеження релігійної діяльності старообрядців та реакція на них з боку духовенства і віруючих.....	132
4.3. Ліквідація мережі старообрядницьких громад на Житомирщині у 1948–1968 рр.....	156
Висновки	171

Список використаних джерел.....	178
Додатки.....	262

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

РСРК – Рада у справах релігійних культур

ДЦХ – Древлеправославна Церква Христова

РПЦ – Російська православна церква

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

РНК – Рада Народних Комісарів

РМ – Рада Міністрів

ВР – Верховна Рада

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

УШОСДОР – Управління шосейних доріг

МВС – Міністерство внутрішніх справ

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – Комуністична партія України

ЦК – Центральний комітет

Обком – обласний комітет

РК – районний комітет

ВЛКСМ – Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді

Ревкомісія – ревізійна комісія

Міськкомунгосп – Міське комунальне господарство

РАГС – Реєстрація Актів Громадянського Стану

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В сучасній Україні різні релігійні об'єднання більшою чи меншою мірою беруть участь у суспільно-політичних процесах, демонструючи при цьому почасті протилежні позиції щодо націотворчого, соціокультурного, духовно-морального розвитку держави. В останні роки особливу стурбованість викликають спроби антиукраїнських сил утвердити у свідомості частини соціуму ідеологічно шкідливу доктрину «русского мира»; доволі небезпечною є також діяльність окремих тоталітарних сект. За таких обставин державна релігійна політика, спрямована на реалізацію прав і свобод віруючого населення та задоволення потреб вірян традиційних церков і послідовників неорелігійних рухів, має корелюватись із завданням захисту національних інтересів. Цілком очевидно, що вивчення історичного досвіду суспільно-релігійних змін, зокрема тих, які відбулись в умовах радянської дійсності, сприяли виробленню більш ефективної моделі державно-церковних відносин у досягненні оптимальних шляхів вирішення проблеми громадянської консолідації.

Запропонована тема має значний науковий інтерес, оскільки у вітчизняній науці залишається недостатньо вивченою. В історико-релігієзнавчій літературі життя росіян-старообрядців досліджуваного періоду висвітлено фрагментарно: обмежується загальною поданням статистичних даних, історичних довідок переважно у всеукраїнському контексті. Між тим, регіональна специфіка, національна ідентичність, етноконфесійні особливості старообрядницьких громад належним чином не розкриваються. У цьому зв'язку зростає потреба у ґрунтовних краєзнавчих роботах в межах всіх регіонів України як базових для написання узагальнюючих праць з історії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в кінці XVIII – на початку XXI ст.: соціально-економічні,

культурно-освітні, націо- і державотворчі аспекти» (державний реєстраційний номер 0111U008523).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є дослідження історичних трансформацій старообрядницької етноконфесійної спільноти на Житомирщині в умовах антирелігійної політики комуністичного режиму періоду 1945–1991 рр.

Дослідження поставленої мети передбачає розв’язання таких дослідницьких завдань:

- реконструювати мережу старообрядницьких громад, простежити динаміку і тенденції змін кількісних та якісних показників;

- проаналізувати склад священнослужителів Древлеправославної Церкви Христової та інституту духовних наставників поморської та федосіївської згод на Житомирщині, дослідити керівні органи управління старообрядницьких громад, з’ясувати соціально-матеріальне становище і фінансову діяльність старообрядців;

- визначити напрямки, форми і методи партійно-державної релігійної політики щодо духовенства та віруючих старообрядницьких громад;

- простежити акції зі зняття старообрядницьких громад з реєстрації, визначити систему державних органів, яка забезпечувала знищення мережі старообрядницьких громад Житомирщини;

- розкрити специфіку віросповідних основ, визначити особливості обрядово-культурної практики різних напрямків старообрядництва й охарактеризувати побутові та морально-релігійні звичаї і традиції старообрядців.

Об’єкт і предмет дослідження. *Об’єктом* дослідження є зміст партійно-державної релігійної політики щодо старообрядців та внутрішньоконфесійного життя старообрядницьких громад різних напрямків, а *предметом* – старообрядницькі громади на Житомирщині у 1945–1991 рр.

Методи дослідження. У реалізації вивчення проблеми застосовувалися принципи і методи загальнонаукового та історичного аналізу. Методологічна основа ґрунтується на принципах історизму, науковості та світоглядного плюралізму. У дисертації застосовано такі методи: аналізу і синтезу, архівної евристики,

компаративістики, діахронний, герменевтичний, системно-структурний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, просопографічний, математичної статистики, систематизації та узагальнення. Також було залучено міждисциплінарний інструментарій, зокрема методи соціології релігії, включеного спостереження та вільного інтерв'ювання, які активно використовувалися в ході історико-етнографічної роботи. Застосування вказаних принципів та методів дозволило комплексно вирішити окреслені завдання дисертації, уникнути тенденційності та упередженості, сформулювати обширні висновки і узагальнення.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1945–1991 рр. Нижня межа обумовлена початком визначення ставлення комуністичного режиму щодо старообрядців у перші повоєнні роки, а верхня – новим курсом релігійної політики уряду незалежної України. Вирішення окремих складових проблеми неминуче зумовлювало до розгляду їх у ширшому контексті. Зокрема, виявлення динаміки та тенденцій розвитку (занепаду старообрядницьких громад, глибини трансформації їхнього внутрішньоконфесійного життя) вимагало звернення до попередніх періодів).

Територіальні межі дослідження визначені адміністративно-територіальним поділом Житомирської області періоду 1945–1991 рр.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає насамперед у тому, що вперше у вітчизняній історіографії дослідницька увага зосереджена на всебічному висвітленні історії старообрядницьких громад 1945–1991 рр. в межах однієї області. Вивчення мережі старообрядницьких громад дало можливість виявити, що на Житомирщині переважну більшість склали послідовники поморської безпопівської згоди, а частка безпопівців-федосіївців та попівців білокриницької згоди була незначною. Загалом росіяни-старообрядці як етноконфесійна спільнота займали з-поміж населення області незначний відсоток і впливу на релігійне життя поза межами власного компактного проживання не мали.

На основі опрацювання різнопланової літератури, залучення архівних документів та матеріалів історико-експедиційної роботи удосконалено результати попередніх досліджень про те, що старообрядці дотримувались традиційних для них

звичаїв, обрядів, релігійних практик й в цілому зберегли свою етноконфесійну ідентичність. Разом з тим з'ясовано, що на Житомирщині кожна старообрядницька згода виявляла власну обрядово-культову специфіку.

В дисертації отримали подальший розвиток висновки вчених щодо антирелігійної кампанії комуністичного режиму на Житомирщині, яка однаковою мірою спрямовувалась передусім на скорочення мережі усіх релігійних об'єднань та атеїзації суспільства. У процесі суспільно-релігійних змін останніх років «перебудови», на відміну від православних, католицьких, протестантських церков, старообрядці не змогли відновити доволі значну мережу громад повоєнних років й на початку 1990-х рр. залишалися на маргінесі релігійного життя області.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Комплексне дослідження життя старообрядницьких громад в межах окремого регіону є внеском у розвиток історико-краєзнавчої науки. Висновки, основні ідеї та фактичний матеріал дослідження поглиблюють наукові розробки з історії релігії в цілому та історії України зокрема. Результати дослідження можуть бути використані при написанні програм, курсів та спецкурсів вищої школи з історичних, релігієзнавчих, етнополітичних та соціологічних дисциплін.

Практична цінність одержаних результатів, на наш погляд, дозволить поліпшити існуючу модель державно-церковних стосунків, сприяючи тим самим стабільному розвитку поліконфесійного українського соціуму, зміцненню української державності, подальшому становленню громадянського суспільства.

Апробація результатів дослідження. Результати наукового дослідження знайшли відображення в публікаціях, доповідях і виступах на II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий діалог «Схід-Захід» (Бахчисарай, 12 жовтня 2013 р.); V Всеукраїнській науковій конференції «Вайнгортівські читання» «Україна: надбання культурної спадщини» (Полтава, 14–15 листопада 2013 р.); VI Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 15–16 листопада 2013 р.); XII міжнародному семінарі «Релігія та громадянське суспільство: між фундаменталізмом і секуляризацією» (Ялта, 20–25 листопада 2013

р.); Всеукраїнській науковій конференції «Історичні регіони України: минуле та сучасність» (Харків, 28–29 листопада 2013 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані в 14 статтях, 7 із яких у фахових виданнях, 1 – у закордонному виданні.

Структура дисертації обумовлена поставленими метою і завданнями. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний зміст дисертації становить 177 сторінок. Список використаних джерел включає 400 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Необхідність комплексного висвітлення стану наукової розробки проблеми вимагає застосування такої класифікаційної схеми історіографічного аналізу, яка б забезпечила можливість не тільки врахувати теоретико-методологічні підходи у розгляді різноманітної за характером літератури та виявити загальні тенденції в розвитку зарубіжної та вітчизняної історичної науки, але й визначити недосліджені аспекти теми, які складають об'єкт-предметну сферу даної дисертаційної роботи і потребують наукового вирішення. У цьому зв'язку, застосування класифікаційної схеми поетапного огляду літератури, що формувалася під впливом різних ідеологічних завдань та науково-концептуальних підходів слід вважати найбільш оптимальною.

Відповідно до проблемно-хронологічного порядку історіографію з даної проблематики, на нашу думку, доцільно розділити на три основні групи: 1) радянську; 2) зарубіжну; 3) сучасну вітчизняну.

Радянська історіографія характеризується надмірною ідеологізацією боротьби держави з релігією й відповідною негативною стереотипною оцінкою явища старообрядництва, його «шкідницької» ролі в радянському суспільстві. Радянські автори вкрай рідко висвітлювали старообрядницький релігійний рух своєї епохи суто в історичному аспекті, а більше акцентували увагу на критику його засад [394; 372; 357; 393]. До того ж ця критика йшла в курсі ідеологічного обрізування, навішування штампів і містила вкрай мало правдивої інформації. Радянські автори були підлеглими комуністичної державно-партійної системи і старанно виконували роль рупора антирелігійного агітпропу.

До характеристик старообрядництва радянські дослідники звернулися з кінця 1950-х – першої половини 1960-х рр. Для авторів цього періоду старообрядництво

видавалося лише частиною сектантського руху. Так, І. Узков обстоював думку, що старообрядці були «найдавнішою обрядово-церковною сектою», яка не мала тенденцій до кількісного зростання [393, с. 395]. Звісно, що такий підхід не містить серйозного обґрунтування, оскільки фактично не дає відповіді на питання: яким же чином розвивалися старообрядницькі громади протягом століть і які чинники сприяли до їхньої відтворюваності та призводили якщо не до кількісного зростання, то хоча б збереження спільнот?

Позицію І. Узкова підтримував В. Лаптьонок, який вважав, що старообрядництво було відсталою сектою [372, с. 14–15]. Не орієнтуючись в основах старообрядництва, навіть, не розуміючи причин зародження старообрядництва, як опозиції до «новообрядництва» православної церкви, автор на підтвердження свого визначення «відсталості» старообрядців вказував, що вони не допускали «нічого нового ні в обрядовості, ні в букві свого віровчення» [372, с. 14–15]. Зрозуміло, що таке твердження є абсурдним і жодним чином не може бути доказом для беззастережного віднесення старообрядництва, як досить розгалуженого релігійного руху, до одного з напрямків православного сектантства.

Цікаво, що на початку 1960-х рр. радянські автори ставили старообрядництво в один ряд з іншими, за їхнім означенням, «сектами», серед яких були меноніти, баптисти, євангельські християни, адвентисти, свідки Єгови, п'ятидесятники і духовні християни [357]. Старообрядництво, не дивлячись на застарілу термінологію, від якої науковці та державні органи відмовилися ще у Російській імперії, радянський дослідник Ф. Гаркавенко синонімічно називав «розкольництвом» [357, с. 108]. На жаль, праця цього автора «Что такое религиозное сектантство» теж була написана з позицій близьких до войовничого атеїзму. Старообрядців він характеризував як релігійних фанатиків [357, с. 109]. Разом з тим, Ф. Гаркавенко зробив важливе для тодішніх досліджень припущення, що попівське відгалуження старообрядництва все ж таки «перестало бути сектою ще з початку XIX ст.» [357, с. 110]. Автор відзначав, що старообрядці не вели своєї пропаганди серед представників інших віросповідань, а продовжувачами своїх релігійних обрядів і традицій вбачали виключно власну молодь [357, с. 112]. Звичай

та побут старообрядців Ф. Гаркавенко висміював і показував, як ворожі для утвердження «соціалістичної дійсності» [357, с. 113].

Твердження Ф. Гаркавенка щодо старообрядництва знайшли відображення і в книзі Ф. Федоренка «Секты, их вера и дела». Разом з тим, автор подав важливі фактичні та статистичні дані. Так, він констатував, що в Радянському Союзі чисельність старообрядців не перевищувала 1 млн. осіб. Він підкреслював, що старообрядництво втрачало своє політичне забарвлення, і лише його найбільш радикальні представники вели пропаганду проти радянської влади [394, с. 102–103]. Характеризуючи попівський напрям старообрядництва, Ф. Федоренко відзначав його пристосуванство до радянських умов життя, зокрема, релігійне керівництво закликало шанувати радянські свята, такі як День Радянської армії і Військово-Морського Флоту, День міжнародної солідарності трудящих, а у проповідях рекомендувало «успішно працювати на благо Батьківщини і світу» [394, с. 104]. Аналізуючи безпопівство, автор, наголошував на особливому формалізмі в релігії, строгому виконанні всіх обрядів, а також нетерпимості членів безпопівських згод одне до одного та до попівців [394, с. 105]. Падіння у дотриманні та виконанні віровчення і обрядів в окремих громадах, на думку Ф. Федоренка, було свідченням відмирання старообрядництва [394, с. 112].

У радянській історіографії найбільш ґрунтовними дослідженнями становища старообрядництва в СРСР після Другої світової війни стали монографії А. Катунського [363] і В. Міловідова [374]. Ці праці, які вийшли друком у 1970-х рр., були написані на основі широкої джерельної бази та мали надзвичайно вагоме значення для наукового розуміння суті старообрядництва. Автори заклали підвалини для нового погляду на старообрядництво.

А. Катунський детально описав історію, організацію, ідеологію, культ і психологію старообрядництва у радянський період. Особливо цінною є інформація щодо структури і діяльності старообрядницьких громад білокриницької, поморської та федосіївської згод в СРСР [363, с. 55–70]. Уваги заслуговує пояснення автора стосовно збереження демократичного принципу соборності у старообрядців [363, с. 55–57]. Дослідник підкреслював, що стійкості старообрядництва особливу вагу

додає систематичне релігійне виховання дітей, починаючи з моменту їхнього хрещення [363, с. 62]. Однак, автор відзначав глибоку кризу старообрядництва, що мала основний вияв у зменшенні кількості віруючих [363, с. 66].

Ідеї власної обраності, що були невід'ємним елементом старообрядницького світобачення, А. Катунський відкрито називав шовінізмом [363, с. 62]. Разом з тим, автор вказував, що старообрядці мали нейтральне або прихильне ставлення до радянської влади, підтримували її внутрішню та зовнішню політику [363, с. 76].

Процеси модернізації, які протікали в середовищі старообрядців, на думку А. Катунського, не зачіпали основ віровчення, а полягали головню у змінах структури релігійних організацій, окремих форм їхньої діяльності, взаємовідносин з нерелігійними організаціями [363, с. 107]. Автор вважав, що до 1970-х рр. модернізація зачепила усі сторони побуту старообрядців. Керівництво громад або ж офіційно дозволяло проводити зміни, або ж просто давало «мовчазну згоду» на нововведення. Зокрема, це стосувалося носіння сучасного одягу та бриття бороди. В таких «новинках» дослідник вбачав стремління старообрядців «йти в ногу з часом» [363, с. 110].

У книзі «Современное старообрядчество» В. Міловідов розкритикував обмеженість праць І. Узкова та Ф. Федоренка за їхнє ненаукове означення старообрядництва одним з сектантських рухів [374, с. 3–4]. Білокриницьку згоду загалом в СРСР автор характеризував як «достатньо сильну старообрядницьку течію помірковано консервативного напрямку» [374, с. 38]. В той же час він наголошував, що безпопівщина (поморська та федосіївська згоди) за кількістю релігійних громад переважали білокриницьку згоду [374, с. 41]. Глибоку кризу безпопівщини В. Міловідов вбачав у відсутності єдиної релігійної організації, а наявна локальна децентралізована структура не могла охопити тих віруючих, які змінювали місце проживання [374, с. 43]. Федосіївська згода, найрадикальніше відгалуження безпопівщини, за твердженням дослідника, перебувала на стадії занепаду, так як її послідовники поступово переходили до складу поморської згоди. Преображенська громада м. Москви – духовний центр федосіївщини СРСР не могла зупинити цей

процес, більше того – співпрацювала з поморцями у виданні спільного церковного календаря [374, с. 48–49].

Звичайно, у з'ясуванні тенденцій антирелігійної кампанії, визначенні форм, методів та напрямів релігійної політики влади неможливо було обійтися без узагальнюючих праць радянських авторів А. Белова, В. Мезенцева, Л. Митрохіна, В. Чертихіна [349], В. Комарова, А. Черткова [365], С. Сказкіна [375], В. Бондаренко, А. Косянчука, В. Фомиченко [350], Н. Гордієнко [358], М. Мchedлова [376]. Їхні праці були розраховані на виховання атеїзму, формування ненависті до релігії, показ її як сили, що обмежує людські можливості, ставить людину у залежність, пригнічує волю та заважає науковому сприйняттю світу.

Становлення нової радянської обрядовості на території Житомирської області було розглянуто у брошурі першого секретаря Житомирського обкому КПУ В. Острожинського «Обрядность в нашей жизни». Маючи значний досвід роботи, автор чітко окреслив всі віхи впровадження нової обрядовості, вибудову організаційної структури, що забезпечувала реалізацію урочистих заходів, труднощі та перспективи утвердження соціалістичної обрядовості, як заміщення традиційних релігійних культів [379].

Корисною для нашого дослідження була сучасна зарубіжна література, присвячена старообрядницькій проблематиці. Російська дослідниця О. Фішман показала детальну картину віросповідних аспектів безпопівців-федосіївців [395]. Цікавими є положення щодо збереження ідентичності старообрядцями, представлені у статтях російських дослідниць О. Попової та Є. Курзіної [384; 370]. Інформація щодо минулого громад старообрядців-попівців СРСР, яка має непосредній стосунок й до попівців Житомирщини, презентована у науковій статті російського дослідника А. Чібісова [333], який описував тенденції розвитку Древлеправославної Церкви Христової в 1941–1949 рр., і старообрядницькому енциклопедичному словнику С. Вургафта та І. Ушакова [356].

Обрядовість у зв'язку з сучасними змінами релігійної свідомості розглядали білоруські дослідниці Т. Короткая, Є. Прокошина, А. Чудникова [366]. Для нашого дослідження важливим було виділення авторками типів старообрядців за мірою

їхньої релігійності у період «перебудови» [366, с. 90–91, 95]. На думку дослідниць, старообрядці цього часу стали більш відкритими до іновірного оточення та втрачали фанатизм у виконанні релігійної традиції [366, с. 104].

Віросповідні основи та культове приладдя старообрядців проаналізували провідні білоруські діячі старовірів поморської згоди Є. Лепешин, П. Орлов та М. Шиков [320; 321; 334]. Зокрема, Є. Лепешин охарактеризував символічне значення лестовки, невід'ємного атрибуту старообрядців [320, с. 11–12]. Виходячи з позицій християнства, П. Орлов розглянув особливості необхідної поведінки, мислення та побуту старообрядців [321, с. 1–3]. Заборону спільного молитовного спілкування поморців з представниками інших релігій обґрунтував М. Шиков. У положеннях автора чітко простежується протиставлення старообрядництва оточуючому світу, як нечестивому, пронизаному антихристовою скверною [334, с. 16–20].

Цінні відомості про релігійні відправи старовірів містяться у працях польського історика та філолога Є. Іванця [336–340; 400]. Він подав розгорнуту інформацію про старообрядницьку традицію виготовлення та використання книжок, свічок, роль кадильниці, обряди хрещення та поховання. Особливої уваги заслуговують праці Є. Іванця, зважаючи на те, що старовіри-безпопівці Польщі мають однакові віросповідні засади з старовірами Житомирщини, а частина старовірських громад була утворена за рахунок польської міграції на Житомирщину.

Впродовж періоду сучасної України вітчизняні вчені з нових концептуальних позицій дослідили різні аспекти суспільно-релігійних змін, державно-церковних відносин і етноконфесійних особливостей. Між тим, старообрядницька проблематика періоду 1945–1991 рр. не стала предметом спеціальних наукових студій.

У вивченні питання партійно-державної релігійної політики комуністичного режиму та тих суспільно-релігійних змін, що відбулися наприкінці «перебудови», значну роль відіграли узагальнюючі праці В. Войналовича [354] і П. Бондарчука [351; 387].

Провівши глибокий аналіз нормативно-правової бази регулювання релігійного життя, В. Войналович дійшов висновку, що практична сторона реалізації

законодавства мала відчутно більший ступінь обмежень. Дослідник відзначав, що «неприховане свавілля і беззаконня щодо віруючих, духовенства, релігійних організацій і релігійних центрів були не епізодами, а системою партійно-радянської релігійної політики на всіх етапах її здійснення» [354, с. 676].

Досліджуючи релігійність населення УРСР, П. Бондарчук побіжно згадував і становище старообрядницьких громад. Зокрема, він вказував, що старообрядці ставилися до релігійних відправ з більшим пієтетом, ніж прибічники РПЦ [351, с. 225–226, 293]. Однак, кризові процеси у середині старообрядництва наприкінці 1970-х рр., за твердження автора, детермінували, окрім внутрішнього занепаду, й поступове зближення та злиття частини старообрядців з РПЦ [351, с. 281].

Серед монографічних робіт краєзнавчого характеру особливе значення у вивченні релігійного життя безпосередньо Житомирщини відіграла праця С. Жилюка та Л. Паніної [360]. Цінність даного дослідження полягає, передусім, у тому, що автори досить змістовно висвітлили партійно-державну релігійну політику в області, визначили роль і місце кожного релігійного об'єднання, у тому числі старообрядницьких, у процесі суспільно-релігійних змін періоду 1970-х – 1990-х рр. Проте в роботі подається лише загальна характеристика старообрядницьких громад здебільшого періоду «перебудови» [360, с. 103–108], а напрямки (згоди), особливості обрядово-культової практики, організаційного устрою, матеріального становища старообрядництва, що складають предмет нашого дослідження, авторами не розглядалися.

Особливо інформативними є матеріали історико-археографічної експедиції С. Таранця серед старовірів Житомирщини, проведеної у 1998 р. Історик провів роботу у селах Коростенського (Чолівка), Народицького (Бродник) та Малинського районів (Трудолюбівка, П'ятидуб). Для нашого дослідження першорядного значення має твердження автора, що під час гонінь радянської влади, закриття культових будівель та зняття громад з реєстрації старообрядці переходили на втаємничені, конспіративні підходи до організації релігійного життя. Так, вони, позбавлені молитовних будинків, продовжували молитися «по хатах», а різноманітні релігійні треби виконували вночі [330, с. 200–201, 203].

Історію житомирської громади поморців, в тому числі й радянського періоду, коротко розглядав М. Бабичев. Описуючи провідних членів громади, автор подав відомості про релігійну освіту духовного наставника В. Осипова [316, с. 7].

До питань основ старообрядницького віросповідання та відправлення культу звернувся І. Сінельников [325–326]. У його статтях докладно висвітлено весільні та поховальні обряди старовірів Житомирщини. В основу статей І. Сінельникова покладено багаторічні спостереження за відправами старовірів-поморців с. Російські Пилипи (нині – Пилипівка) Чуднівського району Житомирської області.

Отже, історіографічний аналіз проблеми дозволяє констатувати відсутність комплексних узагальнюючих праць з історії старообрядництва на Житомирщині впродовж 1945–1991 рр. Наукові праці з досліджуваного періоду містять загалом фактичний матеріал лише із окремих аспектів теми. Такий стан наукової розробки проблеми закономірно вимагає звернення до архівних документів.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження представлена корпусом неопублікованих і опублікованих документальних даних. За своїм походженням неопубліковані архівні джерела умовно можна поділити на такі групи: 1) документи вищих органів влади (постанови, розпорядження, резолюції, листування, звіти, аналітичні довідки, інструкції ЦК КПУ, інструктивні листи Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР, інформаційні звіти та плани роботи уповноважених РСРК); 2) документи місцевих органів влади (накази та звіти місцевого уповноваженого РСРК); 3) документи релігійних організацій та установ (документи щодо особового складу священнослужителів і керівництва громадами, матеріального забезпечення громад, стану культових споруд, списки віруючих).

Документальні матеріали Центрального комітету Комуністичної партії України (фонд 1 ЦДАГО України) [1–33] розкривають специфіку релігійної політики партійно-державної системи, механізм провадження атеїстичних заходів, жорстке адміністрування влади щодо служителів культу і віруючих. Ці справи дають

підстави констатувати, що компартія була головним провідником антирелігійних кампаній та лицемірно порушувала норми власно ж встановленого законодавства щодо правового становища релігійних організацій в республіці. Лише з другої половини 1960-х рр. влада змінила політику, що раніше була доволі схожою на войовничий атеїзм. З цього часу «викорінення» релігійності населення реалізовувалося у напрямках атеїстичного виховання і антиклерикальної пропаганди [1–33]. Важливо відзначити, що не зважаючи на політику «перебудови» і, непоодинокі асоціювання її з послабленням, а то й зникненням тиску на релігію, у ЦК КПУ аж до 1990 р. не існувало виваженої позиції щодо потреби зміни релігійної політики та необхідності порозуміння з релігійними організаціями. До того ж таке порозуміння вимагало відходу від зверхності та нав'язування до компромісу та рівноправ'я обох сторін у вибудові державно-церковних стосунків [33, арк. 89–90].

Першорядної інформативної ваги мають документи фонду 4648 «Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при РМ СРСР по УРСР» ЦДАВО України [34–101], які містять інформаційні звіти, доповідні записки працівників апарату республіканського та обласних уповноважених, документи про діяльність священнослужителів та громад, спецповідомлення, листування з радянськими партійними органами. Умовно можна виділити такі групи документів: справи, що подають загальну аналітику щодо релігійних процесів в УРСР та справи, що містять інформацію про становище конкретних конфесій [34–101]. Надзвичайно цінними виявилися щорічні звіти апарату уповноваженого РСРК у Житомирській області. З 1945 р і до середини 1960-х рр. обласні уповноважені вели пильний контроль за старообрядницькими спільнотами, що і відображено у звітах та інформації про прийом старообрядницьких священнослужителів і членів виконавчих органів та ревізійних комісій. Варто відзначити, що самі ж обласні уповноважені погано орієнтувалися в особливостях старообрядницького культу та відмінностях між згодами. Як наслідок вони зачисляли федосіївців до поморської згоди [40, арк. 220, 232], пропонували безпопівцям увійти до складу білокриницької згоди [39, арк. 138]. Звісно, що ці заходи показують релігійне невігластво уповноважених, які мали надзвичайно

низький рівень знань з основ релігій. Повноцінності у розгляді таких питань як акція обласного уповноваженого з нав'язливого злиття попівців із безпопівцями подає переписка з республіканським уповноваженим, який чітко заперечував можливість реалізації такого плану. На його думку такий крок детермінував би значні трансформації у місцевому старообрядництві, які для влади не були вигідними [39, арк. 145].

Справи фонду 4648 ЦДАВО України також чітко показують антирелігійні заходи влади щодо старообрядців, приниження гідності віруючих, закриття їхніх церков та молитовних будинків, святотатство компартійців та представників місцевих органів влади, загалом систему знищення старообрядницьких громад [37; 39–50; 55–61; 64–66; 68; 75]. Науковий інтерес становлять статистичні документи, в яких подано інформацію про виконання обрядів, фінансову діяльність громад у 1980-х – на початку 1990-х рр. та чисельність старообрядців Житомирщини з локальною деталізацією [52–54; 67–68; 79; 81–88; 91–96; 98–101].

Поглибленню та уточненню окремих історичних сюжетів державної політики щодо старообрядництва Житомирської області сприяли документи, віднайдені у фонді Р-4994 «Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР в Житомирській області» Держархіву Житомирської обл. [102–147]. Фонд містить значний масив інформацій щодо проведення свят Великодня і Різдва старообрядницькими громадами, окремі моменти, що характеризували внутрішнє життя спільнот. Необхідними для нашого дослідження виявилися статистичні дані щодо стану релігійності старообрядців, а саме кількісного виміру требовиконань, рівня забезпеченості священнослужителями, культовими спорудами та здійснення фінансової діяльності протягом другої половини 1960-х – 1970-х рр. [104; 106–109; 111–131; 133–139; 141–143; 145].

Для відображення механізму зняття громад старообрядців з реєстрації та показу рівневості практичної реалізації самої процедури важливими є справи, віднайдені та опрацьовані дисертантом у фонді Р-1150 «Виконавчий комітет Житомирської обласної ради депутатів трудящих» Держархіву Житомирської обл. [148–150].

Для віднайдення та введення в науковий обіг джерел, які репрезентують становище старообрядництва Житомирщини досліджуваного періоду, дисертантом було проведено археографічну роботу в архіві сектору у справах релігій Житомирської обласної державної адміністрації. В результаті пошуку, укомплектування та систематизації матеріалів дисертантом було сформовано архівну колекцію «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944–1991)», яку спільно з завідуючим сектором О. Пивоварським у 2013 р. було передано на облік в Держархів Житомирської обл. Колекцію (фонд р-6630) [151–299] склали документи, які охоплюють такі питання, як склад керівних органів громад та духовенства (відображено їхні біографічні дані, статево-вікові категорії, сімейні зв'язки, соціальне становище, рівень світської та духовної освіти), забезпеченість культовими спорудами і майном (детально описано архітектурні параметри церков та молитовних будинків, їхнє внутрішнє убранство, подано креслення церкви білокриницької згоди у м. Житомирі та молитовних будинків поморців у м. Новограді-Волинському і федосіївців – у с. П'ятидуб), утиски віруючих партійно-державними органами та акції зі зняття старообрядницьких громад з реєстрації.

Додатковим джерелом у дослідженні становища старовірів Житомирщини є особистий архів автора [300–304], сформований протягом написання дисертаційного дослідження. Зібрані польові матеріали торкаються історії, повсякденного і обрядового життя, звичаїв, традицій, господарських занять, світогляду і сприйняття оточуючого світу старообрядцями поморської та федосіївської згод. Польові дослідження у достатній мірі дозволили встановити об'єктивність архівних документів, перевірити їхню відповідність історичним реаліям, докладніше врахувавши позицію старообрядців. Окрім записів усних свідчень, особистий архів автора містить і значну кількість фотографій, які відіграють важливу роль для визначення зовнішньої ідентифікації старообрядців, їхніх культових споруд та некрополів [300–304].

Особливу інформативність у дослідженні мають матеріали історико-етнографічної експедиції дисертанта і С. Таранця серед старовірів Житомирщини,

проведеної в 2012 р. [303; 328]. У ході експедиції було досліджено 11 поморських і федосіївських громад в 7 районах Житомирської та Київської областей (с. Теньківку Червоноармійського району, м. Новоград-Волинський і с. Роботище Новоград-Волинського району, с. Жабче і с. Чолівку Коростенського району, с. Мамеч Овруцького району, с. Бродник Народицького району, с. Трудолюбівку і с. П'ятидуб Малинського району, с. Великі Кошарища Коростишівського району Житомирської області та с. Рахвалівку Іванківського району Київської області), опитано 15 осіб, відвідано 4 молитовних будинки і 6 кладовищ, зроблено понад 500 фотознімків. Загальна протяжність маршруту експедиції склала понад 500 км. Під час експедиційної роботи автором та С. Таранцю вдалося дослідити історію та сучасний стан безпопівських старообрядницьких поселень, визначити поморські та федосіївські центри, чисельність і конфесійну структуру громад, вивчити усну історію парафій і молитовних будинків, познайомитися з місцевими наставниками, визначити міру збереженості традиційної культури та побуту.

До опублікованих документальних даних відносяться збірники під редакцією С. Жилюка [308; 311]. У виданні «Метаморфози відносин КПУ і РПЦ: від антагонізму до політичного партнерства (архівні документи та матеріали)» подано документ Богунської райради м. Житомира щодо становища безпопівської громади м. Житомира, її чисельності та внутрішньої кризи наприкінці 1980-х рр. [308, с. 142].

У збірнику «Релігійна політика радянської влади на Житомирщині (у документах 1979–1991 рр.)» міститься інформація щодо старообрядництва області наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., зокрема щодо занедбаного кладовища послідовників білокриницької згоди [311, с. 269] і технічного стану культової будівлі поморців м. Житомира [311, с. 220].

Таким чином, джерельна база дослідження є репрезентативною і дозволяє на основі документальних даних та особистого архіву автора заповнити прогалини в історіографії. Віднайдений масив документів дав змогу реконструювати структуру місцевого старообрядництва, з'ясувати та виділити основні його напрямки, детально розглянути систему призначення та виборності священнослужителів, яким чином формувалося керівництво громад, соціально-демографічні зміни та трансформації

релігійного простору старообрядців під тиском партійно-державного апарату. Польові дослідження серед старообрядців Житомирської області, представлені в особистому архіві автора, значно збагатили інформативну базу дисертації усними свідченнями безпосередніх учасників досліджуваної проблеми.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічну основу дослідження склали загальнонауковий системний, науково-об'єктивний і конкретно-історичний підходи в поєднанні з принципами порівняльного аналізу в оцінках розглянутих процесів.

Концептуальне значення у дослідженні релігійної політики, становища релігійних організації у повоєнній УРСР та на Житомирщині, відносин комуністичного партійно-державного апарату з релігійними інститутами мали праці вітчизняних науковців В. Войналовича, П. Бондарчука, С. Жилюка і Л. Паніної [354; 317; 351; 387; 360].

Методологія наукового пізнання старообрядництва визначила необхідність всебічного дослідницького аналізу з опорою на положення робіт спеціалістів у даній проблематиці. Для реконструкції історії старообрядництва надзвичайно продуктивним і ефективним виявилось студіювання фундаментальних положень, сформульованих провідними російськими дослідниками [322; 348; 353; 367; 396].

Методологічною основою дисертації є концепція «нової соціальної історії», яка за визначенням С. Белобородова, є найбільш продуктивною при розгляді старообрядницької проблематики. Як підкреслює дослідник, концепція передбачає описання та аналіз релігійних спільнот локального рівня, що не виключає створення колективних портретів і відтворення біографій конкретних постатей [348, с. 6]. Такий підхід, на думку історика, «з однієї сторони, забезпечує комплексне дослідження старообрядницької організації, як цілісного інституту, з іншої – дозволяє розглядати дії та мотиви окремих індивідів» [348, с. 6]. С. Белобородов обстоює твердження, що історик повинен детально розглядати локальні процеси в

старообрядницьких громадах, вивчати історичні явища на мікрорівні, що потім дозволить піднятися на вищі рівні пізнання [348, с. 6].

Велике значення для дослідження мали теоретичні підходи російських науковців О. Кострова і О. Попової, які також обстоюють теорію регіональності старообрядницького світу [367, с. 29]. О. Костров відзначав, що характер розвитку та становища старообрядництва найбільше детермінувався політичним, соціально-культурним, господарсько-економічним, географічним та природно-кліматичним контекстом існування громад [367, с. 32].

У рамках старообрядницької культури О. Костров виділяв дві компоненти – стабільну та рухливу. Перша компонента – релігійно-духовні, культурні, соціальні та господарські традиції. Друга компонента – новації, риси духовної та матеріальної культури, вироблені у залежності від часу та обставин середовища існування. Дослідник наголошував, що основою старообрядництва було збереження національної культури, для якої давньоруський варіант православ'я став головною засадою [367, с. 30–31].

Поглиблюючи теорію регіональності, О. Попова запропонувала розглядати старообрядництво на рівні обмежених територій, зокрема, певних областей держав, а самих старообрядців – як локальну спільноту, частину соціо-природнього середовища і культурного ландшафту [322, с. 170]. Соціально-ізолювана локальна спільнота старообрядців ґрунтується на релігійності, традиційності, сімейності та гомогенності етнічного складу [322, с. 170].

Осмисленню старообрядництва на локальному рівні сприяли розробки О. Фішман. Старообрядницький простір вона розглядає як «замкнений молитовно-святковий простір з своєю системою і топографією молитовних будинків та кладовищ» [396, с. 30]. Старообрядницький простір в уяві члена громади також асоціювався з малою географічною батьківщиною. Дослідниця стверджує, що цей простір відтворювався за допомогою вияву соціальних і конфесійних зв'язків, таких як: громада, шлюбні круги у громаді, власні святині та свята, молитовні будинки кладовища, книгообмін [396, с. 29]. Виходячи з цих засад, О. Фішман стверджувала думку, що локальний старообрядницький простір «відтворювався, як самодостатнє

ціле і або розвертався у зовнішній старообрядницький світ, або стягувався до рівня сім'ї, дому, окремої особистості при контактах з чужим – антихристовим – світом» [396, с. 29].

Оригінальне обґрунтування старообрядницької згоди, як «уявленої спільноти» (за термінологією Б. Андерсона) подав вітчизняний історик П. Єремєєв. Окресленим засади дозволяють глибше зрозуміти межі старообрядницького простору. Він зазначав: «Пересічні старообрядці часто не розуміли меж своєї згоди, її еклезіологічної природи. Утім, вони належали до конкретних старообрядницьких громад, у яких зв'язок між членами був дуже сильним. Духовна еліта громад і на рівні власних уявлень, і на рівні практичної взаємодії забезпечувала уявлену та організаційну єдність згоди» [359, с. 8–9].

Варто відзначити, що при термінологічному визначенні представників різних старообрядницьких згод у науці використовується усталена узагальнююча дефініція «старообрядці». Разом з тим, теоретично-важливою у цьому питанні є заввага російської дослідниці С. Васильєвої. Зокрема, вона звертає увагу на те, що старообрядці у побуті та на різних громадських зборах також називають себе «старовірами» або «древлеправославними християнами» [353, с. 13]. С. Васильєва наголошує: «В старообрядницькій літературі в якості самоназви використовуються визначення «православні (древлеправославні) християни», а свою релігійну спільноту кожна згода старообрядців визначає як православну (древлеправославну) церкву» [353, с. 13]. Самоназва «старовіри» була розповсюдженою поміж безпопівцями поморської та федосіївської згод. В офіційному діловодстві попівських громад, старообрядців білокриницької згоди, як самоназва використовувалися терміни «древлеправославні християни», «древлеістинні християни» [303; 188, арк. 3]. Щоправда, такий поділ є досить умовним, оскільки ці терміни співіснували в синонімічному ряді разом з найбільшуживаною назвою «старообрядці». Особливо актуальною в даному питанні є концепція «уявлених спільнот», так як залучення цих термінів до вербального використання здебільшого здійснювалося духовним керівництвом громад та не мало регуляторного характеру і ніколи не вводилося в ранг єдиноправильного.

У реалізації вивчення проблеми застосовувались принципи і методи загальнонаукового та історичного аналізу. Принцип науковості дозволив на основі використаних джерел критично осмислити заідеологізовані штампи та інтерпретації окремих дослідників. Принцип світоглядного плюралізму дав можливість уникнути некоректних висловлювань в оцінках релігійного руху старообрядництва. Застосування принципу історизму допомогло здійснити розгляд питань партійно-державної релігійної політики та етноконфесійного життя на Житомирщині у всеукраїнському контексті. Принцип системності сприяв цілісному розкриттю об'єкта дослідження, його структури, релігійної та етнічної компонент.

Намагання досягти неупередженого і ґрунтовного висвітлення теми реалізовано шляхом використання комплексу неопублікованих джерел, різних за походженням і видом, для чого застосовувався метод архівної евристики. Метод аналізу і синтезу забезпечив вивчення окремих складових проблеми і дав можливість виявити загальні тенденції трансформації старообрядницьких громад. З'ясування функціонально-структурних аспектів релігійних змін потребувало методу соціології релігії. Виділити спільні риси і відмінності в організаційному устрої та обрядово-культовій практиці різних напрямків старообрядництва дозволив метод компаративістики. Системно-структурний метод дав можливість визначити основні напрямки дослідження.

Розглянути еволюцію провадження партійно-державної релігійної політики, функціонування старообрядницьких громад Житомирщини на конкретному історичному етапі дав змогу історико-генетичний метод. Для виявлення і співставлення особливостей розповсюдження та функціонування старообрядницьких громад на різних етапах досліджуваного періоду використовувався історико-порівняльний метод. Історико-типологічний метод забезпечив розподіл сукупності об'єктів та явищ, характерних старообрядницьким громадам, на якісно відмінні типи, на основі притаманних їм сутнісних ознак.

Для аналізу кількісних та якісних показників явищ та фактів у статистичному вимірі використовувався метод математичної статистики. Корисним при паралельному аналізі документів різних за своїм походженням був діахронний

метод. Герменевтичний метод забезпечив процедуру «вживання» через документ у досліджуваний період, сприяв правильному розумінню змісту історичних подій та фактів.

Методи включеного спостереження та вільного інтерв'ювання, які використовувалися під час експедиційної роботи, забезпечили значне поповнення історико-етнографічного матеріалу. Для характеристики суспільно-релігійної діяльності лідерів старообрядницьких громад з акцентуванням на вивченні їхніх біографій застосовувався просопографічний метод. Зрештою методи систематизації та узагальнення дозволили сформулювати конкретні висновки дисертаційного дослідження.

Застосування вказаного науково-методичного інструментарію дозволило комплексно вирішити окреслені завдання дисертації, уникнути тенденційності та упередженості, сформулювати обширні висновки і узагальнення.

Отже, опрацьована нами історіографія проблеми дає можливість сформулювати такі висновки. Насамперед, важливо акцентувати увагу на тому, що старообрядництво на Житомирщині у 1945–1991 рр. практично не входило в сферу наукових інтересів істориків, релігієзнавців та філософів, фактично залишаючись на дослідницькому маргінесі. Окремі історичні розвідки вітчизняних істориків були присвячені генезі появи старообрядців на Житомирщині, окремим фактам їхніх зносин з владою та РПЦ, статистиці старообрядництва і його соціальній базі в період XIX ст. – 1917 р. Таким чином, в історіографічному доробку сучасних дослідників досі не було комплексної роботи, в якій би розглядалися трансформації старообрядницького простору Житомирщини у період після закінчення Другої світової війни.

Сучасна історико-релігійна наука сягнула якісно нового рівня. В умовах демократизації державно-суспільних відносин вітчизняні історики отримали можливість плюралістично переоцінити історію функціонування релігійних об'єднань крізь призму антирелігійної політики, що проводилася партійно-

державними органами УРСР. Робота в архівах з раніше закритими для наукового загалу справами сприяла появі низки публікацій щодо минулого релігійних громад в Україні, але вже без атеїстичних ідеологічних нашарувань. Проте, не дивлячись на значну репрезентативність сучасних публікацій, історія функціонування старообрядницьких громад в аналізований нами період як в цілому по Україні, так і в локальних вимірах, не знайшла відображення у наукових дослідженнях.

З огляду на наведені вище факти, основою для нашого дослідження слугували неопубліковані документи, виявлені в фондах центральних і обласних архівів України. Використані нами документи, що містять відомості про старообрядницькі громади Житомирської області, вперше вводяться у науковий обіг. Окремою групою джерел є матеріали історико-етнографічної експедиції автора по старообрядницьким громадам Житомирщини, проведеної в 2012 р., які відчутно збагатили відомості про звичаї та традиції місцевих старообрядців.

Таким чином, опрацьована історіографія, знайдена і досліджена велика кількість джерел та матеріалів дають змогу всебічно та неупереджено розкрити поставлену проблему.

Сукупне використання наукових методів, разом з авторським синтезом результатів, отриманих в ході дослідження, дозволило забезпечити комплексний підхід до вивчення поставленої проблеми, досягти мети і виконати поставлені завдання, а також комплексно вивчити об'єкт і розглянути розвиток компонентів предмета дослідження. Методологічна основа дослідження дозволила відтворити об'єктивну картину трансформацій релігійного простору старообрядництва Житомирської області.

РОЗДІЛ 2

ОБРЯДОВО-КУЛЬТОВА ПРАКТИКА ТА ПОБУТОВЕ ЖИТТЯ РОСІЯН- СТАРООБРЯДЦІВ

2.1. Особливості віровчення, богослужіння і сімейно-шлюбних відносин у громадах поморської, федосіївської, білокриницької згод та єдиновірців

Старообрядництво на території Житомирщини було представлено трьома згодами: поморською, федосіївською та білокриницькою. Перші дві належали до безпопівської гілки старообрядництва, а остання – до попівської. Кожна зі згод мала притаманні їй оригінальні системи приписів, норм та обрядів, які регламентували життя віруючих.

Поморська згода – поміркована течія в безпопівщині. Початок згоди був покладений Данилом Вікуловим та братами Андрієм і Семеном Денисовими, що заснували у кінці XVII ст. чоловічу громаду на р. Визи (на Помор'ї, в Росії) а потім жіночу, на р. Лексі у Росії. Впродовж 30-х рр. XIX ст. виго-лексінська громада зазнавала жорстких утисків з боку царизму, і в 50-х рр. була ліквідована. Поморці були непримиренними у ставленні до світської влади, проте в 1738 р. виявили схильність до поступок – під час богослужінь вони почали виголошувати молитву за царя [374, с. 122]. Питання про шлюб спочатку вирішувалося поморцями негативно, він заперечувався і не сприймався, але з другої половини XVIII ст. вони визнали законним безсвященнословний шлюб [374, с. 122; 362, с. 18]. У кінці XIX – на початку XX ст. поморська згода ствердилася найбільш впливовим і великим напрямом безпопівщини [374, с. 122].

Відмінні риси вчення безпопівців поморської згоди від інших старообрядців:

1. Антихрист з'явився вже у світ в особі патріарха Никона і царює духовно з 1666 р. Його знаменням, як духовного царя, служить латинський «криж», а печаткою – трьохперстне складання. Деякі поморці вважали Никона не антихристом, а тільки його предтечею [386, с. 119–120]. Знаменням пришествя антихриста, за вченням поморців, служили усі нововведення в РПЦ, здійснені

патріархом Никоном: трьохперстне складання, чотирьохконечний хрест («криж»), потрійна алилуя [386, с. 123]. Поморці допускали, що антихрист підпорядкував собі Русь, але владу його розуміли «духовно», а не «чуттєво», тобто переносили її не на особистості, а загальний стан речей [343, с. 148].

2. З пришествям Антихриста зникло на землі справжнє священство, благодать зубожіла, не стало істинних таїнств [386, с. 119–120]. Священнослужителями були духовні отці – наставники. Їх громада обирала зі своїх парафіян. Головним достоїнством претендентів на посаду вважалася обізнаність з основами віровчення. Наставники могли бути одружені та неодружені. Отці поморців здійснювали три таїнства: хрещення, покаяння, шлюб, а також, крім літургії, усі богослужіння і треби: молебні, поховання та панахиди, так само як і благословіння інших отців на служіння. Якщо богослужіння здійснювалося не одним отцем, а двома або трьома, то старший з них називався настоятелем, а наступні – наставником і отцем [362, с. 19–20].

3. Для істинних християн єдиним способом очищення від гріхів було хрещення. За зубожінням або порушенням істинного священства, хрещення, рівно як й інші християнські треби, могли здійснювати як простеці-миряни, так і навіть благочестиві жінки. Хрещений поморець вважався справжнім християнином, а не хрещений – мирянином. Після хрещення слід було віддалятися від оточуючого світу і його скверни, не мати спілкування ні в молитві, ні в їжі, ні в питті з іновірними, яких називали «еретиками», та мирянами [386, с. 119–120].

4. Гріхи залагоджувалися і очищалися молитвою, поклонами, бдінням, постом, милостинею, покаянням і сповіддю, які приносилися перед наставником сльозами і епітиміями [386, с. 120].

5. Вважалось, що тільки поморці склали істинну Церкву Христову, а Церква «ніконіанська» (новообрядницька; за ім'ям патріарха-реформатора Никона) є Церквою антихриста. Поморці наголошували, що глава її не Ісус Христос, а антихрист. Послідовників Никона називали еретиками, говорили, що вони вірували в антихриста, поклонялися і служили йому. Новообрядницьких єпископів і священників нарекали слугами антихриста, подібними до змія, прелесниками,

брехливими пророками і пастирями. Поморці доводили, що усі здійснювані ними таїнства були скверною, їхні церкви – житла бісів, а служба – богомерзотна, так як їй радів диявол. Усіх хрещених «ніконіан», які переходили в поморську згоду, перехрещували [386, с. 120]. «Никоніанський» храм поморці також називали «простим овочевим сховищем», новообрядницьких пастирів – «вовками і згубниками християнських душ, антихристовими слугами, які прийняли на себе його образ» [386, с. 136]. У зв'язку з формою хресного знамення старообрядці називали новообрядців «щепотниками» [343, с. 127].

6. Пояснювалося, що на хрестах не повинно бути титлів «І.Н.Ц.І.», а потрібно надписувати: «Цар слави ІС. ХС. Син Божий» [386, с. 121]. Поморці говорили, що «перше Пілатове написання зле і писано на хулу, як те, що означає провину Спасителя. Пілат бо на днищі написав – Ісус Назорянин, Цар Іудейський» [343, с. 152]. Відносно хреста, на якому був розп'ятий Христос, поморці, як й усі інші старообрядці, вчили, що цей хрест був трьохчастинний, восьмиконечний, – після додавання до нього дошки з написом Пілата. Отже, усі інші види хреста, у тому числі й двохчастинний, чотирьохконечний, як невідповідні дійсності, не могли вважатися зображеннями Розп'яття Христа. Власне хрест двохчастинний був покровом хреста і вживався лише в певних випадках, як на ризах священників. За їх вченням, над Розп'яттям допустимо тільки зображення нерукотворного образу або, що зустрічається дуже рідко, зображення херувима. Хрести з зображенням зверху Духу Святого поморцями визнавалися неправильними [362, с. 16–17].

У своїх молільнях і храмах поморці не влаштовували вівтарів, задня стіна була представлена іконостасом, а на височині, солєї, встановлювалися аналої з хрестами, євангеліями, іконами. Під час служб у молільнях чоловіки стояли на правій стороні, а жінки – на лівій. Зрідка в молільнях зустрічалися навіть, як бувало в давнину, перегородки, що розділяли тих, хто молиться. Особи інших згод не допускалися до спільного моління [362, с. 19–20].

Кадіння духовні отці здійснювали ручними кадилами, так як вважали, що право використовувати кадила з ланцюжками мали лише священники [362, с. 19–20]. Кадили вони хрестоподібно, відповідно до статуту про кадіння [386, с. 173]. Згідно

старообрядницької традиції, кадило – посудина з металу трохи кулястого виду, складається з трьох принципових частин: нижньої (служить для покладення ладану), розташованої на круглій стійці, закривачки з отворами для диму і хрестом згори, а також закріпленої збоку дерев'яної ручки. Кадило служило для спалювання на розжареному вугіллі ладану і обкурювання ним певних місць під час молитви. Через нестачу ладану старовіри вживали, як заміник, запашні живиці ялиці, кедр а або сосни. У безпопівців користуватися кадилом в молитовні мав право тільки наставник або той, кого він благословить, а у приватних будинках зазвичай – найстарший в сім'ї. Старообрядці приписували кадилу велике значення, тому що, на їхню думку, розпалений ладан очищав повітря і відганяв сатану, а, крім того, символізував Святого Духа. Інші вважали, що саме кадило є символом зримого втілення Христа. Старообрядці стверджували, що оскільки в кадилі не повинно виявитися нічого нечистого, а воно тільки наповнюється вогнем і ладаном, так і людина не повинна вимовляти жодного поганого слова [338, с. 10].

Старообрядці особливо шанували міднолиті ікони, оскільки св. князь Володимир (Хреститель) привіз їх на Русь з Греції та визнавав справжніми виключно мідні ікони [386, с. 175].

Відповідно до староправославної традиції, хресне знамення було таким: персти правої руки складали так – великий з двома малими знаменував віру у Пресвяту Трійцю, два інші персти – вказівний і великосередній, з'єднані разом, простягнуті, причому середній трохи зігнутий, так що кінці пальців знаходилися на одному рівні – знаменував, що Ісус Христос був Боголюдиною [366, с. 97]. Старовіри для освячення себе хрестом піднімали руку з розмахом, старалися, щоб два персти були складені, як слід, потрапляли саме в середину чола, у точці з'єднання лоба з носом, і на шлях, потім знову із силою відкидали руку на праве плече, а на лівому роз'єднували два перста, відкидали руку, і тоді вже робили уклін [386, с. 170]. Земні поклони старовіри робили не з хресним знаменням разом, а після нього, і при тому, не преклоняли колін, а спиралися на руки. Поясні поклони вони робили, не нагинаючи корпус, або, власне кажучи, поясних поклонів у них майже не було.

Замість таких поклонів вони тільки мотали головою. Учасники молитви усі поклони робили разом [386, с. 169].

Упродовж всього життя старовіри дотримувалися постів у середу і п'ятницю. Строго дотримувався ними Великий піст, Петрівський, Успенський і Різдвяний [321, с. 1].

Старовіри зберігали старий церковний спів, по крюкам. Чотирьохголосий і партесний спів старовіри вважали нововведеними, в давнину не бувалими [386, с. 172–173].

Приладдя безпнівців. Кожен, хто приступав до моління, повинен був мати підручник і лестовку. Підручник – квадратна, тонко і рівно простьобана подушечка, яку той, хто молився клав на підлогу, на те місце, якого повинні були торкатися його руки і голова при покладанні земних поклонів для того, щоб зберегти своє чоло і руки від бруду. Лестовка мала у старообрядців важливіше значення, ніж чотки у православних ченців. Лестовка робилася з кістки і шкіри, з двома пелюстками замість хрестика, який бував у чоток. Молючись по лестовці, старовіри мали свої правила, коли, де і яке число поклонів робити [386, с. 168]. Лестовка або вервиця була потрібна тому, хто молився як у церкві, так і вдома. Вона трималася в лівій руці між безіменним і середнім пальцями. За необхідності ступені пересувалися великим пальцем. Лестовка мала чотири пелюстки, в яких сповідувалися чотири євангелісти. Обшивка біля пелюстків – євангельське вчення. У місці зв'язки, з обох боків, по три зв'язки і ще три великі ступені (тобто всього дев'ять східців) означали дев'ять чинів ангельських. Від зв'язки з одного боку просте місце – земля, від зв'язки просте місце з іншого боку – небо. Таким чином, лестовка символізувала ліствицю, що підносила людину із землі на небо. 12 східців – 12 апостолів з Господом по землі ходили. 38 східців – 38 тижнів Пресвята Богородиця в череві носила вічного немовляту Ісуса Христа. 33 ступені – 33 роки Господь по землі ходив. 17 східців – було 17 пророцтв про Господа Ісуса Христа [320, с. 11].

У релігійних служіннях старообрядців свічки представляли надзвичайно важливий елемент. Вони вживалися під час усіх обрядів і релігійних урочистостей. Під час виконання якої-небудь релігійної служби не можна було давати свічки

іновірцю, хоч би він був найближчим членом сім'ї старовіра. Людям іншої віри відмовляли у продажу свічок, а якщо й робилося виключення, то це було доказом небувалої пошани до покупця. Свічки мали бути дуже чистими і зробленими з воску. Вважалося, що краще принести маленьку свічку з чистого воску, ніж більшу, але з якоюсь домішкою. Крім того принесення іншої, невластивої свічки, вважалося у них «Каїновою жертвою», яка є обманом Бога. Вироблялася свічка розкачуванням. Виготовлення релігійних свічок починалося з того, що віск ножем і молотком розбивався на малі шматочки. Потім у відповідній, призначеній для цієї мети посудині топився, але так, щоб він не кипів. Далі згори збиралася піна і розтоплений віск виливався на дошку і місився руками. На призначений на одну свічку віск клали білу вовняну багатоволокнисту нитку. Після цього віск згортався та розкачувався вручну. Для надання свічці гладкості її розкачували спеціально підготовленою дошкою з ручкою. Після остаточного формування свічки, для естетичного вигляду, її нижню частину обрізали, а верхню загострювали. Товщина і довжина свічок була різною, залежно від того, де вони мали бути встановлені та якими були фінансові можливості того, хто їх придбавав. Свічки виготовляли як чоловіки, так і жінки, частіше наставники. Старовіри ставили свічки під зображеннями ікон на висоті обличчя. Свічки не встановлювали у свічниках, як це робилося в РПЦ, а ставилися в спеціальні бляшки, прикріплені перпендикулярно до полиць, на яких знаходилися ікони. Заборонялося дути на свічки для їх гасіння. Для гасіння невеликих свічок використовувалися щипці, а – великих свічок – ковпачки [340, с. 7].

Мирщення (контакти з іновірними) вважалося гріхом. Ті, хто по слабкості перебували у цьому гріху каралися духовними отцями посильними епітиміями. Поблажливість у питанні про допущення замирщення робилися для старовірів, які були тяжкохворими, жили у будинках, що належали іновірним, перебували на військовій службі або ж знаходилися в інших виняткових обставинах [310, с. 19–20].

Федосіївська згода – одна з радикальних течій у безпопівщині. Заснована у кінці XVIII ст. Феодосієм Васильєвим. У 1771 р. федосіївці заснували в Москві Преображенську громаду, яка стала головним центром безпопівщини. Федосіївці проповідували непримиренне ставлення до РПЦ, суворий аскетизм, обов'язкову

безшлюбність [374, с. 124]. Федосіївці за царя не молилися, місцеву владу не шанували, загальну присягу вважали єретичною і антихристовою, військової служби не терпіли, втечу з армії вважали допустимою [343, с. 154]. У 1791 р. федосіївці остаточно вирішили не вживати титло «І.Н.Ц.І.» [373, с. 35–36], а шанували тільки напис «ІС. ХС.» [342, с. 247]. У 1820–1830-і рр. всередині федосіївської згоди стали наростати протиріччя. У федосіївщині виділилися ризькі та польські федосіївці, які визнавали можливість шлюбу, і «новожони» – вважали одруження необхідним. З кінця ХІХ ст. федосіївщина остаточно втратила своє провідне становище у безпопівщині, поступившись поморщині. Багато федосіївських громад поступово перейшли до поморської згоди [374, с. 124]. У ХХ ст. федосіївці іменувалися християнами древле-православно-кафолічного віросповідання і благочестя, старо-поморської згоди [306, с. 3].

У федосіївців головну роль займали наставники (старшини). В обов'язки наставника входило: хрестити, відспівувати померлих, відправляти вечірню, утренью, часи і сповідати своїх одновірців. У наставники (старшини) могли поступати навіть жінки і дівиці [382, с. 32]. Начотчики і начотчиці – релігійно грамотні люди різного віку, які добре знали богослужіння, статут і мали тверді старообрядницькі переконання, виконували вчительські функції [395, с. 236–259].

Федосіївець повинен був завжди мати при собі, а тим більше в дорозі, особливу чашку, ложку, склянку, щоб не осквернити себе посудом іновірця [382, с. 35]. Міднолиті образи святих від «ніконіан» не приймали і таким не поклонялися – їх обмінювали або переливали [383, с. 11–12].

Федосіївці терпіли блудне життя, одруженим наказували розлучатися, шлюбу не мали. Вінчати міг тільки священик, а оскільки вважалося, що уся церковна ієрархія «отруєна никоніанством», то і шлюби, нею благославляємі, – «просто блудне співжиття, осоружне Богові та гідне вічної муки у вогняному озері» [343, с. 154, 157]. Тільки розірвання шлюбу і присвячення себе Богові могло спокутувати від цього неминучого покарання. Федосіївець залишав дружину, з якою нажив дітей, дружина вступала у розпусту, – і ні той, ні інша, не почиталися навіть винними. Кровозмішання, мужоложство і лесбійство не переслідувалися у федосіївських

громадах. Нерідко, самі наставники, без докору від парафіян, вдавалися до розпусти з духовними своїми дітьми [373, с. 198]. Догми федосіївців: «Краще із ста кобилами злягтися, чим з однією жінкою законним шлюбом з'єднатися» [373, с. 199]; «Краще бути у розпусті з різними дружинами таємно, ніж жити з однією наявно» [382, с. 34].

Федосіївці розділялися на такі групи: «незайманих», «старожонів», «половинки», «новожонів», «дівкожонів», «тайножонів» і «багатожонів».

«Незаймані» – заперечували шлюб і визнавали законним тільки дівоцтво, але, у разі «безсилля до чистоти», вдавалися до «любострастя», сподіваючись на покаєння і дозвіл від духовних отців.

«Старожони» – особи, які одружилися до переходу у федосіївство. Одні з них, давши обітницю цнотливості, поводитися стримано і не входили в інтимні стосунки зі своїми дружинами, хоча і жили з ними в спільних оселях. Інші, не дивлячись на дану при вступі у згоду обітницю чистоти, продовжували жити зі своїми дружинами на правах чоловіків, але за народження дитини піддавалися різного роду епітиміям, а за четверте народження і зовсім відлучалися від громади [378, с. 91]. Якщо у «старожонів» народжувалося дитя, то подружжя піддавалося відлученню і шість тижнів несло епітимію, після чого знову отримувало пробачення, тобто поверталось на «чисте життя» [385, с. 9].

«Половинки» – шлюбні союзи, у яких одна особа (переважно жінка) належала до федосіївщини, а інша (чоловік) – до православ'я або до старообрядництва іншої згоди. Такі шлюби заключалися переважно у православній (новообрядницькій) церкві. Якщо ж православний переходив потім у федосіївщину, його після перехрещення розлучали з дружиною-федосіївкою, з цієї миті чоловік вважався «старожоном», а дружина – «новожонкою», визнавалася блудницею. Народжувати дітей такому «старожону» від дружини-«новожонки» заборонялося, а «за зміну незайманого обов'язку» він підлягав тим же покаранням, яким піддавалися за народження дитини «старожони» [378, с. 91].

«Новожони» – федосіївці, які відкрито жили з однією жінкою на правах чоловіків, за взаємною згодою між собою, втім без формальних зобов'язань. За вірою федосіївців, такі союзи – явна розпушта, чоловік – коханець, а жінка –

блудниця «за громадянством». Тобто, на думку людей сторонніх, вони були чоловіком та дружиною і діти їх вважалися законними. За правилами федосіївців, такі особи знаходилися у постійному відлученні від громади, і тільки перед смертю «поєднувалися з церквою з покаанням блудним»; від цього федосіївці-новожони, знехтувані своєю громадою, робилися іноді абсолютно байдужими до усього релігійного і впадали в безвір'я, нерідко вдавалися до нетверезого і розпусного життя, вважаючи дружин своїх наложницями, від чого сімейний союз часто розривався, особливо якщо не було дітей, а духовні отці схвалювали подібне розлучення [378, с. 91–92]. У деяких творах федосіївців про «новожонські» шлюби писалося, що «новожони, які вінчаються у православних церквах, іменуються відступниками християнської віри, які долучилися до бісівської чаші, осквернили себе замість таїнства Господнього духом диявольським, зляглися в єдине тіло і в єдиний дух з дияволом і єретиками, осмілилися отримати від анафеми благословення і від проклятих – молитви, і від диявола – уявну таємницю шлюбну» [373, с. 155].

«Дівкожони» – молоді, неодружені федосіївці, що жили в таємному зв'язку з дівицями, з якими вступали в співмешкання на основі «взаємного початку перед Богом – жити подружньо, а на публіці та у суспільстві вважатися безшлюбними і дітей підкидати» [378, с. 92]. Ці особи, як безшлюбні, не відлучалися від громади федосіївців і тільки перед смертю каюлися перед наставниками у своєму співжитті, як розпусники. Були утім між «дівкожонами» і такі, які мали сімейне співмешкання, а у громадянстві ж значилися «дівиця» і «неодружений», діти вважалися незаконнонародженими («негожими»), знаходилися при матері, а їхній батько трактувався людиною без дружини і дітей. У народі вони ніби були за чоловіка і дружину, а в громаді федосіївців визнавалися явними розпусниками і до смерті знаходилися у відлученні [378, с. 92].

«Таємножони» – федосіївці, які для загального статевого життя сходилися таємно – «вдівці з дівицями, неодружені з вдовами, – по домашньому початку перед святими іконами», даючи обіцянку один одному «шанувати себе нібито в союзі подружньому, запевняючи один одного: «Я твій, а ти моя, і воно взаємно. Я твоя, а

ти мій. Зберігати це таємно, нікому про це не оголошуючи. На публіці показуватися безшлюбними, жити в розділеності, відвідувати один одного як можна сокровенніше, під видом дружнім, або знайомства, а дітей підкидати». Ці люди не лише не відлучалися від громади федосіївців, але навіть схвалювалися на сповіді духівниками за те, що не значилися у законному шлюбі [378, с. 92–93].

«Багатожони» – безпардонні розпусники і розпусниці, які, не бажаючи займати себе союзом, ставили правилом: «Кожен для всякої та кожна для всякого, кому, коли і де припадуть бажання своє виконати» [378, с. 93]. Одні з них підкидали своїх дітей, інші залишали їх при матерях – «дівичах і вдовах», як незаконнонароджених, а деякі вдавалися до вбивства дітей [378, с. 93].

У XIX – на початку XX ст. були такі відгалудження федосіївщини: польські федосіївці (дістали назву за місцем проживання в губерніях: Віленській, Ковенській і Сувалкській) – приймали «новожонів» на сповідь, а до спілкування з собою в молінні та їжі не допускали лише до тих пір, поки у «новожонів» народжувалися діти; ризькі федосіївці – молилися за царя і здійснювали шлюби в молитовні зі співом [399, с. 38–39].

Головним принципом старообрядців було відділення себе, вірян, від усіх інших – мирських. Слова «світ», «мирське» для старовірів мали широкий і вузький догматичний та теологічний зміст. «Світ» (зовнішнє середовище) вважався породженням і втіленням антихриста, духовною привабливістю, від якої себе потрібно максимально захистити. У тіснішому сенсі опозиція «вірянин – мирський» відбивала протиставлення старообрядців «ніконіанам», що починалося з антитези «негативне – позитивне» у критеріях оцінки чужої та власної віри. Усе, що знаходилося за межами старообрядницького віровчення мало бути невірним, і тому люди, які йшли за «невірними» вченнями, не могли бути «істинно віруючими», а отже і будь-які контакти з ними були згубними [395, с. 236–237].

Оскільки у федосіївців шлюб законним не визнавався і дружина, що співмешкала з чоловіком, іменувалася «блудницею» і «нечистою», хрещеному немовляті заборонялося житися від її сосків, його слід годували коров'ячим молоком. Якщо ж мати годувала немовля своїми сосками, немовля за це вважалося

відлученим, замирщеним і якщо воно помирало у такому становищі, то позбавлялося надгробного співу та звичайного поминання. Тому федосіївці, коли бачили таке замирщене немовля хворим, йшли до наставника, покладали за немовля прощення, «початок» і молилися за нього декілька лестовок за наказом наставника. Тоді вже немовля приєднувалося до їхньої Церкви. Але від цієї години хворому немовляті материнським молоком живитися не дозволялося, а треба було відняти його від грудей. Таку суворість федосіївці пояснювали: «Небо землі дорожче» [385, с. 1–2].

Федосіївці вважали, що шлюб був «нерозкаяним беззаконням». Поки одружені не розривали шлюбний союз, громада не приймала їх на загальне моління та сповідь. Тому багато одружених проживали свій вік без сповіді та піклувалися тільки, щоб хоча б перед смертю сповідуватися [385, с. 6]. Втім, федосіївські наставники вирішили, що і одружених можна було сповідувати, заради заспокоєння їхньої совісті, але при цьому поступали так, щоб себе від згоди на їхній шлюб позбавити. Вони сповідали одружених не стоячи, як завжди, а здійснювали сповідь, сидячи разом з сповідуючимися. Якщо який ревнивець безшлюбних постулатів нападав на наставника: навіщо він сповідував одруженого? – у нього була готова відповідь: «Я не сповідував, ми тільки бесіду мали, порадилися укупі, як йому від гріха позбутися» [385, с. 8]. А якщо одружений запитував: для чого не по чину його сповідує, для чого обоє сидять, а не стоять на сповіді? – тому казав: «Не можна друг! Я б і радий інакше зробити, та мене самого відлучать, а ти задовольняйся і такою сповіддю» [385, с. 8].

Старовіри померлим заміжнім жінкам заплітали дві коси, а дівицям просто позаду перев'язували волосся або заплітали одну косу. Заміжніх «старожонок» федосіївці ховали з волоссям прибраним, як прибирають дівицям, а не заміжнім жінкам. Волосся не прибирали, як дружинам, щоб цим не визнати законність шлюбу. Пояснювали вони це так: «У нас шлюбу немає: чоловік небіжчиці був незаконний – вона жила з ним не згідно із законом, але в беззаконні, а при смерті покалася, Бог її пробачив, і вона знову стала дівицею» [385, с. 14–15].

На богослужінні федосіївці ставали усі в коло і кланялися у землю, в ноги, що називалося «прощеними поклонами». При їх молитовнях майже завжди були два рукомийники: один для «новожонів», інший для безшлюбних федосіївців [382, с. 33]. У федосіївців було заведено кадіння приймати від наставника відкритими долонями, а потім хрестоподібно притискати їх до грудей [342, с. 247].

Вчення федосіївців проповідувало нездійсненну цнотливість, піст з постійним утриманням від м'ясної їжі, тривалі моління та упокорювання [373, с. 155]. У Великий піст, вівторок і четвер заборонялося двічі їсти – порушники повинні були зробити 300 земних поклонів [383, с. 14].

Перед обідом або вечерею клали сто поклонів по лествіці, а потім розкривали піч та хату для проходу молитви в усі місця і якщо в цей час припадало кому-небудь прийти у будинок із сторонніх, хоч би і федосіївцю, та доторкнутися до чого-небудь, то прийдешнього повертали назад, знову розпочинали молитися, хоч би довелося починати більше десяти разів [382, с. 33–34]. Федосіївці прокручували у печах діри, щоб під час молитви благодать зручніше входила у горщики.

Федосіївці чужим іконам не молилися, та й свої за можливості від сторонніх приховували [368, с. 58–59]. Федосіївцям щороку треба було справляти покаєння [383, с. 13].

Іновірці не могли торкатися релігійних книг старовірів. Перегортати сторінки книг дозволялося тільки правою рукою. За гріх вважалося залишити книгу відкритою – вона мусила не тільки закриватися, а й «зачинятися» на спеціальні застіжки. Книги ставили під іконами на спеціальних столиках чи полицях застіжками до стіни. Стародруками старовіри називали книги надрукувані до 1654 р., до хвилі видання патріархом Никоном «Службника» – першої «поправленої» книги. Старовіри намагалися мати свої книгозібрання [339, с. 1]. Окрім передруків побутувало переписування книг. Книги переписувалися напівстатutom. Особлива увага приділялася оформленню заставок і оздобленню обгортки. Переписування займало багато часу. Такі книги були дорогими – їх мали або заможні люди, або наставники, або вони були у спільній власності у молільні [339, с. 4].

Якщо хто з членів новообрядницької православної церкви або попівців переходив в їхню згоду, то приймався не інакше, як другим хрещенням їхніми наставниками, і після виконання шеститижневого посту з поясними поклонами, по дві тисячі щодня. При перехрещенні у річці, озері або купелі суворо стежили, щоб той, хто хрестився після першого, другого або третього занурення у воду не охнув, хоч би це здійснювалося при лютих морозах. Якщо ж охне, то знову починали його занурювати до трьох разів [382, с. 32]. Федосіївці вчили, що при святих мошах і чудотворних образах, що знаходилися у іновірних, благодаті не існувало [381, с. 142].

Древлеправославна Церква Христова старообрядців, що приймають білокриницьку ієрархію – старообрядницька церква, яка виникла у 1846 р. в с. Біла Криниця (Буковина) на території Австрійської імперії. У зв'язку з чим старообрядців, які визнавали білокриницьку ієрархію, називали також білокриницькою (австрійською) згодою. Незабаром виникла самостійна старообрядницька церква білокриницької згоди у Росії з центром при Рогозькому кладовищі в Москві. За радянських часів старообрядницька церква білокриницької згоди в СРСР управлялася радою на чолі з архієпископом Московським і всія Русі [374, с. 120]. У середовищі попівців виділялися «окружники» і «неокружники». «Неокружники» – старообрядці-попівці, які не прийняли «Окружне послання», видане у 1862 р. від старообрядницької духовної ради за підписом єпископів Антонія і Софронія. У посланні засуджувалися загальностарообрядницькі погляди, думки і осуд на православну церкву та її священство [389, с. 7]. В «Окружному посланні» писалося: «Православна російська Церква, укупі й грецька, вірує не в іншого Бога, але того єдиного, в якого вірують і старообрядці, Творця неба та землі, – сповідує і плотський нагляд Христовий, у спокутування роду людського скоєний, так, як і старообрядці, сповідуючи під ім'ям «Ісус» єдиного Христа Спасителя, сина Давидова, сина Авраама, народженого від Пречистої Диви Марії, натхненням Св. Духу, а тому хоча старообрядці пишуть і вимовляють пресолодке ім'я Христа так: «Ісус», проте і ім'я «Ісус» хулити не личить, а тим більше нарікати ім'ям супротивника Христова, – шанує істинний хрест Христовий, тому що

чотирьохконечний хрест не є образ антихриста, і не кумир, і не мерзенність запустіння, що стоїть на місці святому, як безпопівцями лихословиться, а є образ хреста Христова, прийнятний Церквою від днів апостольських, – нарешті, немає в грекоросійській Церкві антихриста, якого прихід буде перед кінцем світу, чуттєвим, вочевидь» [390, с. 160].

Попівці, як і православні, визнавали усі сім таїнств: хрещення, причащення, священство, покаєння, миропомазання, шлюб, елеосвячення [366, с. 91]. У попівців сильніше, ніж у безпопівців, були виражені мотиви поклоніння храму, превознесення церковних богослужінь. Вони майже не відрізнялися від офіційного православ'я в цьому відношенні. Попівці визнавали храм, як «переддень неба», як «особливо святе місце духовної освіти і освячення». Зовні богослужіння у старообрядців було менш яскраве і урочисте, в ньому було менше блиску і пишної театральності. Їм імпонували стриманість, скромність і спокій богослужінь, в їх обрядах була характерна простіша і скромніша обстановка [366, с. 88].

У попівщині практично повністю зберігався дониконівський культ. Служба здійснювалася по дониконівським статутам. Деякі незначні відступи від цих статутів торкалися лише скорочення тривалості молебнів [363, с. 71]. Білокриницька згода визнавала тільки обряди, узаконені при перших п'яти російських патріархах (двохперстне хресне знамення, земні поклони у поєднанні з поясними, рух «за сонцем» при здійсненні релігійних обрядів, дворазове повторення слова «алілуя» і одноразове збільшення його значення російською мовою – «слава тобі, Боже» та ін.). РПЦ ж визнавала обряди російського православ'я, узаконені при перших п'яти російських патріархах і уточнені шостим патріархом – Никоном. Білокриницька згода визнавала ікони тільки візантійського письма, а РПЦ – ікони як візантійського письма, що не допускали віддзеркалення на них «людських почуттів», так і письма італійського, що визнавало як основу іконопису вираження людських емоційних переживань [363, с. 48].

Віровчення попівців було традиційним християнським православним сповіданням: віра в Триєдиного Бога – Батька, Сина і Святого Духа, в Сина Божого, що втілювався, – Ісуса Христа, в його смерть і воскресіння. Основою віровчення було

Священне Писання (Книги Старого і Нового Завіту) і Священний Переказ – творіння святих отців і учителів Церкви, сталі благочестиві церковні звичаї та традиції, соборні постанови. Старообрядці шанували православних святих, відомих з перших віків християнства, і російських святих, прославлених до церковного розколу XVII ст. [388]. Старообрядницька Церква зберігала такі основні риси православного віровчення: сповідувала православне вчення про нерозривний зв'язок між зовнішнім виглядом і внутрішнім змістом священнодіянь і таїнств (згідно з цим вченням, в усіх церковних священнодіяннях і таїнствах поза сумнівом була присутньою Божественна благодать); здійснювала богослужіння згідно з богослужбними статутами дониконівського періоду і, як правило, по книгах видання до 1652 р. (чи їх пізнішим перевиданням); зберігала і використовувала у процесі богослужіння тільки монодичний (унісонний) спів, що виконувався по знаменній (крюковій) нотації [388].

Ще одним напрямком старообрядництва, який утвердився на Житомирщині ще на початку XX ст., було **єдиновірство**. Громади старообрядців-єдиновірців зберігали богослужіння за старими книгами і обрядами, але підпорядковувалися єпархіальному керівництву РПЦ. Єдиновірці самостійно вирішували питання призначення священника у свою парафію з «новообрядницьких» православних священників або ж клопоталися про висвячування у священники представника своєї громади [329, с. 91–101; 324, с. 172–175; 391, с. 153–164]. Втім, прийняття єдиновірства передбачало вихід старообрядця з його попередньої згоди. Разом з терміном «єдиновірство» також побутовали і такі синоніми як: «православне старообрядництво», «староправослав'я», «старообрядницька унія». З другої половини 1940-х рр. єдиновірці не мали офіційно зареєстрованих громад, а діяли як окремий сегмент у межах православних спільнот [304, арк. 1–12; 303, арк. 20–21]. У цей час єдиновірство на Житомирщині зазнало відчутних трансформацій, так як очільники Житомирської єпархії РПЦ, починаючи з 1920-х рр., не переймалися долями єдиновірських громад [329, с. 102]. Як наслідок – частина колишніх єдиновірців поверталися до своїх старообрядницьких згод, інші ж, зберігаючи відданість старообрядницькій традиції, були вимушені вливатися у православні

парафії. Разом з тим, рівень самоідентифікації та окремішності єдиновірців залишався досить високим. Вони не асоціювали себе з православними-«новообрядцями». Власна самотність єдиновірців відображалася й у тому, що навіть у місцях їхнього компактного проживання продовжували діяти окремі єдиновірські кладовища [304, арк. 1–12; 303, арк. 20–21]. Цікавим є приклад с. Пилипо-Кошара Дзержинського району, де у Пилипах проживали старообрядці, а у Кошарах – православні. Так, у повоєнний період в селі функціонували 3 кладовища: старообрядців федосіївської згоди, православних-«новообрядців» та єдиновірців [304, арк. 6–8].

Отже, в основі безпопівщини ще від часу її зародження стояло переконання, що прийшов час антихриста, який знищив істинне священство та панує на землі духовно. В досліджуваній час безпопівці поморської та федосіївської згоди головно різнилися у поглядах щодо сімейно-шлюбних відносин. Останні фактично не визнавали таїнство шлюбу, а сімейне співжиття вважали розпусним і неприпустимим. Вчення федосіївців було настільки категоричним щодо заборони створення сімей та народження дітей, що більшість членів громади тільки у старості могли жити у духовній «чистоті», а до того перебували у гріху. Зовсім іншою була позиція попівців білокриницької згоди, які визнавали священство та мали власну ієрархічну структуру. Попівщина, як і РПЦ, визнавала всі церковні таїнства. Богослужіння старообрядців було православною ортодоксією, тому що зберігалося у дониконівській традиції, створеній першими п'ятьма російськими патріархами.

2.2. Специфіка здійснення обрядів хрестин, весілля та поховання. Кількісний вимір требовиконань

Старообрядницькі требовиконання мали давнє походження і були, по суті, відображенням староправославної російської дониконівської традиції XVII ст. Обряди, збережені старообрядцями, були конфесійними маркерами, які вирізняли їх з-поміж оточуючого населення. Хрестини, весілля та поховання були надзвичайно важливими для віруючих, оскільки являлися зовнішнім виявом віровчення та

допомагали усвідомленню, що між людиною та Богом протягом всього земного життя існує безперервний зв'язок.

Хрестини. Обряд хрещення складався принципово з двох частин: надання імені дитині та самого хрещення. Кожному вступаючому у старообрядницьку Церкву надавалося християнське ім'я, носії якого були прославлені через Церкву і зараховані до канонізованих святих [337, с. 23]. При виборі чоловічого імені старообрядницькі наставники наказували своїм вірним брати приклад з самого Христа, якому ім'я Ісус надане у 8 день по народженню. За основу при виборі імені служили староруські «святці» (календар), що представляли список усіх святих, які визнавалися російською Церквою дониконівських часів, укладені згідно з місяцями і днями, до яких підбиралися святкування і поклоніння кожному святому. Дівчинці давали ім'я з дня народження [337, с. 23].

Хвору дитину старовіри хрестили після декількох днів або одразу після народження [336, с. 12]. Хрещені батьки були зобов'язані купити дитині до хрещення сорочку, поясочок, шматок білого полотна (клався на руку хрещеному, який на нього приймав від наставника охрещену дитину), шапочку (необов'язково) і хрестик. Одяг мав бути тільки у білому кольорі [336, с. 14]. В молитовні хрещення здійснювалися у купелі [336, с. 12]. Також обряд хрещення проводили у річці або озері. Православне хрещення в РПЦ старообрядці не терпіли, вважаючи його страшною єрессю, а «обливанців» (так називали «ніконіан» за форму їхнього хрещення) не вважали навіть і християнами [386, с. 156]. У старообрядців обряд хрещення регулював спеціальний «требник». Хрещення здійснювалося переважно у неділю або інше свято по богослужінню [336, с. 13]. При хрещенні наставник кадив з 4 сторін купелі. У купелі ставили 4 свічки, навколо купелі наставник ходив назустріч сонцю. Під час хрещення він тричі читав молитву «Вірую». Хрещення не вважалося доконаним, якщо з якихось причин той, кого хрестили не занурився утретє – визнавали тільки 3 повні занурення [310, с. 3–4]. Хреститель повинен був стояти обличчям до заходу, а немовля тримати обличчям на схід [310, с. 5]. У 40 породіллі належало «очищення» – наставник приходив до неї, клав «початок» і здійснював кадіння [310, с. 5].

Іновірці, які хотіли дізнатися більше про віру поморців і у подальшому прийняти святе хрещення в їхній згоді, під час служби повинні були знаходитися у притворі (якщо притвору не було, то позаду усіх). Їм було неприпустимо здійснювати зовнішні молитовні дії. Вони мали просто стояти позаду і слухати [334, с. 17–18]. Тих, хто приходив від «єретиків» (іновірних) хрестили після здійснення сорокаденного посту, епітимії перед хрещенням. Ім'я дане при «єретичному» хрещенні можна було зберігати [310, с. 5–6]. Дітей старовірки, прижитих нею з іновірним без вінчання, хрестити дозволялося [310, с. 6]. Поморці приймали федосіївців третім чином – через таїнство покаяння [362, с. 17].

Весілля. Зазвичай, у росіян-старовірів весілля справляли взимку (після Різдва) і навесні (після Великодня) [325, с. 141]. Дівчатам шлюби можна було укладати тільки з 16 років, а хлопцям – з 18 [310, с. 10]. Після хрещення іновірного шлюб новонаверненого і старовірки дозволялося здійснювати не раніше, ніж через 8 днів [310, с. 6].

Багатоденну весільну гру росіян-старовірів відкривало сватання [325, с. 141]. Батьки повинні були посилати свата або сваху з оголошенням свого наміру злучити сина з чужою дочкою або видати свою доньку в шлюб чиємусь синові. Свати мали бути правовірними. Сторони заключали договір про придане. Призначався час огляду. Під час огляду наречена показувалася кілька разів, іноді змінюючи вбрання. Сторони розглядали один одного, риси обличчя, смаки кожної особи. Після рішення прибулі поверталися у свої оселі. Визначався час заручин [312, с. 110–111]. При заручинах хрещений батько, узявши від нареченого, подавав нареченій перстень, а від нареченої подавав чоловікові – для того, щоб жіночій слабкості передати мужній дух і разом з цим дати їй поняття про те, що вона входить у згоду з чоловіком в усіх його справах. Перстень був символом сили, влади і права на пошану. Форма обручок говорила про поєднання на вічність [307, с. 85]. Домовлялися про час проведення весілля, яке справляли через місяць, а то й раніше, за взаємною згодою [325, с. 141].

Важливою частиною весільного обряду росіян-старовірів Житомирщини були запросини. Напередодні весілля запряжені у вози коні від молодого від'їжджали за

нареченою. Отримавши благословення у батьків, наречені сідали на прикрашені квітами та стрічками вози і з піснями та музикою їхали запрошувати на весілля [325, с. 141]. Вранці, напередодні вінчання, у хаті молодого збиралися родичі та сусіди. Батьки нареченого благословляли сина. Молодий з друзками сідали на підводи і від'їжджали за молодою. Зустріч молодого перетворювалася на своєрідну виставу і тривала доти, поки молодий не знаходив наречену. Перед від'їздом до вінця батьки благословляли молодят: молоді ставали обличчям до образів, хрестилися, батько читав молитву; молодята, стоячи на колінах, робили три земних поклони [325, с. 142]. Зазвичай весілля гуляли у четвер або інші непісні дні [328, с. 212]. До молитовні їхали на прикрашених бричках [325, с. 142].

Наречені, які заходили у храм, ознаменували себе хресним знаменням, складали перед святими іконами 3 поклони в пояс. Підготувавшись до молитвослів'я, ставали обоє поруч серед храму, наречений – по правій стороні, наречена – по лівій, біля нареченого – дружка, а біля нареченої – сваха. Перед ними ставили аналой з животворящим хрестом, а перед хрестом – підсвічник з запаленою свічкою. Ті, що молилися, робили поясний «початок» [313, с. 117–118]. Наречені для підтвердження своїх шлюбних обіцянок, поклавши 2 поясні поклони, прикладалися до животворящего хреста Господнього, а потім робили земний уклін і займали своє місце. Півчі співали 127-й псалом. Після проспівування псалму наставник читав молитву. Далі виконувався 50-й псалом, канон Всемиловитому Спасу [313, с. 118]. Перед хатою нареченого молодят зустрічали мати нареченої з іконою в руках, а батько – з хлібом. Молоді тричі хрестилися, по чергово цілували ікону та матір, хліб та батька [325, с. 143; 312, с. 114]. Над нареченою голосили так само, як і над померлою. Таке оплакування мало не побутовий і не психологічний сенс, а ритуальний, зумовлений поглядом на шлюб, як на акт переходу дівчини з одного роду до іншого [325, с. 144].

Дозволялося здійснювати другий і третій шлюб [310, с. 11]. Проте, якщо ж іновірна дружина після 4 шлюбу приєднувалася до старообрядництва і бажала вийти заміж за старовіра, їй це заборонялося [310, с. 13]. Розлучення і розірвання шлюбів допускалося Церквою тільки у таких випадках: якщо дружина зазіхала на життя

чоловіка або якщо чоловік мав злий намір проти держави [310, с. 13]. Якщо дружина залишала чоловіка без провини і відхилялася в іновірство, то чоловік мав право укладати новий шлюб [265, с. 14].

Похоронні обряди. У старовірів побутовали такі спостереження про наближення смерті: незвична поведінка деяких тварин, птахів, комах; стан предметів домашнього побуту, особливі звукові відчуття. На ці спостереження звертали увагу в очікуванні відходу з життя кого-небудь з домашніх (як правило, господаря) – якщо собака вила, опустивши голову вниз, на лапи, чи рила у порозі яму; постійно рив землю у дворі кріт; якщо курка «заспівала» півнем; в будинок заповзла жаба. Поганою прикметою вважався також удаваний стукіт чи гуркіт на горищі. Одними з найбільш відомих провісників смерті були нічні птахи: сич, пугач, сова [326, с. 166]. Найбільш розповсюдженим був сон, коли померлі кликали живого до себе, «на покій» [326, с. 167].

Якщо людина помирала, то наставника запрошували не на «дух» (до сповіді), а для того, щоб прочитав канон «на відхід душі» (при вмираючих) [400, с. 105]. У старообрядців майже повсюдно панувало переконання, що «праведна» людина помирала легко, а грішник – важко [400, с. 105]. Старообрядці вважали дуже щасливою ту людину, яка померла у Велику П'ятницю (як Христос), на Пасху або Пасхальний тиждень [400, с. 105]. Відхід «на той» світ літньої людини не вважався великим горем, плачі й голосіння у цьому випадку носили більш формальний характер. Віра у тимчасове перебування на світі, підготовка до вічного життя людям старшого віку допомагала спокійно відноситись до смерті [326, с. 167]. Час смерті вважався з 12 годин ночі дня смерті [310, с. 16]. Молитися за тих, хто помер не своєю смертю (від алкоголю, самогубства, утоплення) заборонялося. Нерозкаяних у злочинах поминати не дозволялося [310, с. 19].

Старшими членами сімейства виконувалося обмивання небіжчика. Потім небіжчика одягали у спідню білизну і взували ноги [386, с. 163]. Увесь похоронний одяг шився вручну і тільки до смерті. Здавна було прийнято, що одяг, який залишався після померлої людини, роздавався одновірцям [328, с. 211]. На померлу жінку одягали довгий сарафан, який підперезували, на чоловіка – штани та сорочку

(або ж костюм). Покійнику, як чоловіку, так і жінці, на голову накладали довгий «саван», яким на кладовищі, перед закриванням труни, загортали усе тіло. Неодружених дівчат та парубків одягали у весільний одяг. Дівчатам накладали на голову вінок з фатою, на палець одягали перстень з воску. Всім покійникам у ліву руку закладали лестовку, руки складали на грудях, даючи у праву руку хустинку, «щоб на страшному суді витиратися» [326, с. 168]. Талія померлих підперезувалася «поясочком», тканим вручну. Основа поясу мала також своє символічне значення – вважалося, що померлий «оперезується вірою Христовою». Руки і ноги померлого обплітали білою тіською, щоб не розходилися. На шию вішався хрестик, який померлий отримув при хрещенні [400, с. 107].

У перший вечір одновірці прямували до померлого. Пізно вночі при померлому залишалися тільки рідня і особи, які молилися та читали псалтир. Молитви тривали без перерви день і ніч [400, с. 107]. На третій день, перед полуднем, відбувалися «проводи» (винесення тіла) [400, с. 108]. Труну для покійника робили з кленового або соснового дерева. Вистеляли її травою, зіллям або стружками. Поклавши покійника у труну, не залишали відкритими очі, на них клали монети, щоб він не «виглядів» кого-небудь і не забрав з собою живого. Щоб не був відкритий рот, міцно підв'язували підборіддя [326, с. 168].

Обряд відспівування проводили у будинку або молитовні, залежно від побажання сім'ї. У будинку, як правило, – враховуючи велику відстань від молитовні [400, с. 110]. Коли заносили покійника у молитовню і виносили, після відправлення чину погребіння, довго дзвонили у дзвони [326, с. 169]. Наставник ставав при труні з боку померлого, по правій стороні труни – чоловіки, а по лівій – жінки: усі поверталися обличчям до ікон. Тужливе богослужіння відбувалося згідно із старообрядницьким «требником», серед молитов і співу. У кінці тужливого богослужіння, яке тривало іноді декілька годин, наставало т. зв. «останнє цілування» (прощання) [400, с. 110]. При відспівуванні померлого усім присутнім давалося по свічці з воску, свічки ці тримали у двох малих пальцях, приєднуючи до них великий, тобто в хресті. Обличчя небіжчика під час відспівування було закритим. Прощання з небіжчиком здійснювалося таким чином: у приміщенні, де здійснювалося

відспівування, ставили стіл, на нього клали хрест, до хреста підходили по дві людини, робили 2 земні поклони, перший з молитвою «Господи Ісусе Христе Сину Божий, помилуй нас», а інший, звертаючись до покійного, із словами «Пробач і благослови» [386, с. 164]. Старовіри ховали померлих завжди на своїх кладовищах, а православних кладовищ всіляко уникали, як місць нечистих [386, с. 166].

Зазвичай під час останнього прощання жінки з найближчого оточення померлого починали «голосити» (кричати), імпровізуючи вірші, насичені автентичним плачем, виражали свої почуття до померлого [400, с. 111]. Після приходу на кладовище, де рідня заздалегідь викопувала яму, труна ставилася по правій стороні викопаної могили. Хор співав псалом, читалися молитви. Перед опущенням труни у могилу наставник останній раз обкурював померлого, після чого труну закривали і опускали вниз. Труну встановлювали так, щоб тіло ногами було спрямоване на схід. Таке розставлення диктувала віра, що в день Останнього Суду Архангел Михаїл прийде зі сходу, а померлий при вставанні має бути обернений обличчям до сходу сонця [400, с. 117].

У федосіївців з померлими могли попрощатися одним цілуванням у уста тільки неодружені і дівиці [382, с. 34]. «Новожонам» обох статей це суворо заборонялося: вони могли прощатися з померлими, не хрестячи себе, одними поклонами померлому у ноги. При покладанні померлого федосіївця у труну, всі, хто були при цьому, мали робити по 100 поклонів «за молитву», а при опущенні труни в могилу – по 200 [382, с. 35].

Дерев'яні кладовищенські хрести ставилися у ногах померлого. Хрест на могилі залишався так довго, поки не згнивав і не падав від старості [400, с. 122]. Незважаючи на наявність змішаних шлюбів, на кладовищах ховали тільки старовірів [328, с. 215].

Проводи майже завжди закінчувалися урочистим обідом, на який запрошувалися не лише наставник і близькі, але також й інші учасники похорон [400, с. 118]. У пісні дні подавалися тільки пісні харчі, в інші – сервірувалися і м'ясні та молочні страви. Обов'язково мала бути кутя (варена пшениця з медом). Ніколи проте не подавався алкоголь [400, с. 119]. Після куті на пам'ять за померлих

слід було класти 3 поклони [310, с. 17]. На поминки збиралися також жебраки (тільки з старообрядців), їм давали гроші та пригощали за окремим столом [386, с. 165]. На ніч після поминок увесь посуд із столу забирався і мився. Їжу з поминань не слід було викидати собакам, котам або свиням. Якщо вона залишалася, то її викидали у річку рибі. Якщо ж в громаді були немічні люди, то страви з обіду заносили і їм. Якщо дещо з поминальних харчів все ж залишалось, то сім'я їла це наступного дня [328, с. 211]. Старообрядці не поминали своїх одновірців тільки тоді, коли останні, через страх або наклеп, за життя ходили в церкву «єретичну» (здебільшого православну), мали спілкування з «єретиками» і були поховані ними [386, с. 166].

Якщо чоловіків-старовірів ховали без бороди, то за таких людей молилися – до закінчення 40 днів було потрібно 40 разів прочитати «Псалтир», «щоб померлий міг потрапити куди треба» [328, с. 212].

Після 40 днів померлим удома читався «Канон Паісію». Йому ж потрібно було молитися щодня по 9 поклонів, незважаючи на те, молитесь це молода чи стара, або й хвора людина [328, с. 212]. Старовіри вважали, що до 9 днів душа знаходилася у хаті, а до 40 днів – біля оселі, в садку [326, с. 170]. У 3, 6, 9, 20 і 40 дні по смерті покійного його поминали, ходили на могилу і там читали або співали по померлому. Бідні в ці дні розсилали своїм рідним і родичам покійного хліб, а заможні готували обіди [386, с. 165]. Також покійників поминали, окрім поминальних субот, на Різдво, Великдень, Трійцю, на Дмитріївську неділю [326, с. 170].

Кількісний вимір требовиконань. Протягом другої половини 1940-х рр. у громадах білокриницької згоди Житомирської області хрещення перевищували поховання на 44%, разом з тим обряд вінчання поступово йшов на спад – у 1949 р. він складав 18% від показника за 1946 р. В цей же період у безпопівських громадах обряди хрещення і поховання виконувалися порівну або з переважанням першого [42, арк. 62; 163, арк. 13 зв.; 185, арк. 3; 184, арк. 1, 3, 5–6; 317, с. 234, 236].

У 1950-х рр. обряди хрещення та вінчання серед житомирських старообрядців білокриницької згоди зберігали пропорційність. Проте порівняно з другою половиною 1940-х рр. у першій половині 1950-х рр. кількість хрещень зменшилася

(у 1951 р. порівняно з 1948 р. вона складала 66,6%, у 1952 р. – 40%), ситуація дещо покращилася в 1956–1957 рр., коли було охрещено 28 осіб (порівняно з 1946–1947 рр. – 93%). Відчутно на спад у житомирських попівців пішла кількість вінчань у 1956–1957 рр. (порівняно з 1946–1947 рр. становила 35%). Серед поморців області у 1950-х рр. високим був показник хрещень дітей, а обряд вінчання проводився здебільшого у громаді с. Російські Пилипи Чуднівського району. Протягом 1950-х рр. природній приріст федосіївців переважав смертність (наприклад, у 1954 р. на 18%) [61, арк. 79, 93; 51, арк. 110; 54, арк. 208; 59, арк. 225–226; 49, арк. 130; 50, арк. 145, 168; 226, арк. 5].

У першій половині 1960-х рр. в безпопівських громадах області обряд хрещення мав високий кількісний показник – близько 70 осіб, а виконання поховань різко скоротилося, порівняно з 1962 р., у наступні роки – знизилося на понад 50% (хрещення переважали над поховальними церемоніями). Разом з тим обряд вінчання взагалі не проводився [71, арк. 125; 73, арк. 102; 75, арк. 139; 78, арк. 88; 108, арк. 60; 317, с. 239].

Цікаво, що обласний уповноважений РСРК та його столичне керівництво до 1966 р. не намагалися вести чіткого щорічного обліку обрядів, які здійснювалися у громадах старообрядців Житомирщини.

У другій половині 1960-х рр. кількість хрещень у громадах скоротилася і складала близько 56% від першої половини 1960-х рр., у той же час виконання обряду поховання навпаки збільшилося (разом з тим від 1966 р. до 1970 р. його кількість зменшилася на 42%). У федосіївців виконання обрядів хрещення переважало над похованням на 8%. У житомирській громаді поморців протягом другої половини 1960-х рр. проводилися переважно поховання (понад 13 обрядів на рік), обряд хрещення відбувався тільки у 1966–1967 рр. і мав показник – 3 таїнства на рік. В інших поморських громадах у Бердичеві, Новограді-Волинському та с. Російські Пилипи хрещення переважали над похованнями [108, арк. 60; 104, арк. 3, 36, 64, 67, 71, 76; 107, арк. 2, 38, 62, 64, 66, 72; 109, арк. 4, 45, 74, 77, 80, 85; 113, арк. 3, 43, 75, 78, 81, 87; 116, арк. 39, 68, 71, 73, 79].

Протягом 1970-х рр. у федосіївській громаді с. П'ятидуб Малинського району значно зменшилося виконання обрядів: було проведено 7 хрещень та 8 поховань. Примітно, що федосіївці у ряді років взагалі не проводили жодних таїнств (1971 р., 1973 р., 1975–1976 рр., 1978–1980 рр.). У чотирьох поморських громадах зберігалися переважно обряди поховання – в середньому на рік припадало 17,9 поховань. У поморців пішли на спад обряди хрещень – протягом 1972–1980 рр. було охрещено тільки 15 осіб, тоді як у 1971 р. – 23. Вінчання у громадах поморської згоди практично не здійснювалися, лише у житомирській громаді в 1979 р. відбулося 1 вінчання. У 1970-х рр. поморці протягом ряду років не здійснювали жодних обрядів (громада с. Російські Пилипи – у 1973–1975 рр. і 1977–1980 рр.; громада Житомира – у 1977–1978 рр.; громада Бердичева – у 1980 р.; громада Новограда-Волинського – у 1972 р., 1978 р. та 1980 р.). Бердичівська громада поморської згоди була єдиною, яка не припиняла здійснення обрядів у період 1971–1979 рр. [80, арк. 49; 137, арк. 90; 119, арк. 2, 34, 61, 64, 68, 74; 122, арк. 2, 37, 64–65, 69, 74].

У 1980-х рр. в старообрядницьких громадах області ситуація з обрядами залишалася незмінно критичною – кількість поховань більш ніж вдвічі перевищувала показник хрещень (було здійснено 51 обряд хрещення та 112 поховань), а вінчання, як і в попередні десятиліття, не проводилися – тільки у 1984 р. фіксується одна вінчальна церемонія [99, арк. 9, 12; 100, арк. 76; 83, арк. 115; 87, арк. 68; 84, арк. 69; 85, арк. 117; 86, арк. 113; 81, арк. 38; 82, арк. 71].

У 1990–1991 рр. обласний та республіканський уповноважені РСРК не проводили документального підрахунку кількості здійснених обрядів у старообрядницьких громадах, втім враховуючи невтішне становище старообрядництва регіону, можна припустити, що і в ці роки ситуація не набула позитивних прогресій у кількості хрещень та вінчань.

Таким чином, обряди хрещення, весілля і поховання у старообрядців зберігали специфіку та головні риси требовиконань православної традиції, яка існувала у російському суспільстві до другої половини XVII ст. Старообрядці протягом трьох сторіч були єдиними хранителями та носіями-відтворювачами староправославних обрядів, які в своїй оригінальності залишалися практично незмінними. Кількість

здійснення обрядів хрещення, вінчання та поховання протягом 1945–1991 рр. мало ознаки негативних тенденцій – кількість таїнств постійно скорочувалася. В першій половині 1960-х рр. у громадах різко зменшилася кількість поховальних обрядів, а з 1972 р. обряди хрещення стали виконуватися вкрай рідко. У 1970–1980-х рр. старообрядці проводили переважно поховальні церемонії. Цікаво, що вінчання у 1960–1980-х рр. взагалі не здійснювалися, лише в 1979 р. і 1984 р. відбулося по одному вінчанню. Врешті кризовий стан громад призвів до того, що протягом ряду років старообрядцями взагалі не проводилися жодні таїнства.

2.3. Звичай та традиції як вияв етноконфесійної ідентичності

За влучним твердженням О. Попової, яка досліджувала старообрядців Південного Уралу (Росія), «прагнення старообрядців до культурно-побутової ізоляції неминуче стикалося з неможливістю його практичного здійснення. Це підштовхувало до постійного пошуку нових способів збереження традиційних норм в умовах дійсності, що змінювалася, призводило до створення соціокультурних механізмів, які дозволяли знайти компромісний вихід з виниклого протиріччя. Традиціоналізм поставив старообрядців перед необхідністю постійного самостійного осмислення і вибору форм взаємин з навколишнім світом. Формування старообрядницької культури відбувалося у тісній взаємодії традиції та адаптації» [384].

Старообрядницькі громади Житомирщини знаходилися в оточенні переважачого над ними православного («ніконіанського»), католицького і протестантського населення. У зв'язку з цим гостро поставала проблема самоідентифікації, існування в ізоляції та вироблення шляхів взаємодії з одновірцями й іновірцями. Непопоширеним явищем було розселення раніше російських старообрядницьких сіл виключно за етнічною ознакою (у той же час в багатьох з них залишалася конфесійна маркована межа). Як зазначає Є. Курзіна, що досліджувала старообрядництво у Нижньгородській області (Росія), таке історично складене змішане проживання етнічно різнорідних віруючих поступово ставало

результатом редукції обрядової, релігійної традицій і духовних практик, аж до повного зникнення колись міцних громад [370].

Аналіз національного складу Житомирської області за даними переписів населення 1939 р., 1959 р., 1979 р. і 1989 р. та їх співставлення з архівними матеріалами щодо кількості старообрядців дає підстави констатувати, що частка старообрядців серед представників російської національності максимального показника сягала у 1939 р. і становила 5%. В подальшому, не зважаючи на те, що російська меншина на Житомирщині зростала (1959 р. – 5,4% від загальної кількості населення, 1979 р. – 7,04%, 1989 р. – 7,9%), кількість старообрядців у ній невпинно скорочувалася: в 1959 р. – 3%, в 1979 р. – 1%, а в 1989 р. – лише 0,6% (див. Додаток Л).

За твердженням дослідниці харківських старовірів-поморців Т. Арзуманової, старовіри залишалися закритими релігійними громадами, які ретельно зберігали традиції «чистого» православ'я, старообрядницьку культуру, обряди і ментальність. Закритість від суспільства, консерватизм дозволяли старовірам зберігати власну етнорелігійну ідентичність в умовах переслідувань з боку влади [345, с. 351]. Старообрядництво багато в чому трималося завдяки традиційному побуту. Саме у побуті прищеплювалися основні релігійні навички, співи, любов до читання, спільна молитва. Як зазначає С. Павлов, побут виховував естетичні ідеали старообрядця: його любов до ікони, до богослужіння, до своєрідного старообрядницького фольклору та духовних небогослужбених пісень. Побут виховував моральні ідеали старообрядця і був консервантом самотності старообрядців завдяки системі норм в їжі та одязі. Таким чином, саме побут, родина створювали необхідне середовище для духовного життя старовірів. Релігійне життя старообрядців не замикалося у рамках родини й храму, а поширювалося на усю сферу людської діяльності, особливо на трудову та соціальну [380, с. 175].

Як вважає С. Таранець, особливість національного характеру старовірів увібрала у себе такі поняття, як «рішучість», «послідовність», «жертвність» і «колективізм». Вплив української мови на рідну російську був відчутним, так як старовіри знаходилися в іншомовному (українському) середовищі [332, с. 336].

Старовіри поморської згоди с. Чолівка Коростенського району вважали, що людина – це теж Церква. Храм – це друге небо. У церкві окрім божественного нічого не можна говорити. Але часто, не маючи можливості ходити у церкву, молилися по домівках [330, с. 201]. Знання церковного богослужіння у багатьох селах молодому поколінню не передавалися, а в окремих громадах повністю була втрачена практика крюкового співу [330, с. 203].

Як зазначає С. Таранець, російська мова старовірів зберігала церковнослов'янську та розмовну лексику, яка існувала в тому чи іншому регіоні Росії на період переселення старовірів з рідних країв [332, с. 337]. За свідченням І. Щербак, старовіри-поморці с. Російські Пилипи Чуднівського району називали себе «русскімі» та «кацапами», так само їх назвали українці. Місцеві старовіри ж називали українців «гадами» [335, с. 46]. Для старообрядців була притаманна заміна етнічної ідентичності етноконфесійною. Цікаво, що на Житомирщині, як і на Харківщині, етнонімом «хохол» старообрядці називали представників офіційного православ'я. Навіть розуміючи різницю між українцями та росіянами, «хохлами» називали всіх православних. Таким чином, у середовищі старовірів назва «хохли» походила не від етнічної, а від конфесійної належності [315, с. 9].

У с. Нитине Ємільчинського району при обранні чоловіка дівчат вчили, що на подушці повинна бути лише одна кров і з'єднувати життя потрібно лише із старовіром [319, с. 12]. Ендогамні шлюби протягом століть були основою збереження релігійних традицій в старообрядницьких громадах. Вони були і основою збереження міцності шлюбу [314, с. 111]. У с. Великі Кошарища Коростишівського району людей не їхньої віри старообрядці називали «наволоччю» [318, с. 7]. Якщо старовірки с. Нитине починали зустрічатися з православними українцями, то рідня їх розлучала, але інколи бували і винятки [319, с. 12]. Для прикладу у с. Російські Пилипи це пояснювали так – «вік піджимав» [335, с. 46]. Як зазначає Т. Арзуманова, прикметно, що випадки, коли саме дівчата змінювали релігію заради шлюбу із старовіром переважали над випадками зміни релігії хлопцями заради нареченої – представниці іншої релігії [314, с. 111]. У с. Чолівка поморці вважали, що чоловік повинен був терпіти свою дружину, якою б вона не

була. Вони говорили: «Перша дружина від Бога, друга – від людей, а третя – від сатани» [328, с. 213]. За твердженням Т. Арзуманової, у шлюбі старообрядці суворо дотримувалися правила, що Ісус Христос – головний над чоловіком, а чоловік – головний над дружиною та дітьми. Домінування чоловіка навіть віддзеркалювалося і в інтимній стороні шлюбу. Наприклад, інтимні стосунки у старообрядців заборонені протягом всіх чотирьох постів, а також в ніч з вівторка на середу, з четверга на п'ятницю, з суботи на неділю. Проте поширеною була думка, що жінка не має права відмовляти чоловіку, якщо він буде наполягати на інтимній близькості. Жінка мала задовольняти чоловіка, а потім спокутувати цей гріх додатковими молитвами [345, с. 353].

Певні заборони стосувалися зовнішнього вигляду старообрядців. Наприклад, всі чоловіки мали носити бороди. За словами Т. Арзуманової, гоління бороди сприймалося як девіантна поведінка, «бородобривців» вважали грішниками. Проте більшість молодих членів громад довгі бороди не відпускали. Як правило, переставали підрізати бороди чоловіки, які виходили на пенсію [345, с. 352–353; 310, с. 22]. Старовіри-поморці вчили, що слід прибирати (стригти, робити зачіски) голову по звичаю християнському, якщо ж старовіри порушували цей звичай, таких наставники повчали, але від церкви не відлучали [310, с. 22]. У с. Нитине дівчатам та жінкам не дозволялося обрізати волосся, оскільки вважалося, що з яким волоссям людина народилася й жила – з таким і мала померти [319, с. 12]. Волосся необхідно було заплітати у косу. Заміжня жінка мала носити волосся, зібране у дві коси. Обов'язковим для жінки було носіння хустки, приховуючи волосся від очей сторонніх. Жінки не мали права носити капелюшки, штани, прозорі сукні, плаття або кофти з коротким рукавом. Довжина спідниці мала бути нижче колін [321, с. 3; 345, с. 353]. Крім того, дівчатам-федосіївкам заборонялося носити червоні чоботи і хустки, стояти на молінні у золотих підв'язках і одягати пояси, щоб не спокушати чоловіків [343, с. 153]. Чоловіки повинні були носити сорочку, яка не заправлялася у брюки чи штани (російська «косоворотка») і підперезуватися паском [345, с. 353]. Старовіри завжди носили нижню білизну, а шорти їм заборонялися [321, с. 3]. Юнаки-федосіївці червоних сорочок і каламянкових штанів носити не могли [343, с.

153]. Дослідниця Т. Арзуманова наголошує, що абсолютно неприпустимим було використання косметики, фарбування нігтів, носіння прикрас. Жінки і чоловіки могли носити лише обручку та натільний хрест. Різко негативним було ставлення до татуювання, яке називали клеймом нечистої сили [345, с. 353].

Жили старовіри загалом дружньо, наприклад поморці у с. Великі Кошарища, як відзначала С. Данилова, «посварившись, могли підпалити дім кривдника, а помирившись, в один день його відбудувати» [318, с. 7].

Гордістю кожної сільської сім'ї була традиційна для росіян лазня «почорному», вона була майже в кожному дворі (наприклад, у поморців с. Бродник, федосіївців с. Трудолюбівка Базарського району). Парилися старовіри у лазні лише удень, після заходу сонця заборонялося – говорили, що «Богородиця буде плакати, якщо вночі митися» [319, с. 12; 383, с. 15]. У лазні федосіївцям з мирськими ходити заборонялося і з єдиних посудин в «спаплюженій» воді з ними митися не дозволялося, вони повинні були мати власні посудини [343, с. 153].

Набожні старовіри практично не вживали спиртного (здебільшого червоне вино під час релігійних свят): «Ми п'ємо, але не упиваємося» [345, с. 351]. Водночас, тих, хто помірно вживав горілку епітиміям не піддавали [310, с. 23]. На федосіївців, які пили вино і пиво з рук невірних, накладався піст у 12 днів і на кожен день до 100 поклонів [343, с. 153]. Як зазначали старовіри, паління цигарок – це більший гріх, ніж вживання алкоголю. Людина, яка палила, за правилами, не могла навіть заходити до будинку старообрядця. Якщо до оселі заходив курець, господар будинку мав запросити наставника і освятити дім [310, с. 23; 345, с. 352]. У с. Чолівка якщо в хаті була людина, яка палила, господарі оселі на Різдво не йшли до молільні Христа славити [330, с. 201].

Суворі обмеження були в середовищі старообрядців щодо посуду. Старообрядці не могли їсти з посуду, з якого їли іновірці. За словами Т. Арзуманової, таким чином, старообрядці фактично не могли відвідувати заклади громадського харчування, вживати їжу в гостях у іновірців. Через це оселі старовірів часто були закритими для представників інших віросповідань (вони не хотіли, щоб інші розпитували їх про ікони, церковні книжки, які займали почесне

місце в інтер'єрі). Деякі батьки забороняли своїм дітям приводити у дім їхніх друзів, обмежували відвідування дітьми осель їхніх однокласників чи друзів. Проте більша частина старовірів мала вдома посуд і для одновірців, і для іновірців (т. зв. «мирська чашка»). Вважалося, що після спілкування з іновірцями треба додатково помолитися і обмити посуд, з якого вони вживали їжу, свяченою водою [345, с. 352; 310, с. 21]. Наприклад у с. Великі Кошарища, якщо чужий просив попити води, то старовіри не відмовляли, а кухоль після нього о тій годині і викидали [318, с. 7]. Коли старовіри ходили у гості – на дні народження чи весілля вони відмовлялися від їжі [345, с. 352]. Федосіївці повинні були їжу в оселях своїх «влаштовувати» і нею живитися, а коли хто по нужді на торгу їжу купував, повинен був робити 100 поклонів до землі [343, с. 152]. Ковбаса, яка готувалася з кров'ю, заборонялася. В середу і п'ятницю не дозволялося їсти рибу і масло [310, с. 24]. У старовірів с. Чолівка існував окремий посуд для приготування їжі, прання й інших господарських робіт, а на кухнях для витирання столу і лавок використовували різні ганчірки [328, с. 210–211].

У недільні дні на торги федосіївцям їздити заборонялося [343, с. 152]. Хлопцям, дівицям і дружинам у недільні дні та інші свята світські і богородичні не дозволялося ходити в ліс за ягодами й грибами. Також у ці дні їм не можна було ходити в чужі села [343, с. 152]. Заборонялося звертатися до волхвів, запрошувати їх у свої будинки і ворожити [383, с. 15]. Гріховними діями у федосіївців вважалися: азартні ігри, вживання нецензурних слів, танці, катання на гойдалках [343, с. 153]. Федосіївцями засуджувалися бійки між одновірцями. Той, хто був замішаний у крадіжці, виключався із згоди доки не віддавав вкраденого. Брехня суворо переслідувалася [344, с. 168].

Діти виховувалися у строгості та повазі до старших, батьки були абсолютним авторитетом, а їхня поведінка була взірцем. Дітей змалечку привчали до молитов. Дитина, яка тільки навчилася говорити, мала знати напам'ять декілька молитов. Навіть дуже маленькі діти щоранку прокидалися удосвіта і молилися разом з батьками. Починаючи будь-яку справу (молитву, вживання їжі, виконання домашнього завдання), дитина мала звернутися до старших (батьків, діда чи бабусі) за благословенням (традиційно діти зверталися так: «Благословіть мене на

молитву»). Перед початком вживання їжі дитина мала перехреститися і промовити молитву [314, с. 113; 386, с. 177–178]. У с. Чолівка батьки щодня молилися за своїх дітей: «Якщо ми не молитимемося за дітей, то з них не буде ніякого толку» [328, с. 213]. У свою чергу діти повинні були молитися за батьків. Чолівські старовіри вважали, що це забезпечуватиме довге життя, хороші взаємини, спілкування і достаток [328, с. 213]. Людей похилого віку шанували за знання усіх тонких нюансів релігійних звичаїв і обрядів, правил поведінки. Як наголошує російська дослідниця О. Фішман, старість сприймалася як гідне увінчання життя віруючої людини, що присвячувала себе роздумам про порятунок душі, приготуванню до смерті та активній участі у богослужіннях. Авторитет людей похилого віку був настільки високий, що оцінка їхнього місця в громаді може бути названа геронтократією [395, с. 239].

Старовір мав бути скромним і себе вважати самим грішним, завжди бути готовим до смерті [321, с. 3]. Не можна було ходити в церкву брудним, немитими руками брати церковні книги, ікону і хрест [366, с. 102; 321, с. 3]. Після молитви на сон не можна було пити та їсти [321, с. 3]. Поморці святкували не день народження, а день ангела [321, с. 3]. Танці не дозволялися старовірам у всі часи. Вважалося, що усі нецерковні співи виходять від нечистого духу [323, с. 4]. До спілкування з старовірами, які знаходилися у явній розпусті або перелюбстві, інші члени громади не допускалися [310, с. 21]. Заборонялося прощатися з іновірцями цілуванням [310, с. 22]. Собак в оселі старовіри не тримали [321, с. 3].

Той старовір-поморець, який приходив з військової служби, якщо не відступив від віри, повинен був понести малу епітимію [310, с. 21]. Поморці дотримувалися правила: «Правою рукою обслуговуй себе вище пояса, а лівою – нижче пояса» [321, с. 2–3]. Поморцям заборонялося не лише зайти у храм іновірних і «поставити свічку», але – і всяка пожертва на їхній храм. Вважалося, що ті, хто так поступали, відлучали себе від Церкви Христової, і потребували каяття [334, с. 19].

У старовірів с. Чолівка зберігалось особливе ставлення до води, яка обов'язково накривалася з одночасним читанням «Ісусової молитви». Накривалися також відра з водою, що стояли на вулиці, як правило, паличкою, але теж з «Ісусовою молитвою».

Після здійснення цієї процедури, вода вважалася накритою. Ненакриту воду виливали, оскільки місцеві старовіри вважали, що у неї «входять нічні хвороби» (сердечні та душевні), які потім мучать людину [328, с. 210].

Житло сільські старовіри Житомирщини будували з елементами російської традиційної архітектури, переважали дерев'яні будови – т. зв. «зруби» (наприклад, с. Мамеч Овруцького району) [328, с. 214].

Старовіри с. Чолівка не дивилися телевізор і не слухали радіо, тому що вважали, що «усе це диявольське» [330, с. 201]. Хворих старовіри лікували або молитвами, спеціально для того складеними, або своїми засобами, придуманими доморослими лікарями і лікарками [386, с. 180]. У старовірів с. Чолівка, як і в інших населених пунктах, пігулки приймати заборонялося церковними правилами, але вони їх все одно приймали за потреби. Коли приходили з лікарні, йшли на покаєння. На епітимію батюшка давав читати «Псалтир». Коли хворий не міг цього виконати самостійно, то наймав грамотних людей, щоб читали за нього. Як правило, наставник на покаєння давав молитися 10 лестовок [328, с. 210]. Частина старовірів всіяко уникала медиків, «як виразки», а понад усе старовіри боялися анатомування, як страшної наруги і осквернення небіжчика [386, с. 180].

Поморці с. Чолівка вчили, що у неділю голови мити не можна, а в суботу, коли зайшло сонце, теж нічого робити не можна, інакше «усе це позначиться на дітях». У суботу вони працювали тільки до двох годин дня. Потім топили лазні і після купання йшли на вечірню службу. Як правило, лазня мала бути натоплена до третьої години дня. Окрім суботи, в лазню чолівці ходили у вівторок і четвер [328, с. 210].

Поступова втрата старообрядцями традиційної культури (особливо серед молоді), на думку дослідниці Т. Арзуманової, пояснювалася високим рівнем обмежень та заборон, що дуже відрізняло повсякденне життя старовірів від повсякдення представників інших релігій. Всі ті можливості та свободи, які мали іновірці, поступово вели до відмови у середовищі старообрядців від традиційного способу життя [346, с. 41]. З кінця 1970-х рр. старообрядництво переживало внутрішню кризу, яку Т. Арзуманова пояснює такими причинами: «маловір'я»

парафіян, втрата віри, історичних коренів, відмова від релігійних старообрядницьких традицій, світогляду та типу поведінки [314, с. 110].

Таким чином, старообрядці, не дивлячись на тривалий період свого проживання на території Житомирщини, де вони перебували у етнічній і конфесійній меншості, все ж таки змогли зберегти свої давні звичаї та традиції. Етнічна компонента визначалася перш за все російською мовою та самоназвою – «русскіє» або ж «кацапи». Етнічна однорідність також підтримувалася за рахунок ендогамних шлюбів. Релігійна компонента ґрунтувалася на визнанні за єдиноправильні та спасенні православні обряди, що існували у Росії ще до другої половини XVII ст. Замкнутість старообрядців та їхня відмежованість від оточуючого населення сприяли тому, що асиміляційні процеси другої половини XX ст. так і не набули великого розмаху у старообрядницькому середовищі.

Отже, старообрядці намагалися цілковито зберегти основні риси православного віровчення дониконівських часів, вважаючи їх істинними та єдиноспасительними. Новизна, яка з'явилася у російському православ'ї за патріарха Никона розцінювалася ними як ересь та віровідступництво. Разом з тим, старообрядництво з відокремленням від нього безпопівщини, зазнало й певного модернізму. Оскільки, за вченням безпопівців, правовірне священство зникло – служби правили духовні наставники, які обиралися з членів парафії. Так місце церковної ієрархії було заміщено інститутом духовних наставників.

Старообрядці дотримувалися всіх приписів благочестивого життя. Релігія навіть пронизувала сфери побуту старовірів, будь-які праця чи починання супроводжувалися молитвами. Для старообрядців важливим було дотримання й зовнішнього християнського вигляду, наприклад, атрибутом чоловіків було носіння борід. Також існувала специфіка у підборі одягу.

Ізоляціонізм старообрядців проявлявся у забороні контактів із «зовнішнім світом», як таким, що був просякнутий гріховністю. Безпопівці вчили, що на землі встановилося царство антихриста. Замирення розцінювалося ними як великий гріх,

за який накладалися епітимії. Таким чином, життя старовірів поза їхньою спільнотою, мало високий рівень обмеженості.

Старообрядці на Житомирщині за етнічним походженням були росіянами, представники ж інших національностей потрапляли у їхні громади у зв'язку з укладанням змішаних шлюбів, із переходом іновірного в старообрядництво. У громадах зберігалася міцна система ідентичностей, що складалася з етнічної та конфесійної компонент. Особливо виразною вона була у селах з переважаючим старообрядницьким населенням.

У другій половині 1940-х рр. кількість обрядів хрещення, вінчання та поховання в громадах Житомирщини мали досить високі показники. У 1950-х рр. в середньому по громадах за рік проводили близько 20 хрещень новонароджених у кожній. Докорінні зміни в обрядовості відбулися у 1966 р. Абсолютно відійшли у минуле обряди вінчання, виконання обряду хрещення скоротилося більш як на 40%, а основним обрядом стали похоронні відправи. У 1970-х рр. в громадах області було проведено лише одну церемонію вінчання. У цей період співвідношення між хрещеннями та відспівуваннями в середньому за рік досягали показника 1 до 19. Не змінилася ситуація з обрядом вінчання і в 1980-ті рр., однак у співвідношенні між виконанням хрещень та відспівувань спостерігалася позитивна прогресія – максимальне співвідношення складало 1 до 6.

РОЗДІЛ 3

ВНУТРІШНЬОЦЕРКОВНЕ СТАНОВИЩЕ СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ ГРОМАД НА ЖИТОМИРЩИНІ: ДИНАМІКА ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

3.1. Мережа старообрядницьких громад: кількісні та якісні характеристики безпопівських та попівської згод

Старообрядництво на території Житомирщини мало свої давні історичні витoki. Перші переселенці-старообрядці прибули сюди у другій половині XVIII ст. Остаточне становлення старообрядницького простору Житомирщини припало на XIX – початок XX ст. У цей період сформувалася ціла низка поселень, в яких проживали виключно старообрядці або ж їхня питома кількість була досить значною. Такі поселення склали старообрядницьку мережу краю, яка мала ключову роль у збереженні староправославних традицій та обрядів. У подальшому старообрядці, як і все населення області, потерпали від злочинних більшовицьких кампаній – перш за все, від войовничого атеїзму, а також – голодомору 1932–1933 рр. та сталінських репресій. Переслідування за релігієсповідання припинилися лише з окупацією Житомирщини нацистськими загарбниками, які вважали, що релігійне «відродження», хоча й обмежене та кероване ними, буде їхнім козирем у боротьбі з радянською владою та додасть позитивного іміджу серед місцевого населення. Відтак, протягом 1941–1944 рр. старообрядницька мережа області, наскільки це було можливо на рівні людського ресурсу, відновила свою діяльність. У перші роки після звільнення території Житомирщини від окупантів радянська влада, дещо переглянувши свою антирелігійну політику у сторону лібералізації, не чинила суттєвого спротиву діяльності релігійних громад. Таким чином, старообрядці мали змогу легалізувати свою діяльність в нових умовах радянської реальності.

За даними 1945 р. в УРСР старообрядницькі громади функціонували в таких областях: Житомирській – 19 громад (21% від загальної кількості), Вінницькій – 18,

Харківській і Чернівецькій – по 8, Київській – 7, Одеській – 6, Кіровоградській – 5, Полтавській – 4, Кам'янець-Подільській і Ворошиловградській – по 3, Запорізькій, Сталінській і Чернігівській – по 2, Дніпропетровській та Херсонській – по 1 [1, арк. 196]. У Житомирській області було зареєстровано 19 громад старообрядців, які представляли безпопівців (поморська та федосіївська згоди) та попівців (білокриницька згода – Древлеправославна Церква Христова (далі – ДЦХ)). 15 громад поморської згоди знаходилися у таких населених пунктах: м. Житомир, м. Бердичів, м. Новоград-Волинський, с. Бродник Базарського району, с. Кустин Бердичівського району, с. Рудня-Шляхова Володарськ-Волинського району, с. Нитине Ємільчинського району, с. Чолівка Коростенського району, с. Великі Кошарища Коростишівського району, с. Янушівка (з 7 червня 1946 р. – Теньківка) Червоноармійського району, с. Роботище Новоград-Волинського району, с. Новосілка Потіївського району, с. Російські Пилипи Чуднівського району, с. Стрижівка Любарського району, с. Мамеч Овруцького району. 2 громади федосіївської згоди (громади федосіївців в УРСР були тільки у Житомирській області) – в с. П'ятидуб Базарського (пізніше – Малинського) району (до складу громади входили старовіри сусіднього с. Рахвалівка Розважівського району Київської області) і с. Дерманівка (з 7 червня 1946 р. – Трудолюбівка) Базарського району. 2 громади білокриницької згоди – у Житомирі та с. Железняки Троянівського району [39, арк. 151–158, 161, 172, 174, 178; 176, арк. 4, 20–21; 168, арк. 3–6; 178, арк. 1, 10–11; 170, арк. 4; 172, арк. 5; 164, арк. 3, 14–15; 175, арк. 18, 20; 169, арк. 5–6; 166, арк. 14–15; 149, арк. 304; 155, арк. 1, 11; 157, арк. 1, 17–19; 158, арк. 1–2, 14; 160, арк. 1, 12, 14; 163, арк. 1, 12–14; 265; 341, с. 469, 475; 285, арк. 11–12 зв.; 1, арк. 195].

У 1945 р. житомирська громада попівців налічувала 190 вірян, громада с. Роботище – 65, громада с. Великі Кошарища – 300, громада с. Кустин – 50, громада с. Нитине – 200, громада с. Бродник – 140, громада м. Бердичева – 300, громада с. Янушівка – 89, громада с. Дерманівка – 100 [168, арк. 3–6; 172, арк. 7; 149, арк. 304; 163, арк. 12–14; 169, арк. 7; 275, арк. 1; 272, арк. 8; 178, арк. 12; 157, арк. 19].

Також на Житомирщині існувало т. зв. «релігійне підпілля» старообрядців – спільноти, які не мали офіційної державної реєстрації, як релігійні громади. Загалом таких спільнот нараховувалося 9, вони діяли у 7 населених пунктах 6 районів області. Незареєстровані спільноти старообрядців-єдиновірців були у м. Житомирі, с. Пилипо-Кошарах Держинського району, с. Янушівці і с. Адамівці Червоноармійського району [329, с. 91–104; 324, с. 172–175; 391, с. 153–164; 304, арк. 1–12]; старообрядців поморської згоди – у м. Чуднові, с. Адамівці Червоноармійського району та с. Малинці Базарського району; старообрядців федосіївської згоди – у с. Пилипо-Кошарах Держинського району; старообрядців білокриницької згоди – у м. Бердичеві [303, арк. 10–28]. Апарат обласного уповноваженого РСРК протягом 1945–1991 рр. жодного разу не зафіксував їхньої наявності та функціонування. Мережу «релігійного підпілля» нам вдалося реконструювати більшою мірою завдяки історико-етнографічним експедиціям та польовій роботі серед старообрядців Житомирщини [303, арк. 10–28]. Можна зробити припущення, що в діловодстві апарату обласного уповноваженого РСРК відсутні відомості про ці групи старообрядців у значній мірі через конспіративність, утаємниченість старообрядців, збереження віри на рівні сім'ї, здійснення молитов не на загальних зібраннях віруючих, а «по хатах».

В інформаційному звіті за 1945 р. уповноважений у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР П.А. Вільховий зазначав: «Особливостями старообрядницького населення є консерватизм, відсталість, безкультурність і підвищена релігійність. Населення старообрядницьких сіл в основному релігійно-фанатичне. Церква у старообрядців – єдине джерело моральних правил [1, арк. 198–199]. У звіті за 1945 р. обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) Є.Ф. Щербаков писав: «В більшості безпопівські громади складаються з одного села. Громади невеликі, вірян 120-400 чоловік. Живуть брудно. Проїжджаючи по району відразу можна упізнати старообрядницьке село, тому що хати не побілені, двори-садиби не обгороджені. У хаті можна зустріти, де живуть люди, там знаходяться і тварини, особливо взимку. До колгоспної праці відносяться сумлінно. У с. Роботище Новоград-Волинського району старообрядницьке село по

усіх видах господарсько-політичних кампаній вийшло у 1945 р. в передові» [39, арк. 164].

На кінець 1946 р. в УРСР діяли 84 молитовні будівлі старообрядців білокриницької згоди і 29 – безпопівців [3, арк. 211; 40, арк. 220]. Цього ж року за статево-віковим складом віруючі житомирської попівської громади (об'єднувала головним чином населення вул. Російська слобідка) поділялися так: 51 чоловік – 27% (30-40 років – 25%, 40-50 р. – 20%, від 50 р. – 55%) і 138 жінок – 73% (18-30 років – 27%, 30-40 р. – 12%, 40-50 р. – 12%, від 50 р. – 49%). Віруючі громади с. Железняки за статево-віковим складом поділялися так: 65 чоловіків – 41% (18-30 років – 14%, 30-40 р. – 23%, 40-50 р. – 17%, 50-60 р. – 46%) і 95 жінок – 59% (18-30 років – 17%, 30-40 р. – 23%, 40-50 р. – 10%, від 50 р. – 50%) [185, арк. 4–5; 51, арк. 109].

У перші повоєнні роки старообрядці с. Железняки проявляли милосердя до тих дітей, які втратили своїх батьків. Так, станом на 1946 р. у кожній сім'ї старообрядців було по 2 і більше сиріт [185, арк. 1].

Старообрядці, які жили в Базарському районі, краще за інших зберігали характерні риси старообрядництва, оскільки їх громади знаходилися в деякій ізоляваності (далеко від шосейних і залізних доріг, в лісових районах) і їхні наставники добре знали віровчення [42, арк. 60]. У даний період старообрядці зберігали традиційні заняття ще з дореволюційної доби – серед них була значна кількість робітників і кустарів: пічників, мулярів, теслярів [47, арк. 73–74].

В УРСР станом на червень 1947 р. було 70 громад білокриницької згоди (74 служителя культу) та 25 громад безпопівців (21 служитель культу) [3, арк. 306; 4, арк. 109]. У Житомирській області старообрядці білокриницької згоди мали 1 священика, а безпопівці – 14 духовних наставників [42, арк. 69, 71].

У 1947 р. в с. Чолівка було 125 дворів, з них 76 старообрядницьких (61%). У селі діяла російськомовна 4-класна школа. Комсомольська організація складалася з 11 осіб, з них 6 разом з секретарем були дітьми старовірів. Тільки 10 дідів-старовірів носили бороди. При сільському клубі працював драмгурток, в якому брала участь і старообрядницька молодь [42, арк. 61]. Абсолютна більшість будинків старовірів в

с. Чолівці знаходилися у чистоті, чим вони прагнули наслідувати українську громаду села. На моління в звичайні недільні дні збиралося 8-10 осіб [42, арк. 62]. Цього ж року в розмові з обласним уповноваженим РСРК наставник Т.Д. Максименко заявив, що він обряди здійснював з порушенням – відспівував безбородих небіжчиків, дозволяв заносити їх в церкву. Також він розповідав, що богослужіння відвідували курці, хоча він їх для остраху і відлучив від служб [42, арк. 62].

В Житомирській області у 1948 р. безпопівці мали 12 наставників (за віком вони розподілялися так: до 55 р. – 1, старші 55 р. – 11; всі 12 наставників мали початкову загальну освіту, 5 з них мали початкову духовну освіту) [43, арк. 132].

За даними перепису житомирської попівської громади, у 1948 р. вона налічувала 192 особи [194, арк. 5–10]. Старообрядницька громада с. Железняки у 1949 р. налічувала 150 віруючих, щоправда 19 з них церкву не відвідували [200, арк. 1–4]. У 1949 р. в попівських громадах Житомира і с. Железняки відбулося зростання кількості парафіян: на 1 липня 1949 р. житомирська громада налічувала 253 особи (збільшилася на 24%). Зростання відбулося за рахунок чоловіків, які одружилися із старообрядницькими дівчатами, дітей старообрядців та за рахунок тих, хто перейшов з РПЦ [184, арк. 1, 3; 44, арк. 75]. Загалом в СРСР у 1949 р. діяло 127 храмів білокриницької згоди [333, с. 44]. У 1949 р. до складу громади с. Теньківка входило 89 осіб (51% жін. і 49% чол.) [202, арк. 4–6 зв.]. На кінець 1940-х рр. до роботищенської старообрядницької громади належало 44 жителі с. Роботище (77% жін. і 23% чол.) та 29 жителів с. Марушівка (69% жін. і 31% чол.). За віком можна виділити наступні групи парафіян: 20-річних – 11%, 30-річних – 15%, 40-річних – 27%, 50-річних – 25%, 60-річних – 16%, понад 70 р. – 6% [198, арк. 11–12 зв.].

В УРСР у 1950 р. діяла 21 громада старообрядців-безпопівців. По областях вони розподілялися так: Житомирська – 16 громад (76%), Київська і Харківська – по 2, Вінницька – 1 [5, арк. 91]. У безпопівців було 14 духовних наставників і 4 начотчика (знавці богословських і церковних (дониконівських) стародруків) [45, арк. 33]. На території Житомирської області офіційно налічувалося 2800 старообрядців: білокриницької згоди – близько 300 осіб (11%), а безпопівців – 2500

(89%) [46, арк. 137; 47, арк. 77–78]. В області відвідуваність церков і молитовень в недільні дні та на річні релігійні свята була високою, до 80% членів громад [46, арк. 137; 5, арк. 213]. У 1951 р. церкву білокриницької згоди в Житомирі відвідували 10-15 осіб і тільки у святкові дні вірян збиралося до 50-60 осіб [48, арк. 117]. На 1 липня 1951 р. в УРСР діяла 51 громада білокриницької згоди (45 служителів культу) і 16 громад безпопівців (16 служителів культу) [6, арк. 309]. У Житомирській області на кінець цього року було 15 громад: 14 безпопівських (93%) і 1 білокриницька (7%) [48, арк. 109]. В області у старообрядницьких молитовних будинках службу відправляли 13 священнослужителів (у попівців – 1 священник, у безпопівців – 12 наставників) [48, арк. 103].

У 1952 р. в с. П'ятидуб була одна з найбільш згуртованих громад безпопівців області [49, арк. 131]. Старообрядницьку молільню відвідувало усе населення села, у тому числі і дружина секретаря парторганізації. Відвідував молільню і колишній голова сільради. У селі не було культурно-освітніх установ. На усе село виписувався 1 примірник газети «Правда», 2 примірники обласної газети «Радянська Житомирщина» і 5-6 примірників районної газети [49, арк. 132]. В дні релігійних свят учні не відвідували школу по 3 дні та ніякі заходи, що вживалися з боку школи щодо батьків на це не впливали. З листопада 1951 р. до квітня 1952 р. ніхто з районних працівників не читав жодної лекції [49, арк. 132; 50, арк. 147]. З 1952 р. громаду старовірів с. П'ятидуб в офіційних документах за належністю до безпопівських згод помилково почали зазначати як поморську, хоча вони належали до федосіївської згоди [215, арк. 2].

На 1 січня 1953 р. в Житомирській області продовжували діяти 14 громад безпопівців (13 наставників) і 1 громада попівців [49, арк. 136; 50, арк. 134; 51, арк. 106]. У старообрядницькій громаді с. Нитине нараховувалося 195 віруючих (66% жін. і 34% чол.). За віком вони розподілялися так: до 20 р. – 5%, 20-річних – 22%, 30-річних – 20%, 40-річних – 16%, 50-річних – 12%, 60-річних – 13%, 70-річних – 10%, 80-річних – 2% [222, арк. 1–4]. В УРСР на 1 квітня 1953 р. існували 51 громада білокриницької згоди (45 служителів культу) і 17 громад безпопівців (16 служителів культу) [8, арк. 200].

Станом на 1953 р. у с. Трудолюбівка віруючими було усе населення села. У селі не було клубу та громадських організацій. Усе населення села у вихідні дні та свята відвідувало молитовний будинок. Бригадир колгоспу П.Д. Купреєв був головою ревізійної комісії старообрядницької громади. У селі були комсомольці, які на Великдень та інші свята теж ходили до молільні. Молитовний будинок відвідували і школярі. У с. Трудолюбівці атеїстичні доповіді та лекції ніким і ніколи не читалися [301; 50, арк. 148]. Цього ж року в сусідньому с. Бродник молитовню у звичайні дні відвідували 10-20 осіб, а на свята, особливо на Великдень – всі жителі села. У селі були комсомольці, які на свята також відвідували богослужіння [300]. Усіх дітей хрестили. Кінопересувка почала відвідувати село з другої половини 1952 р. і за станом на 1 квітня 1953 р. демонструвалися тільки 3-4 фільми. До 1953 р. в селі ніхто з районних працівників з доповіддю не виступав [50, арк. 148].

У 1953 р. в с. Нитине було багато робочої сили, з працею у колгоспі встигали, тому в богослужінні ніхто не перешкоджав. У звичайні недільні дні молитовню відвідували 5-10 осіб, на свята – 40-50. На Великдень молитовню відвідувало до 100 осіб. Завідуючий клубом, комсомолец А.М. Чмельов разом з дружиною і бригадир колгоспу С.А. Марков теж відвідували богослужіння [222, арк. 5]. Станом на 1953 р. в с. Російські Пилипи налічувалося близько 200 дворів, майже усе населення села було російським. Вірян в селі було 250-300 осіб. У святкові дні – Різдво, Великдень і «престольне» свято Ніколін День (9 травня) – молитовню відвідувало усе російське населення села. У святкові дні – відвідували і комсомольці. Не ходив до молитовні тільки комуніст М.А. Смірнов, голова сільської ради і учитель початкової школи, а його дружина відвідувала молитовню і хрестила дітей. Усіх дітей, які народилися, обов'язково хрестили. До праці в колгоспі населення відносилось погано, багато жителів розкрадали колгоспну власність. Восени 1952 р. населення села організувало групове розкрадання цукрового буряка в сусідньому колгоспі с. Слободище Бердичівського району. До заходів, що проводилися органами влади, населення села відносилось пасивно [50, арк. 168, 187]. У 1953 р. обласний уповноважений відзначав, що старообрядці Житомирської області відрізнялися

недбайливим ставленням до праці, були схильні до розкрадань, особливо в колгоспах, вважаючи, що це «колгоспне» [51, арк. 110].

На 1 січня 1955 р. у Житомирській області офіційно діяли 14 громад безпопівців (12 наставників) і 1 громада попівців [52, арк. 205–205 зв.; 54, арк. 193–193 зв.]. У цьому ж році молільню в с. Теньківка у звичайні недільні дні відвідували 20-30 пристарілих вірян, а на Великдень і Різдво відвідуваність перевищувала 100 осіб (у тому числі молодь і діти з батьками). Село було відірване від райцентру і віддалене від залізничної та шосейних доріг, тому і атеїстична пропаганда тут проводилася на низькому рівні [55, арк. 2]. До громади належали жителі сусідніх сіл Соколів і Мирне [61, арк. 93]. У 1955 р. в Житомирі безпопівську церкву в Різдвяні дні відвідало до 150 осіб. Старообрядці проводили свою діяльність в межах, встановлених законодавством [54, арк. 209]. У грудні цього ж року в с. Кустин голови колгоспу і сільради, оговорюючи старообрядців, заявляли обласному уповноваженому РСРК, що на низькому рівні знаходилася трудова дисципліна серед віруючих-старообрядців, які, за їх словами, в більшості мінімуму трудоднів не виробляли, займалися самогоноварінням і погано відвідували колгоспні збори. Голова сільради говорив: «В рільничій бригаді с. Кустин є член КППС Усачов. До роботи в колгоспі відноситься погано, партійні доручення не виконує, знаходиться в тісному зв'язку з вірянами і проводить регулярно усі престольні свята, крім того систематично займається пияцтвом, цілком природно, що яку-небудь впливову дію Усачов на безпартійну масу зробити не може» [55, арк. 94–95].

У 1955 р. молитовню в с. Чолівка у святкові дні відвідали 90-100 осіб (порівняно з 1954 р. відвідуваність скоротилася на 23%), у будні відвідуваність складала 20-25 осіб. Молодь молитовню не відвідувала. Більшість вірян склали пристарілі колгоспники і 20-25 осіб робітників, які працювали у м. Коростені на підприємствах і проживали там, але відвідували молитовню у вихідні дні та свята. Віруючі, які працювали у колгоспі, до роботи відносилися сумлінно (наприклад, колгоспник 67 років Боронов за 9 міс. виробив 365 трудоднів, 48-річна доярка Вознюк – 530 трудоднів, бригадир будбригади 72-річний Слобенюк – 420 трудоднів) [55, арк. 98–99].

У 1950-х рр. обласний уповноважений РСРК провів перереєстрацію 2 старообрядницьких громад: безпопівців у Бердичеві (4 січня 1950 р.) та попівців у Житомирі (28 лютого 1956 р.) [205, арк. 1–3 зв.; 231, арк. 12]. У 1950-і роки духовенство і віряни сіл Бродник, П'ятидуб і Дерманівка в дні особливо шанованих свят відвідували один одного та проводили спільні богослужіння [63, арк. 69].

Загалом у 1956 р. в СРСР (РРФСР, Україні, Білорусії, Молдавії та в прибалтійських радянських республіках) діяло до 1000 старообрядницьких парафій [9, арк. 242]. В УРСР існували 53 громади білокриницької згоди (48 служителів культу) і 18 громад безпопівців (16 служителів культу) [53, арк. 10, 79 зв.]. У цьому ж році до складу чолівської безпопівської громади входили віруючі с. Чолівки та с. Жабче Коростенського району, їхня кількість становила 168 осіб (у Чолівці – 103 (61%), у Жабче – 65 (39%)). За статтю старообрядці с. Чолівки розподілялися так: 69 жін. (67%) і 34 чол. (33%), у с. Жабче – 47 жін. (72%) і 18 чол. (28%). За віковими групами склад громади поділявся так: до 20 р. – 15%, 30-річних – 27%, 40-річних – 17%, 50-річних – 12%, 60-річних – 13%, понад 70 р. – 16% [191, арк. 2–4; 234, арк. 1–6 зв.].

У 1957 р. в УРСР було 18 громад безпопівців. По областях вони розподілялися так: Житомирська – 14 (78%), Харківська – 2, Вінницька і Черкаська – по 1. Старообрядці білокриницької згоди мали 54 громади в таких областях: Одеській – 17, Вінницькій – 12, Кіровоградській і Чернівецькій – по 5, Ворошиловградській – 3, Дніпропетровській і Київській – по 2, Житомирській, Запорізькій, Кримській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській – по 1 [10, арк. 134]. У 1956–1958 рр. в Житомирській області діяло 14 безпопівських громад (13 служителів культу) і 1 попівська громада (1 служитель культу) [56, арк. 216; 59, арк. 206–207; 62, арк. 242; 63, арк. 54].

У другій половині 1950-х рр. відвідуваність церков і молитовних будинків в звичайні та недільні дні складала від 20 до 50 осіб – переважно літні люди, а у великі релігійні свята (Великдень, Різдво та ін.) – 60-90% від загальної кількості вірян. Як правило, церкву білокриницької згоди у Житомирі в особливо шановані свята відвідували близько 200 вірян (з них 5% дітей, 20% молодих осіб, 75% людей

середнього та похилого віку – 87% жін. і 13% чол.), безпопівську церкву Житомира – 350 (з них 7% дітей, 17% молодих осіб, 76% людей середнього та похилого віку – 62% жін. і 38% чол.), молитовню в Бердичеві – 250 (з них 6% дітей, 24% молодих осіб, 70% людей середнього та похилого віку – 60% жін. і 40% чол.), молільню у Новограді-Волинському – 150 (з них 3% дітей, 10% молодих осіб, 87% людей середнього та похилого віку – 62% жін. і 38% чол.), молитовню в с. Великі Кошарища – 300, молитовню в с. Теньківка – 50-60 осіб. Не дивлячись на те, що свята припадали на робочі дні, на богослужіннях вдень було присутньо багато працездатних. У 1959 р. на Різдво у безпопівській церкві Житомира було більше 500 вірян, у тому числі понад 14% дітей, а молоді та осіб середнього віку – 30%. Таке збільшення віруючих у житомирській церкві поморської згоди сталося за рахунок відвідування служби старовірами з с. Теньківка. У молільні с. Великі Кошарища на службі також було багато дітей – до 100 осіб. Церкву білокриницької згоди в Житомирі на свята відвідували віряни з Бердичева і с. Железняки – 30-40 осіб (їхня частка від загальної кількості людей, які брали участь у службах складала 20%) [56, арк. 234; 57, арк. 140–141; 59, арк. 226; 60, арк. 160; 62, арк. 239; 63, арк. 22–23, 44; 11, арк. 38; 66, арк. 192, 229–230; 58, арк. 139]. У звіті за 1959 р. уповноважений РСРК по УРСР К.Ф. Полоннік писав: «Незважаючи на обмеженість контингентів старообрядницької церкви в Україні, вплив її знижується дуже повільно. Кількість її послідовників не зменшується. Відвідуваність церков і виконання обрядів залишаються високими. Старообрядці продовжують суворо дотримуватися постів, примушують дітей виконувати релігійні обряди. Присутність молоді та дітей на богослужіннях – звичайне явище» [13, арк. 92].

Станом на 1 січня 1960 р. в області було 14 старообрядницьких громад, які діяли в таких населених пунктах: Житомир (громада старообрядців білокриницької згоди – 300 осіб (у тому числі віряни-попівці Бердичева і с. Железняки) та громада поморської згоди – 350), Бердичів (300 осіб – безпопівці), Новоград-Волинський (100 осіб), с. Бродник (140 осіб), с. П'ятидуб (200 осіб), с. Кустин (50 осіб), с. Рудня-Шляхова (50 осіб), с. Нитине (200 осіб), с. Теньківка (90 осіб), с. Чолівка (155 осіб), с. Великі Кошарища (300 осіб), с. Роботище (65 осіб), с. Російські Пилипи (200 осіб)

[65, арк. 167–168; 57, арк. 186–187; 60, арк. 215; 65, арк. 149–150]. Незареєстровані групи вірян залишалися в селах: Железняки, Стрижівка, Мамеч і Новосілка [66, арк. 240–241]. У цьому році уповноважений РСРК по УРСР відзначав, що бази зростання в УРСР старообрядницька церква не мала і особливого впливу навіть на старообрядницькі сім'ї не чинила [67, арк. 16]. 12 грудня 1960 р. К.Ф. Полоннік у листі до завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ П.Т. Тронька писав: «Старообрядницька церква складається з віруючих старообрядців великоросійського походження, які оселилися в Україні у минулих століттях. Своїх рядів за рахунок українського населення не поширює, бо ніякого впливу на українське населення не має і не зростає» [13, арк. 381].

На початку 1960-х рр. в організаційному плані безпопівські громади в УРСР були значно слабшими за громади білокриницької згоди [15, арк. 40]. У 1960 р. в 15 областях УРСР діяли 67 громад старообрядців з кількістю вірян близько 33000 осіб – 53 попівських (79%) і 14 безпопівських (21%) [67, арк. 10–11, 18–20, 41–42]. За 1960 р. в Житомирській області було знято з реєстрації 5 старообрядницьких громад [14, арк. 146]. Наприкінці 1960 р. з конфесійної мапи Житомирської області остаточно зникла білокриницька згода [258, арк. 8]. На 1 січня 1961 р. в області залишилося 10 громад безпопівців (близько 1650 вірян) з 9 духовними наставниками. Упродовж 1961 р. були зняті з реєстрації 2 громади [68, арк. 120–120 зв.; 69, арк. 131], а в 1962 р. – ще 1 громада [71, арк. 124]. Протягом 1962 р. в УРСР було 11 громад безпопівців (Житомирська область – 7 (63%), Харківська область – 2, Вінницька і Черкаська – по 1) [15, арк. 39]. З 1947 р. до 1 січня 1964 р. в УРСР було знято з реєстрації 43 старообрядницькі громади [16, арк. 58]. У 1964 р. уповноважений РСРК по УРСР акцентував на тому, що старообрядництво тримається досить міцно – духовенство і актив вживали заходи, щоб не допустити відходу вірян від релігії, затримати розпад затухаючих громад, закликали батьків виховувати дітей в релігійному дусі, виконувати обряди і бути відданими звичаям [16, арк. 77]. У 1963–1965 рр. в Житомирській області діяли 7 старообрядницьких громад безпопівців (у Житомирі, Бердичеві, Новограді-Волинському, с. П'ятидуб, с. Російські Пилипи, с. Чолівка, с. Великі Кошарища) [71, арк. 126, 143; 73, арк. 92; 77,

арк. 4–5, 22; 17, арк. 72, 127]. На 1 січня 1965 р. старообрядницькі громади діяли в таких областях УРСР: Одеській – 15 громад (із загальною кількістю вірян 7452 особи), Вінницькій – 11 (6765 осіб), Житомирській – 7 (1150 осіб), Чернівецькій – 5 (1180 осіб), Кіровоградській – 4 (410 осіб), Харківській – 3 (320 осіб), Київській і Черкаській – по 2 (понад 580 осіб у кожній області), Кримській, Луганській, Хмельницькій та Чернігівській – по 1. Загальна кількість вірян-старообрядців в УРСР досягала 19000 [77, арк. 4–5, 22; 17, арк. 72, 127]. У 1966–1967 рр. в Житомирській області діяли 6 громад (близько 900 віруючих) з 5 наставниками [104, арк. 1; 107, арк. 1].

З 1968 до 1990 р. в Житомирській області мережа старообрядницьких громад не зазнавала жодних змін, офіційно функціонували 5 громад (у Житомирі, Бердичеві, Новограді-Волинському, с. П'ятидуб і с. Російські Пилипи). Старовірські громади Житомирщини з 1968 і до 1982 р. обслуговували 5 наставників і 6 начотчиків. У 1983 р. на 5 старовірських громад Житомирської області було лише 2 начотчиків. У подальшому криза зі священнослужителями не була подолана – в області діяв 1 наставник [100, арк. 76; 83, арк. 121; 141, арк. 10, 35; 113, арк. 1, 7; 139, арк. 2; 145, арк. 2, 8].

У 1960-і рр. найбільш згуртовані та фінансово забезпечені громади безпопівців були в Житомирі та с. Російські Пилипи. Їх відвідуваність у великі свята була високою – до 400 вірян в церкві Житомира і до 250 – у с. Російські Пилипи [74, арк. 14; 75, арк. 132, 138, 140; 76, арк. 12; 78, арк. 78–80, 88]. В останньому кількість вірян зросла за рахунок православного населення навколишніх сіл, де були закриті храми (так, з лютого 1961 р. був закритий храм в с. Українські Пилипи Чуднівського району) [103, арк. 64; 112, арк. 64]. У 1961–1962 рр. численними були Великодні богослужіння в молитовні с. Великі Кошарища, на них були присутні до 400 вірян, з них 60-70 дітей (17%). У 1961 р. в с. Великі Кошарища молодь із старообрядницьких сімей у дні святкування Великодня захід, який проводився партійно-комсомольськими органами проігнорувала, не пішла на безкоштовний показ кінофільму просто неба, – демонстрацію були вимушені припинити [70, арк. 30]. У 1962 р. на Великдень ніхто з органів влади контроль за діяльністю громади с. Великі

Кошарища не здійснював: клуб напередодні свята у вечірню пору не відкривався, а 22 учні (31% від тих, що святкували), які провели ніч на службі, на наступний день не з'явилися в школу [72, арк. 34]. У 1962 р. обласний уповноважений РСРК вдруге провів перереєстрацію громади безпопівців Бердичева [271, арк. 4–5]. У 1963 р. молитовню в Новограді-Волинському у недільні дні відвідували 15-20 осіб, а в дні великих свят – до 100. Наставник громади Й.Є. Антонюков в особистій бесіді з обласним уповноваженим РСРК говорив: «Наша справа стала поганою. Люди не хочуть відвідувати церкву, не хочуть приносити пожертвування і підтримати церкву, тому і мій дохід дуже маленький. Молодь соромиться вінчатися, соромиться відвідувати церкву. Скоро релігія зовсім відпаде. Якби мені дали пенсію, я б кинув служити в церкві, а то тримаюся там тільки через дохід» [73, арк. 103]. З 1965 р. змінився стан справ в громаді с. Великі Кошарища. На особливо шановані свята старообрядці проводили служби у будинках вірян, які відвідувало 30-40 осіб [38, арк. 3–4].

У другій половині 1960-х рр. відвідування вірянами молитовень знизилося, в недільні дні – від 15 до 50 осіб. Скоротилася на службах кількість дітей. Про учнів, що відвідали молитовні, повідомлялося в школу, а учителі та батьківські комітети проводили з батьками цих учнів бесіди, щоб надалі вони не водили дітей на служби. Молитовні збори вірян супроводжували хори [106, арк. 9, 13, 26, 32–33; 108, арк. 10–11, 18; 111, арк. 6–7; 112, арк. 44].

У 1970-і рр. на великі свята в старообрядницькій церкві Житомира (вул. Каракульна, 4) збиралося 250-500 вірян, в молитовні Бердичева (вул. Пушкіна, 56) – до 100, в молитовні Новограда-Волинського (вул. Горького, 31) – до 150 осіб, у с. Російські Пилипи – до 250 осіб, у с. П'ятидуб – до 100 осіб (населення села складало 86 осіб, з них 21 працездатний і 40 пенсіонерів) [79, арк. 25–26; 126, арк. 9; 127, арк. 28–29; 129, арк. 7; 133, арк. 5; 137, арк. 10; 121, арк. 38, 40, 46]. У житомирській церкві на храмове свято – Покрову Пресвятої Богородиці збиралося більше віруючих, ніж на Великдень і Різдво. Також на Покрову до них приїжджали старовіри з сіл Житомирської області. На богослужіннях 70% вірян складали жінки-пенсіонерки. Житомирську церкву на великі свята також відвідували 10 дітей і 50

молодих жінок [120, арк. 4–5; 134, арк. 73, 77, 91; 124, арк. 54; 117, арк. 6, 10; 123, арк. 7–8]. Хори діяли в громадах Житомира і Бердичева. У житомирському хорі в недільні служби співали 7-8 осіб, а на Великдень і Покрову – до 30 осіб, з них 5 жінок до 30 років [311, с. 179; 142, арк. 89; 118, арк. 52; 114, арк. 7–8; 115, арк. 41]. Молільню в с. П'ятидуб відвідували старовіри з с. Трудолюбівка і с. Рахвалівка Іванківського району Київської області [287, арк. 1–2; 138, арк. 51]. З кінця 1973 р. в громаді Бердичева не було наставника, віряни самостійно проводили молитовні збори і читали проповіді [134, арк. 100]. Загалом проповіді у старообрядницьких молільнях читалися рідко, за змістом вони були на євангельські теми з життя святих з повчаннями високоморальної поведінки вірян і закликком вірити в Бога [143, арк. 3; 127, арк. 63; 130, арк. 79].

У 1977 р. старший інспектор апарату обласного уповноваженого РСРК Г.Ф. Ширяєв про стан старообрядництва на Житомирщині писав: «Послідовники старого обряду ужилися в соціалістичне довкілля і асимілювалися серед місцевого населення. Усі громади переживають кризу. Падають засади віровчення. Ослаб фанатизм, зникла релігійна замкнутість. Шлюби пішли змішані. У житомирській громаді з 22 членів-засновників, що раніше носили бороди, залишилися лише 4 «бородані». Частина парафіян палить тютюн, багато хто грішить спиртним» [289, арк. 1]. Як стверджував чиновник, актив громад і наставники були лояльними до радянської влади [289, арк. 3].

Начотчик житомирської громади В.Г. Луференко в бесіді із Г.Ф. Ширяєвим наголошував: «Наші діти і онуки вже не наші. Вони вийшли з під нашого впливу, не розуміють і не слухають нас. Ми безсилі тому, що позбулися духовних спадкоємців. На старих і кволих церква довго не протримається. І виходу немає, попереду смерть» [289, арк. 2].

Проповідницька діяльність була маловиразною, її вели не усі наставники. Новоград-волинський наставник Г.Т. Тимофеев у розмові із Г.Ф. Ширяєвим заявив: «Не люблю без толку говорити. Все одно кожен поступає по своєму. Чого їх учити, вони і без мене знають, як їм жити» [289, арк. 4]. Спостерігалось стирання граней між старообрядництвом і православ'ям. Старовіри Житомира часто хрестили дітей і

онуків у православних Іаковлевській та Преображенській церквах. Житомирська громада користувалася послугами православної єпархіальної канцелярії, закупувала у неї свічки і церковне начиння [289, арк. 2].

В усіх громадах був кризовий стан з наставниками. У Житомирі наставник помер в 1977 р., а його обов'язки виконував начотчик В.Г. Луференко. У Новограді-Волинському наставникові Г.Т. Тимофєєву було 89 років, у с. П'ятидубі Ф.Г. Сафронову – 90 років, у с. Російських Пилипах І.С. Федорову – 94 роки. У Бердичеві взагалі не було наставника [289, арк. 3]. Начотчиків, з яких раніше готували наставників, в області майже не залишилося. У 1978 р. вичерпне пояснення обласному уповноваженому РСРК А.С. Топольницькому дав новий наставник житомирської громади В.Г. Луференко: «Нам не до жиру. Ми все частіше тужимо за покійними. Цього року пробив час і нашого наставника та двох начотчиків. Тільки жебрацька бідність в духовних людях змусила громаду зробити мене, 93-річного стариганя, наставником. Більше нікому, вичерпалися усі запаси в людях» [90, арк. 123].

Старообрядницькі громади Житомирщини були автономними, не залежали одна від одної та не мали тяжіння до безпопівців інших областей УРСР і республік СРСР [289, арк. 1; 90, арк. 124]. У 1978 р. житомирська громада, відчуваючи гостру потребу в наставникові, у зв'язку зі смертю такого, звернулася у Вищу Старообрядницьку Раду в Литовській РСР (намагалася впливати на усі громади поморської згоди на території СРСР і об'єднати їх [90, арк. 102–103]) за допомогою, просила прислати наставника. Отримавши негативну відповідь, в громаді багато хто говорив: «Нічого було сунутися. Завжди так було, вони самі по собі, а ми самі по собі. Потрібно розраховувати тільки на свої сили. Даремно кланялися» [90, арк. 125].

Уповноважений РСРК по УРСР К.З. Литвин в інформаційному звіті за 1972 р. про старообрядницькі громади писав: «В старообрядницькій церкві не спостерігається явищ пристосуванства, місіонерства і модернізму, вона не проявляє особливої активності» [20, арк. 12]. У звіті за 1973 р. уповноважений відзначав: «Незважаючи на нечисленність мережі старообрядництва у республіці, ця церква

продовжує пошуки шляхів для зміцнення своїх позицій серед населення» [21, арк. 7–8]. Його оцінки становища старообрядництва не змінилися і у другій половині 1970-х рр. В звіті за 1976 р., пишучи про старообрядців, він резюмував: «Істотних змін в ідеологічній і організаційній діяльності старообрядців не спостерігається, священнослужителі, як і раніше, дотримуються консервативних поглядів. Організаційна структура і роз'єднаність послаблюють старообрядницькі громади. Зниження кількості релігійних обрядів, зменшення грошових надходжень, відсутність відповідної заміни священнослужителям, консерватизм богослужебної практики примушують духовенство використовувати кожен можливість для збереження свого впливу на населення» [23, арк. 8–9].

Для порівняння, у 1970-х рр. у Харківській області діяли 3 громади старовірів із загальною кількістю віруючих – до 350 осіб [79, арк. 78–79]. Поповнення цих громад проходило за рахунок сімей старообрядців та їхніх родичів, в більшості випадків в громаду вступали після виходу на пенсію [89, арк. 137–138]. В Одесі діяла група безпопівців з 18 віруючих-жінок і 83-річного наставника. Група діяла автономно, ніяких зв'язків ні з ким не підтримувала [90, арк. 141, 145, 148]. Старообрядці білокриницької згоди з жовтня 1973 р. ніким в УРСР не очолювались і також діяли автономно [22, арк. 37]. В цілому у СРСР старообрядці не вели активної пропаганди свого віровчення. Багато хто з них вів замкнутий спосіб життя, прагнув до ізоляції від довкілля. На цій підставі органи влади розглядали старообрядництво як вмираючу релігію і контроль за його діяльністю послабився [90, арк. 103].

У 1980-і рр. житомирську церкву безпопівців, як правило, на великі свята відвідувало від 150 до 250 осіб, іноді їхня кількість збільшувалася до 450 осіб за рахунок приїжджих з сіл Коростишівського, Чуднівського і Малинського районів. Звичайні недільні богослужіння в житомирській церкві відвідували 30-40 осіб. У молитовні Бердичева на святкові богослужіння збиралися 40-80 вірян, в с. П'ятидуб – 40-50 осіб, а у с. Російські Пилипи – 50-100 [91, арк. 3–4; 92, арк. 4; 93, арк. 20; 94, арк. 29; 293, арк. 1–1 зв.; 294, арк. 5; 95, арк. 19; 96, арк. 79; 98, арк. 48; 308, с. 142]. Мережа старообрядницьких громад в УРСР з 1970-х до кінця 1980-х рр. не зазнавала серйозних змін [23, арк. 8–9]. У 1988 р. старообрядці мали 50 громад в 13 областях

УРСР, а в 1989 р. – 52 громади, з них 10 безпопівських (19%), які обслуговувалися 5 наставниками (в Харківській області – 3, у Житомирській і Вінницькій областях – по 1) [88, арк. 7; 99, арк. 9, 30, 36].

У 1989 р. в бесіді із старшим інспектором апарату обласного уповноваженого І.Ф. Геращенком наставник житомирської безпопівської церкви В.І. Осипов розповідав про відхід молоді від релігії. У наставника було 3 синів, 9 онуків і 3 правнуків, але ніхто з них не став віруючим. Бувало, що вони приїжджали до батьків у гості та йшли до церкви, щоб не образити людей похилого віку. Також він звертав увагу на те, що парафіяни жертвували мало коштів на утримання церкви [297, арк. 4–4 зв.].

У жалюгідному стані знаходилися закриті старообрядницькі кладовища в Житомирі. Кладовище знятої з реєстрації попівської громади, по вул. Довженка, було перетворене на звалище. На ньому були знайдені відкриті сліди вандалізму: більшість мармурових пам'ятників було знесено та вивезено, під деякими пам'ятниками були сліди підкопів та підготовки до демонтажу, розкопувалися могили. Мешканці житлових будинків, що прилягали до кладовища, використовували його територію, як смітник. Територія кладовища була неогородженою. На кладовищі діючої безпопівської громади Житомира, по пров. Винокурному, була знесена частина огорожі та, всупереч всім санітарним нормам, до нього впритул наблизились об'єкти теплопостачання і житлові квартали [311, с. 269].

Безпопівські громади в інших областях УРСР у 1980-і рр. також знаходилися в кризовому становищі. Наприклад, старообрядницька парафія безпопівців в Одесі, до якої входило 14 жінок пенсійного віку, після смерті наставника в 1984 р. практично припинила організаційну діяльність [97, арк. 65].

Як влучно зазначають білоруські дослідниці старообрядництва Т. Короткая, Є. Прокошина та А. Чудникова, старообрядців 1980-х – початку 1990-х рр. можна поділити на такі типи: переконані – систематично відвідували молитовні будинки, традиціоналісти – відвідували богослужіння нерегулярно, секуляризовані – бували в молільнях лише на великі свята, молитов не знали, самі не молилися [366, с. 90–91,

95]. Також вони акцентують увагу на тому, що в цей час можна констатувати відхід старообрядців від архаїчно-патріархального побуту: практично повністю була втрачена установка на опір нововведенням, у частини вірян не залишилося і сліду від традиційної замкнутості, релігійного фанатизму в дотриманні численних приписів і звичаїв [366, с. 104].

Внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції у 1986 р. постраждали 7 старообрядницьких сіл. За постановою Кабінету Міністрів України, до зони обов'язкового відселення потрапило с. Малинка (Народицький район), до зони гарантованого добровільного відселення – с. Нитине (Ємільчинський район), с. Жабче (Коростенський район), с. Бродник (Народицький район), с. Мамеч (Овруцький район), до зони посиленого радіоекологічного контролю – с. Трудолюбівка і с. П'ятидуб (Малинський район) [309]. Старообрядців з с. Малинка відселили до с. Чолівка Коростенського району, де діяла поморська громада [330, с. 200–201]. А рішенням від 21 червня 1991 р. Житомирська облрада зняла з обліку с. Малинку [305].

У листопаді 1990 р. 20 старообрядців с. Чолівки звернулися до Коростенського райвиконкому з проханням зареєструвати їхню відновлену громаду [298, арк. 5]. Виконком звернувся до уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Житомирській області А.О. Мельника з проханням підняти клопотання перед вищими органами про реєстрацію громади і дозвіл їй придбати будинок для молитовні [298, арк. 4]. А.О. Мельник підготував висновок про реєстрацію громади, в якому писав: «У селі проживає майже половина сімей російської національності. Певна частина дорослого населення вважає себе віруючими-старообрядцями. Апарат уповноваженого ради підтримує висновок райвиконкому» [298, арк. 2–3]. 20 грудня Житомирський облвиконком прийняв рішення про реєстрацію громади старовірів у с. Чолівка [298, арк. 1]. В 1990 р. також офіційно відновила свою діяльність громада у с. Великі Кошарища [360, с. 104–105].

У 1991 р. громади безпопівців існували в таких областях України: Житомирська – 7 громад (50%), Харківська – 3, Вінницька, Закарпатська, Запорізька та Одеська – по 1 [101, арк. 10, 26, 28, 31, 64, 79; 311, с. 280–281]. 10 січня цього ж

року в матеріалах щодо релігійної ситуації у Житомирській області уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Житомирській області А.О. Мельник відзначав, що старообрядницька громада Житомира не перевищувала 150 осіб, відчувала постійну недостачу грошових пожертвувань і, на його думку, перспективи розвитку громади були малоімовірними [311, с. 262].

У першій половині 1990-х рр. старообрядницька мережа офіційно так і продовжила існувати в межах 7 безпопівських громад. У селах, де раніше були молитовні будинки та залишалася значна кількість старообрядницьких сімей, віруючі не проводили спільних богослужінь, а молилися вдома. Лише на великі свята вони їздили до старообрядницьких молитовних будинків, які знаходилися найближче до їхніх населених пунктів [328, с. 206–209, 214, 216–218].

Таким чином, старообрядницькі громади на території Житомирської області у перші повоєнні роки змогли повною мірою відновити свою діяльність. Специфіка регіону полягала у тому, що старообрядництво було представлено двома напрямками: попівством та безпопівством. До першого належала білокриницька згода, а до другого – поморська та федосіївська згоди. Житомирщина з-поміж інших областей УРСР мала найбільшу концентрацію безпопівщини, до того ж одна з її гілок – федосіївщина зберігалася виключно в Житомирській області. Актив громад, який у повоєнні роки перевищував 4000 віруючих, поступово скорочувався і вже станом на 1950 р. складав близько 2800 осіб. В наступні роки процес скорочення активу продовжувався. Разом з тим, ще до другої половини 1950-х рр. сім'ї старообрядців твердо притримувалися своїх релігійних та звичаєвих основ, трималися відособленими від загальнодержавних атеїстичних заходів. Навіть представники партійних і державних установ, які походили з старообрядницького середовища, були віруючими та відзначали головні християнські свята. В межах згод між громадами підтримувалися тісні зв'язки. До 1961 р. на території області попівщина припинила своє існування. Мережа старообрядництва у регіоні зазнавала від'ємних змін аж до 1968 р. Позитивний приріст у кількості старообрядницьких громад зафіксовано лише у 1990 р., коли було поновлено діяльність двох громад поморців.

Відвідуваність вірянами церков та молілень була високою до другої половини 1960-х рр. Віруючі поморської згоди найбільше шанували свято Покрова Пресвятої Богородиці. Кінець 1970-х рр. для громад позначився значним відтоком дітей та молоді, а найголовніше – кризою кадрів духовенства. У 1980-і рр. у двох з п'яти зареєстрованих громад кількість парафіян скоротилася більш як на 50% порівняно з попереднім десятиліттям. Проте, такий кризовий стан був характерним не тільки для старовірів-безпопівців Житомирщини, але й в цілому по УРСР. У 1991 р. мережа старообрядництва на території Житомирщини порівняно з 1945 р. складала тільки 37%, не проявляла тенденцій до відновлення і зростання, не зважаючи на сприятливі умови для релігійного ренесансу.

3.2. Місцеве духовенство Древлеправославної Церкви Христової та інститут безпопівських духовних наставників

У налагодженні та регламентації конфесійного життя віруючих ключове місце посідали священнослужителі, які мали статус духовної еліти громад. Духовенство відігравало роль посередника між Царством Небесним та віруючими. Старообрядницькі духовні отці здійснювали пастирське служіння, яке включало проведення богослужінь і таїнств, законоучіння та проповідницьку діяльність. Позиція духовного лідерства вимагала від священнослужителів, як ґрунтовних релігійних знань, так і дотримання благочестивості своєї поведінки та вчинків. Священнослужитель, згідно християнського вчення, відповідав за кожну ввірену йому душу та мав привести свою паству до Христа.

Влада у загальній оцінці діяльності старообрядницького духовенства була критичною та необ'єктивною, навішуючи на священників і наставників негативні штампи. Наприклад, обласний уповноважений РСРК Є.Ф. Щербаков у своєму звіті за 1945 р. так характеризував священнослужителів: «Вони на 95% із заможного куркульського середовища. У середовищі вірян деякі малоавторитетні, хочуть кидати службу священнослужителя, бо вона матеріально не забезпечує, є й інші, як

Жернов з с. Кошарища Коростишівського району, який від п'янки не прокидається, якого також часто бачать в Житомирі на базарі у нетверезому стані» [39, арк. 165].

Станом на 1945 р. в Житомирській області діяло 2 попівські громади білокриницької згоди – у Житомирі та с. Железняки. Віруючі цих громад були втягнуті у внутрішній конфлікт у попівщині між «окружниками» та «неокружниками». Попівці Житомирщини довгий час підтримували позиції останніх та входили у склад Балтської (Південної) єпархії Древлеправославної Церкви Христової, що не приймала «Окружного послання». Ще у першій половині ХХ ст. центр єпархії знаходився в Куренівському старообрядницькому чоловічому монастирі у Вінницькій області. У 1930-х рр. цю єпархію очолював неокружницький єпископ Веніамін. Його резиденція знаходилася у старообрядницьких монастирях с. Куренівка Чечельницького району Вінницької області, але після остаточного зруйнування монастирів, яке тривало з 1929 до 1933 р., він не мав постійного місця проживання – його тимчасова кафедра розташовувалася у м. Брацлаві та с. Шурі-Копіївській Вінницької області [331, с. 81; 392, с. 81–82]. У 1935 р. наступником Веніаміна став Сава (у миру – С.І. Суржиков), неокружницький єпископ Балтський та всього Півдня Древлеправославної Церкви Христової, що не приймала «Окружного послання», колишній архімандрит Куренівського старообрядницького чоловічого монастиря [331, с. 115].

Приналежність попівців до «неокружників» забезпечувалася не тільки за рахунок думок та настроїв віруючих, але й зі сторони їхнього духівника. Так, у 1945 р. громади попівців обслуговувалися священником А.Л. Глазовим, який в 1927 р. прийняв висвячування у священника в Куренівському старообрядницькому чоловічому монастирі Чечельницького району Вінницької області від неокружницького єпископа Веніаміна у присутності архімандрита Сави Суржикова. А.Л. Глазов був священником у двох попівських громадах Житомирщини у 1927–1936 рр. та від часу нацистської окупації – з 1941 р. [177, арк. 1–3 зв.]. А.Л. Глазов був відданий ідеям неокружництва, тому він вступив у конфлікт з найбільшою попівською церковною структурою округницького спрямування – Московською архієпископією ДЦХ, яка вважала, що віруючі Житомирщини мають

підпорядковуватися їй. Проте А.Л. Глазов не визнавав зверхності над ним архієпископа ДЦХ Іринарха [39, арк. 165].

В конфлікті «окружників» та «неокружників» житомирська громада ще у 1945 вирішила підтримувати перших та відсторонила А.Л. Глазова від служби. Функції священика у громаді став виконувати окружницький протоієрей-благочинний з київської старообрядницької громади Є.І. Карпов [185, арк. 1; 168, арк. 8–8 зв.; 34, арк. 118].

Для табору «неокружників», які залишалися в області тільки у с. Железняки, 1946 р. став фатальним. В цьому році помер єпископ Балтський та всього Півдня ДЦХ, що не приймала «Окружного послання» Сава та останній очільник окружництва на Житомирщині – А.Л. Глазов [331, с. 115; 188, арк. 1].

Щоправда у Київсько-Вінницькій єпископії окружницької ДЦХ, до якої з 1946 р. входили обидві громади попівців Житомирської області, «неокружники» зберігали значний вплив. Наприклад, в 1950 р. розгорівся скандал навколо окружницького старообрядницького Київсько-Вінницького єпископа Веніаміна, який вступив у конфлікт з московським архієпископом Іринархом і став на позиції «неокружників», які знаходилися в опозиції до архієпископії. Варто наголосити, що у підпорядкуванні Веніаміна (у миру – В.Ф. Агольцов, в сані був з 1946 до 1950 р.) було 30 громад в таких областях: Київській, Вінницькій, Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській та Харківській. Симулюючи хворобу, Веніамін не відвідував церкву у м. Вінниці, а збирав своїх прибічників з «неокружників» і проводив з ними моління та сповіді на своїй квартирі. Оскільки єпископ Веніамін відмовився підкорятися Іринарху, він, за сприяння радянських органів влади, був знятий з реєстрації у ввіреній йому єпархії [5, арк. 90–91, 213; 45, арк. 17–18; 356]. З 1950 р. партія «неокружників» фактично перестала існувати і не проявляла своїх прагнень до окремішності та самостійності від окружницької московської архієпископії ДЦХ.

З жовтня 1946 р. у громад білокриницької згоди Житомирської області був один священик – П.І. Селезньов [183, арк. 1, 4–7]. На цю посаду його призначив окружницький старообрядницький архієпископ Московський і вся Русі

Древлеправославної церкви Христової старообрядців, що приймають білокриницьку ієрархію (побутова назва – білокриницька згода; з 1988 р. – Російська Православна Старообрядницька Церква) [397, с. 4] Іринарх (у миру – І.В. Парфьонов, в сані був з 1941 до 1952 р. [333, с. 44]). П.І. Селезньов був уродженцем Вінницької області, в якій і працював священиком: з 1907 р. – у с. Курники, з 1914 р. – у м. Брацлаві, з 1931 р. – у с. Піліпи Боровські Чернавецького району, з 1941 р. – у м. Гайсині та Вінниці [183, арк. 2–3].

У білокриницькій громаді Житомира періодично виникали конфліктні ситуації з духовенством, оскільки віруючі були незадоволені священиками, які призначалися вищим керівництвом ДЦХ у їхню парафію. В основі таких конфліктів були об'єктивні причини. Наприклад, священик П.І. Селезньов практично не цікавився справами громади, а опікувався будівництвом власного будинку у Вінниці, де проживала його дружина та родичі. За словами віруючих, П.І. Селезньов дбав тільки про особисту наживу, пожертвування, кошти призначені парафіянами на утримання храму переконував передавати в його користування і привласнював. Проти ремонту церкви він заперечував і прагнув з церковного амвона переконати парафіян, що «храм треба дотримувати у порядку душевному, внутрішньому, а молитися Богові можна і в неремонтованому храмі» [228, арк. 1 зв.–2]. Голова релігійної громади Є.В. Кузьменко говорив, що П.І. Селезньов «службу проводив погано, займався шкуродерством, за похорони, хрещення, вінчання вимагав від вірян непосильні для них гроші» [55, арк. 82–83].

Неблагочестиві вчинки і поведінка П.І. Селезньова призвели до того, що у 1953 р. голова житомирської громади Є.В. Кузьменко звертався до обласного уповноваженого РСРК з проханням замінити їм священика. Цікаво, що на цю посаду він пропонував наставника безпопівської громади поморської згоди с. Великі Кошарища Ф.Ф. Жернова. Голова громади заявляв уповноваженому, що у московському управлінні архієпископії ДЦХ громада мала зв'язки, за допомогою яких Ф.Ф. Жернова можна буде рукопокласти у священики. Проте ідея Є.В. Кузьменка так і не була втілена [50, арк. 169]. Лише у кінці 1955 р. П.І. Селезньов полишив посаду священика житомирської громади. Причиною цього він називав

важкі матеріальні умови, тому що громада відмовилася виплачувати йому 400 крб. щомісячно [55, арк. 68–69; 54, арк. 208].

Важливо відзначити, що колишній священик П.І. Селезньов, який виявив деструктивний вплив на функціонування громади попівців Житомира, про що було відомо і керівництву старообрядницької Київсько-Вінницької єпископії, після того, як покинув громаду в Житомирі, був призначений священиком у м. Гайсин Вінницької області [35, арк. 74]. Тобто вище керівництво ДЦХ ігнорувало інформацію віруючих про недобропорядність П.І. Селезньова.

Після П.І. Селезньова священиком білокриницької громади Житомира у 1956 р. було призначено А.Т. Саваськова [233, арк. 3]. Він теж походив не з місцевих попівців – народився 30 серпня 1882 р. у с. Николаєвському Акмолинської області (Казахстан). Духовною працею займався з 17-річного віку. В Україну переїхав у 1927 р. та служив священиком в м. Балті до 1932 р. Через переслідування радянської влади А.Т. Саваськов у 1932 р. переїхав до Казахської РСР, а в 1933 р. нелегальним шляхом потрапив у Китай, м. Кульдіт Сінцзянської провінції. У СРСР він повернувся тільки в 1955 р. [233, арк. 1–2].

Проте від початку служіння А.Т. Саваськова у Житомирі, громада бурхливо висловлювала своє невдоволення новопризначеним. Наприклад, голова громади І.М. Гусяков розповідав обласному уповноваженому РСРК, що А.Т. Саваськов погано вів службу. І.М. Гусяков про нього заявляв: «Це темна особа і випадково потрапив у священики» [58, арк. 36]. Віряни ж характеризували священика, як п'яницю [56, арк. 234].

У Житомирі священик А.Т. Саваськов дійсно нехтував основами старообрядництва та переймався виключно своїми прибутками. Свідченням цього є той факт, що він звертався до архієпископа РПЦ в м. Житомирі з проханням про прийняття його в лоно РПЦ [56, арк. 234]. А.Т. Саваськов був усунутий з посади єпископом Київсько-Вінницьким Іринархом у 1958 р. [61, арк. 126; 233, арк. 3–4].

Протягом 1958–1959 рр. білокриницька громада Житомира безуспішно намагалася знайти кандидатуру на посаду священика. У 1958 р. єпископ Іринарх призначив священиком громади Т.І. Чернишова [246, арк. 1, 3–4]. Але не дивлячись

на прохання житомирської громади, місцеві органи влади відмовили священику у приписці, мотивуючи це тим, що він є жителем іншої області [246, арк. 5; 168, арк. 6 зв.; 65, арк. 149–150]. Відтак Т.І. Чернишов був відкликаний з Житомира [63, арк. 99]. Наступного ж року єпископ Іринарх доручив обслуговування громади священикові київської старообрядницької церкви, проте він не приїжджав [65, арк. 149–150]. Фактично з 1958 р. попівці Житомирської області втратили своє місцеве священство.

Протягом аналізованого нами періоду громади безпопівців федосіївської згоди у с. Дерманівці (з 7 червня 1946 р. – Трудолюбівка) та с. П'ятидубі Базарського району мали 6 наставників: у Дерманівці – 1, у П'ятидубі – 5. Наставником у громаді с. Дерманівка в 1945–1959 рр. був К.І. Потапов [157, арк. 19 зв.–21; 179, арк. 1–1 зв.; 250, арк. 1], а наставниками у громаді с. П'ятидубі були: у 1945–1952 рр. – М.К. Філат'єв, у 1952–1955 рр. – Д.Т. Сергеев, у 1955–1970 рр. – А.В. Ануфрієв, у 1970–1971 рр. – Т.Л. Михайлов, у 1971–1979 рр. – Ф.Г. Сафронов [159, арк. 1–2; 180, арк. 1–1 зв.; 204, арк. 2; 215, арк. 1–3; 226, арк. 1–3; 285, арк. 5, 8; 142, арк. 41]. Така статистика пояснюється і тим, що П'ятидуб був центром федосіївщини в Житомирській області.

Наставники федосіївців, які буди офіційно зареєстровані обласним уповноваженим РСРК у 1945 р., мали досвід духовного пастирства ще з початку 1940-х рр. Так, наставник с. Дерманівка К.І. Потапов обіймав посаду з 1940 р., а наставник с. П'ятидуб М.К. Філат'єв – з 1941 р. [157, арк. 20–21; 159, арк. 1–2].

Всі наставники федосіївців були місцевими уродженцями, які своє життя, окрім духовної праці, присвятили хліборобству. Рівень світської освіти духовних наставників федосіївців був низьким. Для прикладу, наставник громади с. Дерманівка К.І. Потапов був малограмотним, а наставник п'ятидубських безпопівців Ф.Г. Сафронов отримав 2 класи освіти у церковно-парафіяльній школі [157, арк. 19 зв.; 285, арк. 8]. Разом з тим федосіївці, як і інші старовіри області, в першу чергу звертали увагу не на світську освіту, а на знання релігійних догматів та провадження обрядів, які передавалися старшим поколінням молодшому в середині самих громад.

Також при обранні наставника віруючі надавали перевагу людям похилого віку. На цю посаду обиралися виключно чоловіки [180, арк. 1–1 зв.].

З усіх безпопівських наставників Житомирської області тільки федосіївець с. П'ятидуб Т.І. Михайлов брав участь у Другій світовій війні – був призваний до армії та воював з 1943 р. [260, арк. 1–2].

Громада с. Трудолюбівка була неуважною до свого наставника та не цінувала його праці. Тому К.І. Потапов 18 липня 1959 р. звернувся з заявою до уповноваженого РСРК при Житомирському облвиконкомі А.Є. Мангушева. В ній зазначалося: «Від здійснення релігійних обрядів ніяких прибутків не маю, а громада мені нічим не допомагає і ніякої участі в церковних справах не бере, мені ж доводиться платити податок на прибуток... Я прошу мене зняти з реєстрації, оскільки громада фактично не існує і я не в змозі нести за неї витрати» [65, арк. 151]. З цього року громада с. Трудолюбівка залишилася без наставника і віруючі стали відвідувати богослужіння у с. П'ятидубі [250, арк. 1].

У п'ятидубській громаді наставники мали дуже високий кредит довіри у парафіян і, як правило, обіймали свої посади від часу обрання й аж до самої смерті. Проте, у 1971 р. фіксується виняток – збори громади усунули наставника Т.Л. Михайлова від посади, оскільки він недостойно поведився і постійно пив горілку [285, арк. 5].

Опікуючись справами релігійного життя, наставники федосіївців с. П'ятидуб не вимагали від віруючих значних коштів за свою працю, а старенький 84-річний наставник Ф.Г. Сафронов (обіймав посаду з 1971 р.) взагалі не знаходився на грошовому утриманні віруючих [285, арк. 5, 8].

Федосіївці Житомирщини мали свого духовного наставника лише до кінця 1970-х рр., до смерті Ф.Г. Сафронова, який ще у 1978 р. хворів і зовсім не проводив служби. Після цього віруючі проводили служби тільки самостійно та по хатах [142, арк. 41].

Старовіри-безпопівці поморської згоди мали в області 15 громад, 3 з них знаходилися у містах: Житомирі, Бердичеві та Новограді-Волинському. Протягом аналізованого нами періоду саме міські громади поморців мали найкраще

забезпечення кадрами для духовенства. У житомирській громаді протягом 1945–1991 рр. було 5 наставників, у бердичівській – 2, а у новоград-волинській – 5.

Найбільш потужною поморською громадою області була житомирська. Визначним з-поміж усіх наставників поморської громади Житомира був М.А. Шлюєв, який обіймав посаду протягом 1945–1964 рр. [167, арк. 1; 190, арк. 1; 279, арк. 2]. Він належав до польських мігрантів ХІХ ст. – народився в 1867 р. у гміні Щebra-Ольшанка Августовського повіту Сувалкської губернії (Російська імперія), а в 1879 р. разом з батьками переїхав на проживання у с. Роботище Новоград-Волинського повіту Волинської губернії [167, арк. 1]. М.А. Шлюєв мав 25-річний стаж роботи на посаді духовного наставника. Так, у 1920–1934 рр. він служив в с. Роботище, а з 1934 р. – у Житомирі [167, арк. 2]. Варто відзначити, що і в інших міських громадах у 1945 р. наставниками обрали тих духівників, які обіймали ці посади ще з часів нацистської окупації. Так, у бердичівській громаді поморців наставник С.С. Гусев служив наставником з 1943 р. [161, арк. 4].

Духовну освіту житомирські поморські наставники отримали як вдома від батьків, в громадах, так і в релігійних навчальних закладах. Наприклад, А.Н. Соловійов (обіймав посаду у 1964–1966 рр.) закінчив Ризьке духовне училище (Латвія) [316, с. 7], а В.І. Осипов (став наставником у 1984 р.) був учнем парафіянина поморської церкви Житомира К.Ф. Жиганова, який закінчив духовне училище в м. Ясси (Румунія), та навчив його церковному читанню, співу і статуту служби [296, арк. 2, 4; 316, с. 7].

У поморській громаді Новограда-Волинського проблеми з духовенством почалися у 1950-х рр. Так, наставник І.Ф. Жернов протягом 1952–1955 рр. постійно відмовлявся від посади. Віруючим він заявляв, що виконував обов'язки тільки тому, що користувався квартирою при молитовному будинку. Окрім цього його не задовольняли незначні пожертвування вірян, тому у 1955 р. І.Ф. Жернов полишив займатися наставництвом [49, арк. 131; 50, арк. 146; 224, арк. 1; 55, арк. 68; 54, арк. 209–210; 229, арк. 1–2]. Проте, як не дивно, але з 1956 р. І.Ф. Жернов знову обіймав посаду духовного наставника [224, арк. 2–3; 252, арк. 3] і тільки через хворобу (аортоміокардіосклероз, склероз судин головного мозку, крововиливи в мозок) у

1959 р. він полишив службу [224, арк. 4]. З наступним наставником Й.Є. Антонюковим у громаді склався конфлікт. Частина віруючих у 1959 р. скаржилася обласному уповноваженому РСРК, що їхній наставник пиячив і вчиняв розпусні дії [252, арк. 1, 3–4; 262, арк. 4–4 зв.]. Й.Є. Антонюкова було усунуто з займаної посади. Тим не менш, як би парадоксально це не було, втім 13 квітня 1960 р. поморська громада Новограда-Волинського звернулася до обласного уповноваженого з проханням знову встановити їм настоятелем молитовні Й.Є. Антонюкова. Таке рішення підтримували 78% «двадцятки» засновників і правління громади [262, арк. 1–2, 5].

У міських громадах поморців троє наставників мали досвід військової служби та воювали на фронтах Першої світової війни: житомирський наставник А.Н. Соловійов (обраний у 1964 р.) [279, арк. 3–3 зв.], бердичівський наставник С.С. Гусєв (обраний у 1945 р.) [161, арк. 5–5 зв.] та новоград-волинський наставник Й.Є. Антонюков (обраний у 1959 р.) [262, арк. 4].

У поморських громадах велике значення мали начотчиці, які допомагали наставнику. Наприклад, у другій половині 1970-х рр. при наставникові Г.Т. Тимофєєві працювали 3 начотчиці: А.П. Васильєва, Н.Є. Голумбовська і О.Я. Шлюєва [141, арк. 102; 311, с. 64].

У першій половині 1980-х рр. поморські громади різко відчували кризу кадрів для духовного наставництва. Більшість громад просто залишилася без наставників. Єдиною громадою, де інститут наставництва зберіг свою тяглість була житомирська. Проте і у житомирських поморців в 1983 р. постало питання про зміну наставника, оскільки наставнику В.Г. Луфєренку було 98 років і його фізичний стан був незадовільним. Наприклад, до закінчення всенічної служби на Пасху він не витримав навантаження і впав, а після прийняття ліків прийшов до себе і закінчив службу. На щастя, парафії у 1984 р. вдалося знайти заміну В.Г. Луфєренку. Його наступник – 72-річний В.І. Осипов був єдиним духовним наставником безпопівців на всю область [293, арк. 1–1 зв.; 280, арк. 3; 296, арк. 2, 4; 316, с. 7].

Якщо ж аналізувати сільське духовенство поморців, то потрібно підкреслити, що наставники були місцевими жителями і здебільшого обіймали свої посади з

1930-х рр. та періоду німецької окупації. Наприклад, наставник громади с. Кустин Л.Є. Фадеев почав своє служіння у 1933 р. [193, арк. 1–2], наставник с. Рудня-Шляхова П.Т. Турський – у 1935 р. [165, арк. 3], наставник с. Роботище А.Н. Легензов – у 1942 р. [174, арк. 2], наставник с. Бродник П.Ф. Яковлев – у 1941 р. [156, арк. 2], наставник с. Янушівка П.М. Осипов – у 1943 р. [178, арк. 14–14 зв.]. Зафіксовано, що у двох наставників П.Т. Турського з с. Рудня-Шляхова та С.К. Зайцева з с. Теньківка (обраний у 1949 р.) батьки теж були духовними наставниками [165, арк. 3; 203, арк. 2].

З усіх сільських наставників поморців лише один мав досвід духовної роботи за межами Житомирської області. Так, П.Д. Луференков, наставник громади с. Нитине (обіймав посаду з березня 1946 р.), уродженець с. Великі Кошарища Коростишівського району Житомирської області, у 1905 р. виїхав на Урал, в м. Златоуст, де працював мартировщиком. З 1917 р. до 1925 р. він служив дияконом при церкві у Златоусті. А в 1935 р. він повернувся у с. Великі Кошарища, де в 1935–1939 рр. та 1941–1945 служив наставником [182, арк. 2–2 зв., 6–7].

Стосунки між поморськими наставниками були неоднозначними та суперечливими. Наприклад, у 1947 р. духовний наставник громади с. Бродник Базарського району П.Ф. Яковлев у бесіді з обласним уповноваженим РСРК Є.В. Шевченком говорив: «За останні роки виконання обрядів і церковного статуту все більше і більше порушується нашими духовними наставниками, і ось тільки днями мав суперечки з хуловним наставником житомирських старообрядців М.А. Шлюєвим. Він хоронить безбородих, курців і тих, хто бриє бороди від церкви не відлучає за гріхи і не накладає епітимії, не веде духовної роботи, не напучує порушників, сам від горілочки не відмовляється» [42, арк. 61]. Разом з тим, наставники Базарського району духовно підтримували одне одного, навіть не дивлячись на те, що громада с. Бродник належала до поморської згоди, а громади сіл Дерманівка та П'ятидуб – до федосіївської згоди. Так, у 1948 р. з Москви в Базарський район приїхав в гості до свого брата у с. П'ятидуб духовний наставник Хрестовоздвиженського федосіївського храму Н.Д. Ващенко, який 15 серпня на Успіння Богородиці в молитовні с. П'ятидуб дав «благодать» трьом духовним

наставникам: федосіївським – М.К. Філатьєву, К.І. Потапову та поморському – П.Ф. Яковлеву. Останні, отримавши «благодать», у свою чергу могли посвячувати в духовні наставники інших осіб [46, арк. 138].

Поморські наставники, не дивлячись на свій вік і стан здоров'я, намагалися консолідувати громади та підтримувати їхню духовність на належному рівні. Наприклад, наставник громади с. Чолівка Т.Д. Максименко, який обіймав посаду у другій половині 1940-х рр., мав фізичні недоліки – був глухим і погано бачив, але докладав значних зусиль для того, щоб добре вести тривалу службу у молитовному будинку [171, арк. 1–2; 186, арк. 1; 55, арк. 98]. Ще досить показовою є ситуація, що склалася у громаді с. Російські Пилипи в 1970-х рр. До 1974 р. наставник за станом здоров'я не міг вести служби, тому на цю посаду обрали І.С. Федорова – людину самовіддану справі релігії. З цього року і аж до 1978 р. він, не зважаючи на похилий вік (мав понад 90 р.), відав усіма справами громади та одночасно обіймав такі посади – наставник, староста, касир і керівник хору [126, арк. 82; 133, арк. 65; 142, арк. 73].

Щоправда, окремі наставники характеризувалися віруючими з гіршого боку. Так, у другій половині 1950-х рр. наставник поморської громади с. Кустин Л.Є. Фадеев авторитету у громаді не мав. Віруючі розповідали, що наставник проводив службу у нетверезому стані та одного дня настільки був п'яний, що прийшов в церкву, став проводити службу, розбив 2 ікони, впав на підлогу, став ображати вірян різними нецензурними словами, а потім заснув. Як результат – богослужіння відвідували тільки престарілі, молоді ж їздили до старообрядницької молитовні у Бердичеві [55, арк. 95]. Іншим цікавим прикладом є діяльність наставника с. Великі Кошарища Ф.Ф. Жернова. У другій половині 1950-х рр. він при обході помешкань віруючих не заходив до будинків тих, хто не купував у нього свічок. В 1958 р. старообрядка с. Великі Кошарища О.Г. Защитникова в розмові з обласним уповноваженим РСРК розповіла, що Ф.Ф. Жернов, не задовольняючись привласненням грошей, зібраних в церкві, під приводом сплати земельної ренти і страхового збору, а також прибуткового податку, що лежить на ньому, кілька разів на рік посилав 5-10 жінок для збору грошей по будинках. За її словами, гроші

збиралися навіть для освітлення панікадил, загальна сума яких складала близько 4000 крб. Також О.Г. Защитникова повідомила наступну інформацію. Ф.Ф. Жернов на церковній ділянці побудував власний будинок і окрім усього мав величезні особисті прибутки, так наприклад: за чотири батьківські панахиди в рік по 6 днів в кожній, тобто за 24 дні по 100 крб. – він мав 2400 крб.; за поминання і панахиди – 500 крб.; за обходи по будинках по 10 крб. з хати – 2000 крб.; від виготовлення і продажу свічок, масла з розрахунку 2 кг свічок – 200 крб. і 500 грам масла – 6 крб. – 8-10 тис. крб. Крім того Ф.Ф. Жернов встановив таксу за похорони дорослого 70 крб., дитини – 50 крб. і за хрещення 50 крб. [64, арк. 139; 63, арк. 23].

Отже, у перші повоєнні роки громади старообрядців мали достатнє забезпечення кадрами духовенства. Більшість духовенства правили служби ще з часів нацистської окупації області. Безпопівські духовні наставники, як правило, отримали духовну освіту від своїх батьків або служителів культу при молитовних будинках. Рівень такої освіти був достатнім і дозволяв виконувати всі обов'язки покладені на наставників. Соціальний статус наставників був низьким або середнім – більшість з них, окрім духовних справ, додатково заробляли на прожиття робочими спеціальностями і землеробством. Участь у Другій світовій війні брав лише 1 наставник, що належав до федосіївської згоди. В той же час у поморців було 3 наставники, які воювали на фронтах Першої світової війни. Як правило, безпопівські наставники були уродженцями Житомирщини. Кардинально іншою була ситуація у попівстві – місцеві старообрядці не мали своїх духовних кадрів. Старообрядницьке духовенство було стійким у своїх релігійних поглядах. Лише у 1950-х рр. один духовний наставник поморської згоди мав намір перейти в попівство, а священик білокриницької згоди – в лоно РПЦ, проте не реалізували задуманого. Недостатність кадрового забезпечення духовенством різко проявилася у громадах наприкінці 1970-х рр. і критично загострилася у 1980-х рр., коли відійшли у вічність наставники похилого віку, а віруючі не мали їм гідної заміни.

3.3. Керівні органи старообрядницьких громад та їхня фінансова діяльність

Разом з духовенством важливе місце у функціонуванні релігійних спільнот посідали їхні керівні органи, хоча й структура управління громад була нав'язана партійно-державними органами.

Згідно радянського законодавства, керівництво релігійної громади складали виконавчі органи та ревізійні комісії, а ядро громади т. зв. «двадцятка» засновників громади (відповідно до законів громада мала налічувати не менше 20 повнолітніх осіб) [371, с. 123–125; 9, арк. 238].

У функції виконавчого органу громади входило: управління справами, пов'язаними з використанням грошових коштів, укладання договорів про найм обслуговуючого персоналу, ремонт, придбання продуктів і майна для здійснення культових дій. Ревізійна комісія займалася перевіркою майна, грошових надходжень і витрат [350, с. 41]. У громадах виконавчі органи часто називали церковним правлінням чи радою, «п'ятіркою» керівництва, ревкомісію – «трійкою», а «двадцятку» засновників – «двадцяткою» правління.

Наявність керуючих органів громад була обов'язковою вимогою державних органів і була основною запорукою у процесі офіційної реєстрації. Тому старообрядницькі спільноти Житомирської області активно бралися за добір кадрів для своїх керуючих органів. Кандидатури проходили обговорення на загальних зборах віруючих та обиралися голосуванням. Голосування ґрунтувалися на демократичних принципах і проводилися поіменно та відкрито. Всі 19 громад, які діяли на Житомирщині, сформували свої керівні органи протягом 1945 р. У керівництво громад віруючі обирали тих людей, які мали глибокі знання віровчення та досвід роботи в різних установах та організаціях. Останнє, на думку парафіян, гарантувало вдалу роботу керівних органів та прийняття виважених, обдуманих мій у вирішенні поточних справ громад.

До членів виконавчих органів громади ставили вимогу – збиратися щотижнево, а доповідати про свою роботу раз на 6 міс. Ревізійні комісії мали здійснювати ревізію кожні 3 міс. та давати вказівки виконавчим органам [168, арк. 1].

Важливо підкреслити, що керівництво громад не знало державного положення про «двадцятки» навіть у другій половині 1950-х рр., тому вони в кількісному і якісному плані змінювалися на розсуд віруючих. Ті ж проблеми були і з виконавчими органами та ревізійними комісіями [56, арк. 217]. У подальшому дійсна наявність та постійна виборність виконавчих органів, ревізійних комісій та «двадцятки» громадами не підтримувалася і не здійснювалася. Для прикладу, в 1949 р. «двадцятка» громади Новограда-Волинського складалася з 16 осіб [197, арк. 3]. Проте обласний уповноважений РСРК і місцеві органи влади всіляко намагалися цим маніпулювати, відсутність частини членів керівництва давала їм змогу говорити про занепад громад та їхній саморозпад.

За соціальним становищем представники керівних органів міських громад старообрядців здебільшого були звичайними робітниками і колгоспниками. Станом на 1949 р. керівництво житомирської громади білокриницької згоди на 80% було представлене каменярями, бляхарями і теслярами [195, арк. 7]. У громаді поморців Житомира керівництво за професійним спрямуванням належало до залізничників, фельдшерів, мулярів, грабарів, будівельників та колгоспників [166, арк. 1–2, 4–9]. Тільки Т.Є. Зайцев, який у другій половині 1950-х рр. очолював ревкомісію поморської громади Житомира, мав досвід військової служби та роботи на державних керівних посадах. У 1915–1917 рр. він служив в царській армії та був сапером в 34 інженерному полку. З травня 1919 р. до листопада 1920 р. служив в залізничній охороні та на бронепоезді. З 1921 до 1923 р. працював в Житомирському повітовому виконкомі – секретарем інформаційно-статистичного відділу. У 1920-і рр. Т.Є. Зайцев був двічі обраний депутатом Житомирської міськради. У 1937–1941 рр. працював в Управлінні житомирських цегляних заводів, а в 1944–1956 рр. – техніком квартирно-експлуатаційної частини Житомирського гарнізону [239, арк. 1–2 зв.]. Загалом керівництво поморської громади Житомира складали пенсіонери, домогосподарі та інваліди, протягом 1950-х – 1970-х рр. працювали лише троє членів «двадцятки» [245, арк. 5; 292, арк. 1–5]. Позаяк очолювали громади люди робочих професій та невисоких статків, більшість з них мали від 2 до 10 класів

шкільної освіти, а станом на 1978 р. 5 членів «двадцятки» були безграмотними [292, арк. 1–5].

У громаді поморців Новограда-Волинського керівництво також було представлене звичайними робітниками та домогосподарями [175, арк. 2–3, 5, 7–8]. У 1945 р. голови виконавчого органу та ревізійної комісії С.Т. Пузовіков та А.Є. Нікітін пройшли фронти Першої світової війни у лавах царської армії. Війна для С.Т. Пузовікова мала фатальні наслідки – він залишився без ноги [175, арк. 2, 7]. У 1945 р. «двадцятка» громади Новограда-Волинського на 70% складалася з пенсіонерів, а у 1960 р. – на 83% [175, арк. 9, 14; 261, арк. 1]. Освітній рівень представників керівних органів був низьким. Наприклад, станом на 1945 р., секретар виконавчого органу З.Є. Пригожаєва мала 4 класи шкільної освіти, член ревізійної комісії У.Г. Пугакова-Макеева – 2 класи, а голова виконавчого органу С.Т. Пузовіков взагалі ніколи не ходив до школи і навчився грамоті вдома [175, арк. 4, 7–8].

У третій міській громаді поморців, в Бердичеві, керівництво так само як і в Житомирі та Новограді-Волинському в основному було представлене пенсіонерами, які пройшли свій трудовий шлях на державних підприємствах міста. Станом на 1962 р. 95% складу «двадцятки» громади були пенсіонерами [271, арк. 1–3; 160, арк. 3–4, 8, 10].

У сільських старообрядницьких громадах практично всі члени керівництва працювали у місцевих колгоспах. Їхній освітній рівень був низьким [157, арк. 14–16; 155, арк. 3–4; 164, арк. 4, 6–7 зв.; 169, арк. 2; 158, арк. 2–4, 14; 163, арк. 2–4]. При аналізі соціального становища керівництва сільських громад варто відзначити, що станом на 1945 р. тільки в одній громаді – федосіївців с. Дерманівка Базарського району – більшість представників «двадцятки» належали до бідняків (60%). Цікаво, що у сусідніх громадах – федосіївців с. П'ятидуб та поморців с. Бродник – більшість складали середняки (відповідно 60% та 100%) [157, арк. 16; 155, арк. 2; 158, арк. 2–4, 14]. Єдиною громадою, прихід якої охоплював і село з іншої області, була п'ятидубська. До керівних органів цієї громади федосіївської згоди входили жителі як с. П'ятидуб, так і с. Рахвалівка Розважівського району Київської області. В 1945

р. найвищі очільники громади – двоє голів А.Г. Карапузов та А.С. Карабанов були жителями с. Рахвалівка [158, арк. 2–4, 14].

Варто звернути увагу на те, що у керівництві всіх громад старообрядців був лише один чоловік, який воював в лавах Червоної армії у ході Другої світової війни. Так, член виконавчого органу федосіївської громади с. Дерманівка І.А. Карпельов служив в РСЧА протягом 1942–1944 рр. В бойових діях під м. Сталінградом був тяжко поранений та став інвалідом III групи [157, арк. 3].

В середині керівництва старообрядницьких громад виникали суперечності з приводу застосувань повноважень та їхнього перевищення. Протягом першої половини 1950-х рр. у житомирській громаді білокриницької згоди наростав внутрішній конфлікт [207, арк. 2, 6], який зазнав апогею в 1955 р. Так, 24 листопада було проведено зібрання громади житомирських попівців, на якому було пристуньо 30 парафіян, з них 14 членів «двадцятки». Обговорювалася поведінка голови громади Є.В. Кузьменка щодо старообрядницької архієпископії. Він, знаходячись у конфлікті зі священником громади, обурювався позицією архієпископії, яка підтримувала священнослужителя. Тому Є.В. Кузьменко надсилав архієпископу Флавіану листи, які той розцінював зухвалими і образливими. Зібрання громади засудило поведінку Є.В. Кузьменка, як непристойну і неприпустиму, та звільнило його з посади. На його місце було обрано І.М. Гусякова. Також на зібранні було обрано новий склад виконавчого органу і ревкомісії [228, арк. 1, 3–3 зв.; 54, арк. 208–209]. Є.В. Кузьменко щодо обраних осіб висловлювався так: «Це народ обрав злодюжок, які усі гроші крастимуть, зібралися усі п'янички, розграбують усю церкву. Усе це одна згряя діє разом і я тепер жодного разу не загляну в церкву» [55, арк. 82–83]. Цікаво, що І.М. Гусяков був незадоволений своїм обранням на посаду. 26 грудня в бесіді з обласним уповноваженим І. Піменовим він говорив: «Мене морально пригноблює те, що я є головою громади і для мене цей титул лягає тягарем і діти мої, які вчаться в інститутах, зараз проявляють до мене незадоволення. Нічого не зробиш, доведеться працювати раз громада обрала» [55, арк. 104].

Новий конфлікт у житомирській громаді білокриницької згоди розгорівся в 1956 р. 30 серпня відбулися збори громади під головуванням єпископа Київсько-Вінницького Іринарха [231, арк. 9], які знову переобрали голову громади – ним став А.Т. Саваськов. Також було переобрано казначея, голову та секретаря ревкомісії [231, арк. 9]. І.М. Гусяков був знятий з посади як роздорник і все тому, що він перешкоджав священникові А.Т. Саваськову (діяв за дорученням старообрядницького архієпископа Флавіана) забрати з церкви і вивезти в Москву антимінс, який раніше належав білокриницькій громаді с. Железняки. Наслідком такого повороту подій стало те, що І.М. Гусяков і ще 4 особи вийшли із складу «двадцятки», оскільки «не могли змиритися з несправедливістю» [58, арк. 100–102].

У поморській громаді Житомира в 1956 р. також виник внутрішній конфлікт. Після того, як голова виконавчого органу Ф.С. Дубинін попросив від старости церкви звіт про прибутки і витрати коштів, що надходили від віруючих, виконавчий орган почав виступати проти голови [58, арк. 32]. У наступному році 7 членів «двадцятки» на чолі з В.Г. Луференком усунули Ф.С. Дубиніна від виконання обов'язків. Колишній голова вважав, що це зроблено тому, що члени «двадцятки» були зацікавлені у привласненні церковних грошей незаконним шляхом [61, арк. 41–42].

Варто відзначити, що внаслідок конфлікту у поморській громаді с. Російські Пилипи в 1974 р. до керівництва громадою прийшли не обрані «двадцяткою» люди [126, арк. 83].

Роль жінок у релігійних громадах протягом аналізованого нами періоду постійно посилювалася. Така ситуація була продиктована умовами часу – жінки, на відміну від чоловіків, краще зберігали відданість релігійній традиції, частіше відвідували богослужіння та намагалися бути активними у релігійному житті громад. В 1945 р. у поморців с. Кустин виконавчий орган на 40% складався з жінок [163, арк. 2–4], а у громаді федосіївців с. Дерманівка – на 60% [157, арк. 15]. У цьому ж році «двадцятка» поморців Новограда-Волинського на 50% складалася з жінок [175, арк. 9, 14], «двадцятка» поморців с. Нитине – на 58% [169, арк. 2]. В 1946 р. частка жінок у виконавчому органі поморської громади с. Роботище

складала 80% [192, арк. 2–3]. Жінки у «двадцятці» громади Новограда-Волинського в 1960 р. складали 48% [261, арк. 1], у громаді с. Російські Пилипи в 1977 р. – 52% [134, арк. 65–66].

Тенденція обирати жінок на керівні посади особливо посилилася в 1980-х рр. Наприклад, в 1984 р. у поморській громаді Бердичева жінки обіймали посади заступника голови виконавчого органу, секретаря громади, голови ревкомісії та члена ревкомісії (у ревкомісії був лише один чоловік) [294, арк. 1, 3]. Висока довіра до жінок проявлялася у поморців Житомира – у 1987 р. громада обрала головою П.М. Филипову, а в 1988 р. віруючі обрали її заступником А.Я. Новіковську [297, арк. 1–2].

Наприкінці 1980-х рр. керівництво громад відчувало гостру потребу у кадрах на керівні посади. Яскравим прикладом може слугувати житомирська громада поморської згоди. У 1989 р. старостою був І.Я. Кучеров, але постійно заявляв, що за віком працювати не може. Проте керівництво громади не мало відповідної кандидатури на цю посаду. Духовний наставник В.І. Осипов пропонував навіть сторожеві церкви І.З. Балабанову взяти на себе обов'язки старости, але і той йому відмовив [297, арк. 3].

Головною функцією керівних органів громад було провадження фінансової діяльності: контроль за грошовими надходженнями та розподіл витрат. Взагалі фінансова діяльність була основою життєздатності громад, так як охоплювала питання матеріального забезпечення релігійних відправ, підтримання культових будівель у належному стані та сплати обов'язкових державних податків і зборів.

Державними органами у справах релігій постійний контроль за фінансовими потоками старообрядницьких громад Житомирщини було встановлено лише у 1962 р. До цього їхня фінансова діяльність відслідковувалася фрагментарно. В архівах громад також практично не збереглися документи обліку матеріальних надходжень та витрат. Документально прослідковуються тільки окремі відомості про фінансове становище житомирської громади білокриницької згоди у 1940–1950-х рр. Наприкінці Другої світової війни попівці активно допомагали радянському війську – у 1944 р., за рахунок пожертвувань вірян, житомирською громадою до фонду

оборони Червоної армії було внесено 7500 крб., на утримання військового госпіталю в Житомирі – 6060 крб. і було здійснено підписку на Державну позику в сумі 7500 крб. Разом громадою було пожертвовано 21060 крб. [208, арк. 3]. У лютому-липні 1945 р. громада попівців Житомира узяла військову позику на суму 10000 крб. та зібрала 3040 крб. пожертвувань для Червоної армії [168, арк. 8 зв.]. У другому кварталі 1945 р. в госпіталь для поранених громада здала 4502 крб. [39, арк. 137]. У той же час, старообрядницькі громади Житомирщини в 1946 і 1947 рр. відрахувань на сиріт, які втратили батьків у Другій світовій війні, не робили [42, арк. 5].

У першій половині 1950-х рр. житомирські попівці на великі свята збирали значні суми коштів. Так, у 1953 р. громада попівців Житомира на Пасху мала 867 крб. доходу. Тарілковий збір у перший день Пасхи склав в 1953 р. 47 крб. (у 1952 р. було зібрано 286 крб.), а свічок було продано на 572 крб. (від яких церква отримала доходу 220 крб.). Крім того, священик в перший день Пасхи зібрав близько 600 крб. при відвідуванні квартир вірян на їх запрошення [50, арк. 146]. Таким чином, тільки на Пасху було зібрано 1467 крб. Фінансове становище громади значно погіршилося у другій половині 1950-х рр. Наприклад, у 1956 р. на рахунок громади попівців Житомира поступило мало пожертвувань від вірян, таким чином в касі не вистачало грошей, щоб платити податок і страховку за молитовну будівлю [58, арк. 36]. Проте, у цій нелегкій ситуації для громади, 4 жовтня 1956 р. єпархіальні збори у Вінниці прийняли рішення ще й про відрахування коштів на утримання єпископа і секретаріату з парафії церкви Житомира у розмірі 100 крб. щомісячно [58, арк. 115].

Дохід усіх безпопівських громад в 1962 р. склав 1392 крб. Найбільший дохід отримала житомирська громада – 725 крб. Матеріально найслабшими були поморські громади у с. Великі Кошарища, с. Чолівка та федосіївська громада у с. П'ятидуб. Їхня прибутковість за рік не перевищувала 50-60 крб. [71, арк. 125]. У 1963 р. прибутковість 7 релігійних громад (одну зняли з реєстрації ще у 1962 р.) не збільшилася і склала 1364 крб. Федосіївська громада в с. П'ятидуб дещо покращила свою прибутковість (74 крб.) [73, арк. 103]. У 1964 р. фіксується зростання прибутковості у житомирській громаді поморців – вона зросла до 853 крб. (в 1963 р. становила 750 крб.) [75, арк. 139].

Обласний уповноважений РСРК почав щорічно повноцінно відслідковувати фінансову діяльність старообрядницьких громад тільки з 1966 р.

У другій половині 1960-х рр. федосіївська громада с. П'ятидуб мала сталий дохід – близько 100 крб., який формувався за рахунок добровільних пожертвувань віруючих. Цього доходу вистачало, щоб покрити витрати громади. Федосіївці витрачали незначні суми коштів на ремонт свого молитовного будинку: у 1966 р. – 11,18 крб., а у 1968 – 42 крб. [104, арк. 37; 107, арк. 39; 109, арк. 46; 113, арк. 44].

Протягом 1966–1967 рр. поморська громада с. Російські Пилипи мала дохід у розмірі 537 крб. Він формувався за рахунок таких прибуткових статей: добровільні пожертвування – 310 крб., продаж свічок – 160 крб., виконання обрядів – 32 крб. У 1967 р. витрати громади склали 83,6% доходів. На ремонт молитовного будинку було виділено 31,2% від загальної суми витрат. У 1967 р. річні витрати громади перевищили дохід на 18 крб. Громада збільшила витрати на ремонт молитовні на 13,1% [104, арк. 65–66; 107, арк. 63]. У 1968 р. відбулося скорочення доходів у громаді с. Російські Пилипи – вони склали 271 крб. – 50,5% від сум за 1966–1967 рр. Таке падіння відбулося внаслідок зменшення добровільних пожертвувань (47,4%) та купівлі свічок (45,6%). Загальні витрати коштів перевищили дохід на 45 крб. 15,8% витрат склали відрахування Товариству охорони пам'ятників [109, арк. 75–76]. У 1969 р. громада поліпшила дохід лише на 22 крб., разом з тим видатки скоротилися на 41 крб. і не перевищували доходу. 52% матеріальних витрат були спрямовані на ремонт і утримання молитовної будівлі [113, арк. 76].

У другій половині 1960-х рр. в громаді поморської згоди Бердичева прибутки фактично покривали видатки. Дохід громади формувався в основному з добровільних пожертвувань віруючих (наприклад, у 1967 р. – 89%). Значні кошти громада виділяла на ремонт молитовного будинку – у 1966 р. витратили 71% від усіх видатків, а у 1969 р. – 68,7% [104, арк. 69–70; 107, арк. 65; 113, арк. 80].

Житомирська громада поморців була найзаможнішою, проте протягом 1966–1969 рр. доходи громади скорочувалися: від 1108 крб. у 1966 р. до 636 крб. у 1969 р. У 1967–1968 рр. видатки громади перевищували річний прибуток на 2% і 13,4% відповідно. Продаж свічок був основною статтею доходу у 1966 р. та 1968–1969 рр.

Віруючі намагалися підтримувати свою церкву в гарному технічному стані, тому у 1967 р. всі кошти витратили на ремонт будівлі, а у 1969 р. – 47% від загальних витрат. Значну частину видатків громади складала відрахування на державні фонди: у 1968 р. внесок до Фонду відновлення пам'ятників архітектури становив 13,4% від загальної суми витрат, а в 1969 р. – до Товариства охорони пам'ятників – 24,8% [104, арк. 72; 107, арк. 67; 109, арк. 81; 113, арк. 83].

У громаді поморців Новоград-Волинського дохід у 1966–1967 рр. та 1969 р. складався виключно від коштів, отриманих за виконання релігійних обрядів. У 1966–1967 рр. громада більшу частину видатків спрямовувала на ремонт та утримання культової будівлі. Видатки у 1966 р. та 1969 р. перевищували річний дохід на 11% та 28% [104, арк. 78–79; 107, арк. 73–74; 109, арк. 86; 113, арк. 88–89].

У першій половині 1970-х рр. федосіївська громада с. П'ятидуб виживала за рахунок добровільних пожертвувань віруючих (1971 р. – 543 крб., 1972 р. – 180, 1973 р. – 559, 1974 р. – 273). В 1970 р. громада не мала жодних прибутків, а на її рахунку був лише залишок з минулого року – 14 крб. У 1971 р. витрати громади перевищили прибуток на 12,3%. Досить велику частку коштів громада виділяла на ремонт та утримання молитовного будинку: в 1971–1972 рр. – 100% витрат, в 1973 р. – 80%, в 1974 р. – 44%. Сплати держфондам – Фонду миру та Товариству охорони пам'ятників у 1973 р. склали 20% від загальної суми витрат, а в 1974 р. – 19% [116, арк. 40; 119, арк. 35–36; 122, арк. 38–39; 125, арк. 40–41; 128, арк. 40–41].

У 1975 р. та 1977 р. витрати федосіївської громади с. П'ятидуб перевищували доходи на 26 крб. та 133 крб. відповідно. У 1978–1979 рр. громада взагалі не мала доходів та не вела фінансової діяльності, на її рахунку залишалося 143 крб. з попередніх років. Прибутки громади формувалися виключно за рахунок пожертвувань віруючих (у 1975 р. – 303 крб., 1976 р. – 180 крб., 1977 р. – 189 крб.). Протягом другої половини 1970-х рр., громада лише у 1975 р. здійснила відрахування Товариству охорони пам'ятників та Фонду миру, які склали 45% від всіх витрат за рік. В основному видатки громади йшли на ремонт молитовні: у 1975 р. – 47% витрат, у 1976 р. – 78%, у 1977 р. – 96,6% [131, арк. 44–46; 135, арк. 52–53; 139, арк. 50–51; 143, арк. 52–53; 145, арк. 51–52].

У громаді с. Російські Пилипи протягом першої половини 1970-х рр. головними статтями доходу були добровільні пожертвування парафіян (у 1970 р. – 60% всіх доходів, 1971 р. – 58%, 1972 р. – 71,5%, 1973 р. – 22,4%, 1974 р. – 53%) та продаж свічок. Витрати громади практично не перевищували річних доходів. Сплати коштів до держфондів були матеріально відчутними для громади – наприклад, у 1972 р. відрахування Товариству охорони пам'ятників склали 23,3% від витрат [116, арк. 69–70; 119, арк. 62; 122, арк. 65–66; 125, арк. 66; 128, арк. 68].

У другій половині 1970-х рр. поморська громада с. Російські Пилипи практично не вела фінансової діяльності. В 1975 р. і 1977–1979 рр. громада зовсім не мала доходів. Тільки у 1976 р. громада отримала 189 крб. доходу [131, арк. 82–83; 135, арк. 92–93; 139, арк. 83–84; 143, арк. 92–93; 145, арк. 91].

Громада поморців Бердичева у першій половині 1970-х рр. отримувала прибуток головним чином від добровільних пожертвувань та меншою мірою від виконання обрядів. Добровільні пожертвування у 1970 р. склали 225 крб. (93% доходу), у 1971 р. – 161 крб. (96% доходу), у 1972 р. – 283 крб. (96% доходу), у 1973 р. – 252 крб. (95% доходу), у 1974 р. – 244 крб. (93% доходу). Доходи громади покривали витрати. Серед витрат вагоме місце займав ремонт та утримання молитовні (наприклад, у 1970 р. – 64% від витрат). Відрахування до держфондів (Товариству охорони пам'ятників і Фонду миру) у 1972 р. становили 37% витрат, у 1973 р. – 29,6%, у 1974 р. – 32,6% [116, арк. 72; 119, арк. 66; 122, арк. 66–67; 125, арк. 71–72; 128, арк. 72–73].

Протягом другої половини 1970-х рр. у громаді поморців Бердичева видатки перевищили доходи лише у 1978 р. (на 68 крб.), в інші роки громада вела досить успішну фінансову діяльність. Відрахування Товариству охорони пам'ятників та Фонду миру склали значну частину видатків: у 1975 р. – 31% від усіх витрат, у 1976 р. – 44%, у 1977 р. – 34,5%, у 1978 р. – 25%, у 1979 р. – 37,6%. У 1978–1979 рр. дохід громади формувався виключно з пожертвувань віруючих, а у 1975–1977 рр. також з коштів, отриманих за виконання обрядів [131, арк. 85–87; 135, арк. 96–97; 139, арк. 90–91; 143, арк. 96–97; 145, арк. 97–98].

Житомирська громада поморської згоди протягом першої половини 1970-х рр., так само як і в попередні роки, мала найбільші прибутки. Проте з 1971 р. відбулося падіння доходів – у 1970 р. громада отримала 837 крб. доходу, а в 1971 р. – 605 крб. В наступні роки ситуація дещо покращилася (в 1972 р. дохід склав 715 крб., а в 1973 р. – 745 крб.). У 1970 р., 1972 р. та 1974 р. витрати громади перевищували річні доходи. Доходи формувалися з добровільних пожертвувань (1970 р. – 100% доходу, 1971 р. – 84%, 1972 р. – 79%, 1973 р. – 71%, 1974 р. – 23%), продажу свічок (1971 р. – 16% доходу, 1972 р. – 21%, 1973 р. – 29%, 1974 р. – 32%) та коштів, отриманих за виконання обрядів (1974 р. – 45% доходу). Відрахування громадою коштів до Фонду миру та Товариству охорони пам'ятників культури були досить значними (наприклад, у 1970 р. склали 16% витрат, у 1971 р. – 20,7%). Найбільше грошей громада витрачала на утримання та ремонт культової будівлі [116, арк. 75; 119, арк. 70; 122, арк. 68; 125, арк. 74; 128, арк. 75].

У 1975 р. дохід поморської громади Житомира склав 1072 крб., в 1976 р. – 754 крб., в 1977 р. – 654 крб., в 1978 р. – 1251 крб., в 1979 р. – 1258 крб. У 1976–1978 рр. видатки громади перевищували річні доходи на 32 крб., 132 крб. та 123 крб. відповідно. Доходи громади протягом другої половини 1970-х рр. формувалися з добровільних пожертвувань, продажу свічок, коштів від релігійних обрядів та продажу предметів культу і релігійної літератури (ця стаття доходу з'явилася тільки у 1979 р.). У 1976–1978 рр. кошти отримані громадою від продажу свічок значно перевищували добровільні пожертвування, а у 1979 р. віруючі взагалі не жертвували кошти. Протягом другої половини 1970-х рр. громада почала оплачувати нові статті видатків: земельну ренту, податок з будови, страхування культової будівлі, послуги електроосвітлення, опалення та водопостачання. У 1975 р. ці статті видатків склали 25% від усіх видатків за рік, у 1976 р. – 43%, у 1977 р. – 43%, у 1978 р. – 19%, у 1979 р. – 23%. Громада виділяла великі суми грошей на утримання обслуговуючого персоналу громади (у 1975 р. – 250 крб., у 1979 р. – 680 крб.), церковний хор (у 1979 р. – 120 крб.) та придбання предметів культу і релігійної літератури (наприклад, у 1978 р. – 528 крб.) [131, арк. 89–91; 139, арк. 86–87, 94–95; 143, арк. 99–100; 145, арк. 100–101].

Поморська громада Новограда-Волинського у 1973–1974 рр. значно збільшила свої доходи, якщо у 1970 р. дохід складав 198 крб., то в 1973 р. – 294 крб., а у 1974 р. – 353 крб. Щоправда у 1974 р. витрати на 47 крб. перевищували річний дохід. В 1972 р. на рахунок громади не надходило коштів. У 1970 р. та 1973 р. дохід громади формувався виключно з добровільних пожертвувань, а в 1971 р. – від виконання обрядів [116, арк. 80; 119, арк. 75; 122, арк. 75; 125, арк. 79–80; 128, арк. 80–81].

Протягом другої половини 1970-х рр. у громаді поморців Новограда-Волинського тільки в 1976 р. видатки перевищили дохід на 29 крб. Річні доходи склали близько 300 крб., а у 1978 р. дохід зріс більш як у п'ять разів і становив 1687 крб. Основу доходів формували добровільні пожертвування і незначною мірою кошти від виконання обрядів. У 1975 р. громада на земельну ренту, податок з будови, страхування молитовні, послуги електроосвітлення, водопостачання та опалення витратила 88 крб., у 1976 р. – 106 крб., у 1977 р. – 119 крб., у 1979 р. – 94 крб. Витрати на ремонт молитовні були незначними: у 1975 р. – 47 крб., у 1976 р. – 69 крб., у 1977 р. – 23 крб., у 1979 р. – 30 крб. Слід зазначити, що в 1978 р. касир громади Шлюєва не вела обліку доходів у касовій книзі добровільних пожертвувань, а в зошиті, хоча гроші й були здані на рахунок в Держбанк, вона також не враховувала витрат на ремонт молитовного будинку за рахунок добровільних пожертвувань [142, арк. 100; 131, арк. 99–101; 135, арк. 106–107; 139, арк. 104–105; 143, арк. 110–111; 145, арк. 108–109].

У першій половині 1980-х рр. 5 старообрядницьких громад Житомирщини мали сукупний річний дохід у межах 2100-2600 крб. Основними статтями доходів були добровільні пожертвування, продаж предметів культу і релігійної літератури, виконання обрядів. Видатки громад перевищили доходи у 1980 р. та 1982 р. У 1980 р. громади перерахували на рахунки держфондів (Фонду миру і Фонду охорони пам'ятників історії і культури) – 110 крб. (5% витрат), у 1981 р. – 200 крб. (10% витрат), у 1982 р. – 100 крб. (4% витрат), у 1983 р. – 200 крб. (9% витрат), у 1984 р. – 200 крб. (9% витрат). Найбільше коштів громади витрачали на ремонт та утримання культових будівель: у 1980 р. – 52% від усіх витрат, у 1981 р. – 40%, у 1982 р. – 59%, у 1983 р. – 41%, у 1984 р. – 50%. Також до основних витрат відносилися кошти

виділені на утримання обслуговуючого персоналу, придбання предметів культу і релігійної літератури. У касах громад після оплати витрат щорічно на рахунку залишалися кошти у розмірі від 500 до 1000 крб. [83, арк. 117; 84, арк. 71; 80, арк. 51; 81, арк. 40; 82, арк. 73; 296, арк. 5].

У другій половині 1980-х рр. старообрядницькі громади значно збільшили свої доходи: у 1985 р. – 2700 крб., у 1986 р. – 3300 крб., у 1987 р. – 3500 крб., у 1988 р. – 6100 крб., у 1989 р. – 8400 крб. Житомирська поморська громада щорічно витрачала 100 крб. на утримання церковного хору. Відрахування до держфондів у 1985 р. склали 9% від усіх витрат за рік, у 1986 р. – 8,5%, у 1989 р. – 2,2%. Видатки громад перевищили річні прибутки у 1986 р. та 1989 р. на 200 крб. і 700 крб. відповідно. Після оплати всіх річних витрат на рахунках громад залишалось від 1600 до 3200 крб. [100, арк. 77; 87, арк. 71; 85, арк. 120; 86, арк. 116; 88, арк. 23].

Доходи усіх громад старовірів-безпопівців в УРСР (Житомирська, Харківська, Вінницька області) у 1989 р. склали 12900 крб. (від виконання обрядів – 400, від добровільних пожертвувань – 6300, від продажу предметів культу і релігійної літератури – 6200) [99, арк. 19]. Громади Житомирської області отримали 8400 крб. доходів, громади Харківської області – 4400 крб., Вінницької області – 100 крб. [99, арк. 22]. Всього громадами було витрачено 11700 крб. (утримання персоналу – 1900, ремонт і утримання будівель – 5200, відраховано до Фонду миру – 200, до Фонду охорони пам'ятників історії і культури – 300, інші витрати – 4100). На кінець року загальний залишок коштів в усіх громадах безпопівців УРСР становив 7100 крб. [99, арк. 19].

У 1990–1991 рр. державні органи у справах релігій не вели контроль за фінансовою діяльністю старообрядницьких громад Житомирщини.

Таким чином, керуючими органами громад виступали виконавчі органи та ревізійні комісії. Досить часто вони формувалися на базі «двадцятки» засновників громад, які також брали активну участь у керівництві релігійним життям. Хоча керуючі органи мали законодавчо чітко розмежовані повноваження, недостатня обізнаність членів громад з ними призводила до зміщення прав та обов'язків поміж органами. Керуючі органи громад обиралися на демократичних засадах під час

загальних зборів всіх віруючих. Керівництво громад було представлене робітниками і землеробами, які не мали вищої освіти. Значний відсоток у керівництві займали пенсіонери.

Фінансова діяльність, контрольована та проваджена керівними органами громад, була запорукою успішного «повнокровного» функціонування громад. Обласний уповноважений РСРК почав постійно відслідковувати фінансові потоки всіх громад лише з 1966 р. Громади білокриницької згоди не отримували фінансової підтримки від Київсько-Вінницької єпископії та московської Старообрядницької Архієпископії ані на постійній основі, ані разово. Така позиція центрального керівництва білокриницької згоди призвела до того, що всі матеріальні питання громади були вимушені вирішувати, розраховуючи виключно на пожертвування своїх вірян. У той же час єпархіальне керівництво, знаючи про тяжке фінансове становище житомирської громади, у 1956 р. встановило для неї щомісячні стягнення на утримання єпископа та секретаріату. Надходження коштів до кас старообрядницьких громад забезпечувалися пожертвуваннями віруючих, фінансами, отриманими від виконання обрядів та продажу свічок і релігійної літератури. В той же час більшість коштів, які громади збирали протягом року, йшли на видатки. Влада, розуміючи матеріальну скруту громад, займалася максимально можливим визиском фінансів віруючих. Для цього громади обкладали щорічними сплатами коштів на рахунки Фонду охорони пам'ятників історії і культури та Фонду миру. Кошти, які перераховувалися громадами на утримання цих фондів, як правило, перевищували прибутки, отримані від виконання обрядів чи продажу свічок. Тобто громади під час розрахунку річних видатків могли покладатися тільки на добровільні пожертвування вірян.

3.4. Культові будівлі та майно старообрядницьких громад

Культові будівлі (церкви, молитовні будинки) були основою старообрядницького простору Житомирщини. Для старообрядців молитовні будівлі мали визначальну консолідуєчу роль, оскільки були центрами духовного життя

громад та сприяли налагодженню конфесійних зв'язків у середині старообрядницького простору області. Культові будівлі були етноконфесійними символами громад – вони функціонували у місцях компактного проживання росіян-старообрядців і забезпечували дуалізм етнічної та конфесійної компонент. Наявність культової будівлі дозволяла громаді бути самодостатньою у відтворенні богослужінь та требовиконань.

Згідно з чинним законодавством культові споруди належали державі та надавалися громадам на засадах оренди у користування за договорами, укладеними між місцевими органами влади і релігійними громадами. В окремих випадках з дозволу органів влади віруючі могли будувати необхідні для їхніх потреб приміщення [371, с. 124–128].

Старообрядці білокриницької згоди протягом 1944–1945 рр. отримали два церковні приміщення – у Житомирі та с. Железняки Троянівського району.

Так, 3 вересня 1944 р. Благовіщенська громада старообрядців білокриницької згоди Житомира уклала з виконкомом Житомирської міськради договір, згідно якого громаді для культових цілей надавалися у безкоштовне і безтермінове користування одноповерховий цегляний будинок, критий жерстю, та сторожка по вул. Провіантській, 9 [152, арк. 1–2 зв.; 185, арк. 4]. Церковне приміщення громади мало площу 173,6 кв. м [168, арк. 3–6]. Церква вміщувала до 1000 осіб, була охайною і пристойною, однак взимку не опалювалася [228, арк. 1 зв.]. У Благовіщенській церкві знаходилося таке майно: 12 книг (Євангеліє, Апостол, Златоуст, Шестиднев, Святкова мінея, Півустав, Канонік, Псалтир, Постова тріодь, Обідниця, Півчі ермоси, Співочий октай), 2 дерев'яні престоли, 15 ікон біля вівтаря, 1 панікадило на 12 свічок, мідна кадильниця, мідна чаша, 4 мідних і 2 дерев'яні підсвічники, 4 ручні підсвічники, 7 аналоїв, 2 хоругви, великий дерев'яний хрест. Церковне майно складало предмети культу, які належали 30 парафіянам [152, арк. 3–4]. Страхова оцінка будівель Благовіщенської церкви, здійснена у 1948 р., складала 72787 крб.: сама церква – 37099, а житлова будівля при ній – 35688 [194, арк. 1–4]. Громада була вимушена сплачувати високу плату за культові будівлі. Наприклад, у 1953 р. оренда житлового будинку становила 1000 крб. [50, арк. 214;

46, арк. 126]. Парафіяни Благовіщенської церкви дбали про багате внутрішнє убранство храму – у другій половині 1950-х рр. в церкві знаходилося 67 предметів культу та 34 церковно-служебні книги [232, арк. 1–3].

Також приміщення для культових цілей отримала громада білокриницької згоди у с. Железняки – 30 березня 1945 р. Троянівська райрада уклала із віруючими договір про передачу їм у безтермінове і безкоштовне користування одноповерхового дерев'яного будинку [176, арк. 5–6]. У церкві с. Железняки було таке майно: дерев'яний престол, 7 богослужебних книг, 5 дерев'яних (3 напрестольні, 1 запрестольний, 1 виносний) і 3 мідні хрести, 35 ікон, 4 аналої під ікони, 11 мідних і залізних підсвічників, мідна кадильниця, мідна чаша для освячення води, 2 мідних підноси, жерстяна купіль, навісний жертovníк, всеношне блюдо, 2 дерев'яні хоругви та ін. [176, арк. 7–8 зв.].

Старовіри-безпопівці федосіївської згоди, як і попівці, теж отримали дві культові будівлі у селах П'ятидубі та Дерманівці (Трудолюбівці).

20 липня 1945 р. віруючі с. П'ятидуб уклали типовий договір з Базарським райвиконкомом про передачу громаді у безтермінове і безкоштовне користування одноповерхового приміщення для облаштування молільні, що знаходилася в центрі села. Молитовний будинок, площею 78 кв. м, був дерев'яним з кривлею із черепиці та займав територію у 3 сот. землі [158, арк. 11–13; 285, арк. 10; 180, арк. 2–3 зв.]. В безпопівській молитовні було 11 ікон [158, арк. 13]. 17 квітня 1952 р. спецкомісія провела технічний огляд молитовні у с. П'ятидуб і встановила, що приміщення вимагало негайного ремонту. Комісія постановила, що до проведення ремонтних робіт будівля вважається аварійною і непридатною для експлуатації. Проведення молитовних зібрань заборонили [216, арк. 2–2 зв.]. 19 серпня було здійснено черговий огляд. Оскільки громада провела значні ремонтні роботи, молитовню було відкрито для релігійних зібрань [216, арк. 1]. У 1959 р. Житомирське обласне проектно-кошторисне бюро при облкомунгоспі склало кошторис вартості будівлі молитовні в с. П'ятидубі. Дійсна вартість будинку з огорожею становила 10507 крб., а відновлювальна вартість – 17866 крб. Наприкінці 1950-х рр. загальна земельна площа молитовного будинку займала 240 кв. м [251, арк. 2]. Наприкінці 1980-х рр. у

молільні с. П'ятидуб було 8 пам'яток мистецтва, в тому числі ікона датована XVII–XVIII ст. [147, арк. 136].

Друга федосіївська молішня, у с. Дерманівка, була відновлена 31 липня 1945 р., коли віруючі прийняли від виконкому Базарської райради у безтермінове і безкоштовне користування частину одноповерхового приміщення колишнього молочного пункту [157, арк. 11–12; 250, арк. 1–2]. Молитовня була дерев'яною, ветхого стану, з залізною крівлею. Площа молільні складала 48 кв. м [157, арк. 19]. У молитовному будинку були такі предмети культу: 5 ікон, Престольне Євангеліє, хрест-розп'яття, мідна кадильниця і аналой [157, арк. 13]. У 1949 р. приміщення, в якому знаходилась молішня, перебувало в аварійному стані, і тому влада була змушена його знести. Відтоді громада, не маючи молитовного будинку, збиралася на моління у річні релігійні свята по хатах віруючих і наставника не більше 3 разів на рік: Пасху, Різдво та у день Покрови [250, арк. 1–2].

3-поміж старообрядців усіх напрямків найбільшу кількість молитовних будинків мали послідовники поморської згоди, яким вдалося відкрити 15 молілень. Протягом 1944 р. було облаштовано 2 молитовних будинки – у Бердичеві та с. Чолівка, решта громад відкрили свої культові будівлі протягом перших 7 місяців 1945 р.

Так, 10 лютого 1944 р. бердичівська Свято-Покровська громада уклала договір з жителькою Д.Г. Бабковою, власницею будинку №36 по вул. К. Маркса, про оренду у неї 1 кімнати та коридору для облаштування молитовні. Площа кімнати становила 20 кв. м, а плата за неї – 70 крб. щомісячно [151, арк. 1–1 зв.]. У наступному році Д.Г. Бабкова підвищила оренду до 100 крб. щомісячно. У поморській молитовні було 14 ікон, тимчасово поставлених там вірянами, підсвічники, книги та ін. [162, арк. 2–3]. 24 серпня 1945 р. виконком Бердичівської міськради прийняв постанову «Про передачу будинку №57 по вулиці Пушкінській релігійній громаді старообрядців». Громаді було надано у безкоштовне користування напівзруйнований житловий будинок для організації в ньому молитовні. Релігійну громаду зобов'язали власними силами та за свій рахунок відбудувати будинок [162, арк. 4–4 зв.; 189, арк. 1–2 зв.]. Молитовне приміщення займало площу 96 кв. м з

присадибною ділянкою 0,03 га [272, арк. 10]. Також при молитовні було житло площею 35 кв. м [290, арк. 1–3 зв.]. Бердичівські поморці зобов'язувалися безперешкодно допускати повсякчас представників виконкомів районної і міської рад до періодичної перевірки, огляду майна, документів для виявлення правильності користування майном [290, арк. 2]. Цікаво, що станом на 1947 р. у списку церковного майна бердичівської громади числилося тільки 6 лавок і 2 настільні аналої [189, арк. 3]. Ймовірно, що старовіри побоюючись за старовинні ікони, не вказували їх у списку майна та зберігали не у приміщенні молитовні, а у своїх домівках.

У бердичівській молитовні поморців знаходилося 35 ікон, з них 12 мідних були взяті владою на облік, як пам'ятки мистецтва [146, арк. 32]. Тому, 9 квітня 1984 р. громада дала письмове зобов'язання Управлінню культури Житомирського облвиконкому охороняти пам'ятки мистецтва, які знаходились у молитовні. Громада зобов'язувалася не використовувати пам'ятки мистецтва в господарсько-побутових цілях і не проводити їх реставрації без спеціального дозволу Міністерства культури УРСР [295, арк. 1]. Громаду було попереджено, що в разі пошкоджень пам'яток, які призведуть до часткової чи повної їх втрати, винні члени громади понесуть кримінальну відповідальність, а уся громада – матеріальну відповідальність в розмірі витрат на реставрацію пам'ятки [295, арк. 2].

У другій половині 1980-х рр. поморська молільня в Бердичеві потребувала ремонтних робіт – підлога, стеля, дах і стіни були в аварійному стані. Молільня в зимовий час не опалювалася і в ній відчувалася вогкість. Умов для зберігання культових цінностей не було. Молільня мала електричне освітлення, але її блискавкозахист був відсутній, первинних засобів пожежогасіння не було [311, с. 225].

Інша поморська молільня, яка почала діяти у 1944 р., знаходилася у с. Чолівка. 10 червня 1944 р. домовласник І.М. Андреев та старообрядницька громада с. Чолівки уклали орендний договір. І.М. Андреев здав свій будинок з двох кімнат, сіней, комори і кладової (довжиною 13 м, шириною 5 м, висотою 2,5 м) для молитовні на 3 роки. Оплата оренди здійснювалася фактично виконанням ремонту

будівлі громадою та сплатою державних податків за домовласника [153, арк. 1]. У 1947 р. та 1949 р. уповноважені від громади повторно уклали договори з І.М. Андрєєвим на 2 та 3 роки зі збереженням попередніх умов оренди [191, арк. 1; 196, арк. 1].

Першою в 1945 р. отримала молитовне приміщення поморська громада с. Рудня-Шляхова. 4 лютого старообрядці прийняли від Володарськ-Волинського райвиконкому в безтермінове і безкоштовне користування одноповерхову дерев'яну церковну будівлю, яка була націоналізованою. Площа приміщення складала 43 кв. м [164, арк. 12, 16]. У молитовні громади було таке майно: 12 ікон (вартістю 800 крб.), 6 книг (вартістю 500 крб.), кадиля (50 крб.), аналой (10 крб.), 2 дзвони (150 крб.) [164, арк. 13; 237, арк. 3].

Найбільша поморська церква Житомирської області, що розташовувалася у Житомирі, була відкрита 31 травня 1945 р., коли віруючі уклали договір з Житомирським міськвиконкомом про передачу їм в безкоштовне і безтермінове користування культового приміщення по вул. Каракульній. Церква була одноповерховою, дерев'яною з цегляною дзвіницею [166, арк. 10–11]. У ній було таке майно: 10 богослужбних книг, 35 ікон, мідні кадило і панікадило, дерев'яна купіль для хрещення, розкладний аналой, 6 великих мідних підсвічників, 4 великих і 1 малий дерев'яні хрести, 36 лампад в панікадилі, 36 лампад біля ікон, 13 столів під ікони, залізна каса [166, арк. 12]. В церкві було багато дорогоцінних речей, тому Управління культури Житомирського облвиконкому 23 серпня 1977 р. уклало з громадою угоду із зобов'язанням останньої щодо охайного збереження предметів культу. У поморській церкві, як пам'ятки мистецтва, було взято на державний облік 27 предметів культу (іконостас з 14 ікон «Річне свято», ікони, 3 бронзові хрести, панікадило), з них 3 ікони були датовані XVII ст. («Богородиця Одигітрія», «Богоматір Казанська», «В'їзд у Єрусалим»), 6 ікон були в золочених дерев'яних різних окладах, 3 ікони були виготовлені бронзовим литвом [291, арк. 1–5; 146, арк. 23]. Важливо відзначити, що у молитовнях поморців Житомирщини зберігалося багато цінних пам'яток мистецтва. Наприклад, у молільні с. Російські Пилипи знаходилося 45 пам'яток, серед яких ікони XIV–XVIII ст. [147, арк. 216–222].

Поморська церква Житомира станом на 1987 р. була в аварійному стані. Ремонту потребували підлога, стеля та стіни церкви. Будівля не опалювалася та не була обладнана засобами сигналізації. Прилегла до церкви територія була захищена старою огорожею. Фізична охорона церкви була відсутня [311, с. 220]. Ситуація змінилася на краще в 1991 р., коли в церкві проводився капітальний ремонт та розроблявся проект газифікації [299, арк. 1–5].

Поморська громада с. Янушівки (Теньківки) протягом 1945–1954 рр. 4 рази змінювала розташування молитовного будинку. Влада позбавила віруючих молитовного приміщення, яке було надано виконкомом Червоноармійської райради ще 21 червня 1945 р. [178, арк. 8–9 зв.]. Тому, рятуючи свій релігійний уклад, члени громади, будучи людьми глибоко набожними, протягом 1949–1953 рр. надавали свої помешкання під молитовню абсолютно безкоштовно [202, арк. 1–2; 214, арк. 2]. Лише у 1954 р. громада почала оплачувати оренду будинку, що використовувався під молільню. Цього року громада уклала з жителями села Л.Т. Пашковим і М.Н. Мастеренко договір оренди на їхній приватний дерев'яний двохкімнатний будинок (шириною 4 м, довжиною 7,5 м) з солом'яною кривлею під молільню. Термін договору складав 3 роки. За умовами договору Л.Т. Пашков мав отримувати плату від громади в розмірі 50 крб. щомісячно [223, арк. 3–3 зв.].

У Новограді-Волинському знаходилася третя міська громада старовірів поморської згоди. 30 червня 1945 р. Новоград-Волинський міськвиконком передав віруючим в безтермінове і безкоштовне користування молитовну одноповерхову дерев'яну будівлю [175, арк. 15]. Під молитовнею було 4 сот. землі. У молитовному будинку було таке майно: престол, 6 ікон (образи Спасителя, Миколи Чудотворця (2), Божої Матері, мідні – Покрова і Божої Матері), 6 богослужбових книг (Євангеліє, Апостол, Часослов, Псалтир, Загальна Мінея, Канонік), великий хрест, кадило [175, арк. 17]. За даними Житомирського обласного проектно-кошторисного бюро при облкомунгоспі станом на 1959 р. вартість будівель і споруд старообрядницької молільні складала 40381 крб.: церкви – 39322 крб., вбиральні – 445, огорожі навколо церкви – 1114 [253, арк. 1–2].

Громада с. Роботище Новоград-Волинського району, яка не отримала від влади приміщення для релігійних потреб, була вимушена постійно орендувати хати у жителів села. Так, представники громади та старовірка Н.А. Сімагова 14 липня 1945 р. уклали договір про здачу нею в оренду хати (кімната довжиною 4,2 м, шириною 4,3 м, висотою 2,1 м) та прихожого коридору (довжиною 3 м, шириною 2 м) на 1 рік. під молитовню за 200 крб. і ремонт даху [172, арк. 4]. У молитовні було таке церковне майно: престол, 11 ікон, 7 богослужбових книг і кадильниця [172, арк. 3]. В 1946 р. громада повторно уклала договір з Н.А. Сімаговою терміном на 3 роки. з платою 200 крб. щорічно [187, арк. 1]. У 1949–1951 рр. громада безоплатно облаштувала молитовню у хаті старовірки Ф.К. Васильєвої, а у 1955–1957 рр. так само – у І.К. Комарової [198, арк. 1; 230, арк. 1].

Протягом 1945 р. влада передала будівлі для використання під молитовні цілі поморським громадам: с. Великі Кошарища – одноповерхове дерев'яне приміщення площею 102 кв. м (також передавалося 30 сот. землі) [149, арк. 304; 58, арк. 53], с. Бродник – одноповерхове приміщення площею 180 кв. м [155, арк. 9; 275, арк. 1; 155, арк. 10; 265] та ін.

У 1946 р. тільки одна поморська громада – у с. Нитине – придбала будинок для облаштування молитовні. Так, у квітні віруючі купили у мешканки села Ф.П. Воробйової дерев'яний будинок за 7000 крб. Будинок був шириною – 5 м, а довжиною – 8 м [169, арк. 3, 7]. У молитовні було таке майно: 2 ікони, 4 богослужбові книги (Тямущє Євангеліє, Постова тріодь, слідувальний Псалтир, Квітна тріодь) та 2 дзвони [169, арк. 4–4 зв.].

Громада поморців с. Кустин Бердичівського району тільки у 1948 р. отримала від виконкому райради одноповерхове дерев'яне приміщення для молитовних потреб. Будівля площею 62 кв. м передавалася на типових основах – у безтермінове і безкоштовне користування [192, арк. 6–7 зв.; 163, арк. 14]. Члени громади внесли у молитовню богослужбові книги (Євангеліє, Загальну Мінею, Псалтир, Єрмоси), дерев'яний хрест, 2 ікони («Богослов» і св. Миколая) та кадильницю. Загальна вартість майна громади становила 70 крб. [192, арк. 5]. Однак віруючі не мали змоги підтримувати молитовню у належному технічному стані. 3 червня 1960 р. при огляді

молитовні спецкомісія встановила, що приміщення потребує ремонтно-будівельних робіт, кошторис яких склав 12421 крб. [255, арк. 5–7]. 6 липня представник Бердичівського райвиконкому В.І. Рижук, голова Гардишівської сільради Ю.С. Федотов з однієї сторони і наставник старовірів Т.В. Фадеєв з другої – склали договір про зобов'язання громади провести ремонт молитовні згідно кошторису [255, арк. 1]. Проте ремонт громада, яка перебувала у важкому фінансовому становищі, так і не змогла виконати.

Протягом 1946–1951 рр. громади с. Мамеч, с. Стрижівка і с. Новосілка з причин недбалості віручих та їхньої слабкої самоорганізації позбавилися своїх культових споруд. Так, наприклад, моліленьня у с. Мамеч, яка згоріла в 1946 р., громадою не відбудовувалася [66, арк. 241; 48, арк. 81; 66, арк. 241].

Разом з тим, враховуючи радянську релігійну кон'юнктуру досліджуваного періоду, переслідування владою віруючих громадян, культові будівлі були найбільш вразливою складовою старообрядницького простору. Відтак наявність молитовень, їхнє збереження у належному стані було важким завданням для віруючих.

На питаннях про перешкоджання обласним уповноваженим РСРК і місцевими органами влади у функціонуванні культових споруд старообрядницьких громад, їхніх вилученнях та закриттях детально зупинимось у підрозділах 4.2. та 4.3.

Отже, культові будівлі старообрядців в основному мали вигляд звичайних молитовних будинків, які практично не містили зовнішніх релігійних ознак. В сільських громадах старообрядців молитовні розміщувалися у звичайних дерев'яних будинках. Частина громад, яким державні органи не повернули їхні культові будівлі або ж не надали заміну таких, змушені були орендувати приміщення у жителів своїх населених пунктів. Внутрішнє убранство молитовень було різним, в залежності від збереженості такого у громаді та бажання віруючих залишати власні ікони чи богослужбові книги у культовій споруді для загального користування. У майновому становищі найвищі позиції з-поміж усіх громад мали старообрядці білокриницької згоди Житомира та с. Железняки, поморці Житомира, Бердичева, Новограда-Волинського, с. Російські Пилипи та федосіївці с. П'ятидуб.

Отже, після закінчення Другої світової війни у Житомирській області концентрація старообрядницьких громад безпопівських згод, порівняно з іншими регіонами УРСР була найбільш значною. Процеси, що відбувалися у безпопівських спільнотах Житомирщини фактично були найяскравішим виразником всіх складнощів конфесійного життя представників поморської та федосіївської згод. Особливо важливим було те, що старовіри-федосіївці в УРСР з 1945 р. продовжували своє існування виключно на території Житомирщини.

Громади білокриницької згоди в області у 1945 р., що входили до складу Київсько-Вінницької єпископії московської Старообрядницької Архієпископії, були втягнені в ідеологічний конфлікт двох ворогуючих таборів – «окружників» та «неокружників». Старообрядці білокриницької згоди на початку аналізованого нами періоду підтримували позицію останніх. Врешті, конфлікт, не дивлячись на намагання московського керівництва приструнити своїх підопічних у єпархії, продовжувався до 1950 р., коли єпископа Веніаміна усунули з займаної ним кафедри. З остаточною перемогою в єпископії «окружників» громади білокриницької згоди в Житомирській області також були вимушені прийняти їхні позиції.

Мережа старообрядницьких громад на Житомирщині була досить розгалуженою, оскільки у 1945 р. було зареєстровано всі громади, що відновили свою діяльність під час німецької окупації в 1941–1944 рр. (в області функціонували 59% безпопівських громад, наявних в УРСР у 1946 р.). Проте, під впливом зовнішніх втручань з боку радянської влади та внутрішніх негараздів, окремі старообрядницькі громади були вимушені припинити своє існування. До 1968 р. на теренах області залишилось 5 громад старовірів-безпопівців (4 поморські та 1 федосіївська). Старообрядці Білокриницької згоди взагалі зійшли з конфесійної мапи Житомирщини.

Якщо у період 1945–1960-х рр. старовірам вдавалося втримувати відособленість від решти іновірного на іонаціонального населення, зберігати власну ідентичність та максимально дотримуватися всіх догматів віровчення та

старих традицій, то вже наприкінці 1970-х рр. їхні громади переживали глибоку внутрішню кризу. Вона полягала перш за все у зниженні релігійності старовірів, браці кадрів священнослужителів та відсутності кандидатур вірян, які б могли виконувати обов'язки духовних наставників. Прикметно, що протягом всього аналізованого нами періоду у громадах безпопівців ніколи не було духовних наставників, запрошених з інших областей УРСР чи республік СРСР, наставниками ставали виключно уродженці та жителі Житомирської області.

Тільки три молитовні споруди старообрядців Житомирщини мали вигляд церкви – у громад попівців та житомирської громади поморської згоди. Загалом по області старовіри мали свої молитовні будинки, які у радянські часи практично не мали жодних зовнішніх рис та ознак культових споруд. Внутрішнє убранство цих молитовень було скромним. У значно кращому стані знаходилися житомирські старообрядницькі церкви. В них була представлена значна кількість ікон, в тому числі датованих XVII ст., стародруків та іншого культового майна.

З кінця 1970-х рр. молодь з сімей старовірів під впливом нав'язаної владою атеїзації суспільства відходила від віри своїх батьків та предків. На перше місце у громадах вийшли жінки пенсійного віку, які були ключовими фігурами у всіх справах громад та слідкували за дотриманням основ віровчення. У 1980-х рр. стабільно високою залишалася відвідуваність молитовних зібрань лише у поморській громаді Житомира, у решті громад – йшла на спад, що ще раз підкреслювало їх значне послаблення у вказані роки.

Хоча керівну роль у громадах відігравали «двадцятки» засновників, виконавчі органи та ревкомісії, старообрядці, в силу відсутності роз'яснень органів влади щодо офіційних вимог до них з боку держави, слабо розуміли їхні функції, обов'язки та засади діяльності. Тому, в багатьох громадах, після вибуття членів цих органів, їхні посади довгий час залишалися вакантними або ж взагалі ніким не заміщувалися. Випадки суперечок між членами керуючих органів інколи призводили до розбрату, що деструктивно позначалося й на життєздатності громад.

Важким явищем для старовірів Житомирщини була й відсутність духовного центру, який би міг хоча б частково консолідувати громади довкола вирішення

нагальних проблем і викликів часу. Спроба налагодити взаємини з Вищою старообрядницькою радою в Литовській РСР у 1978 р. не увінчалася успіхом.

Наслідки політики «перебудови» в СРСР, послаблення тиску на релігійні громади, сприяли тому, що у 1990 р. старовіри Житомирщини змогли відновити діяльність 2 громад, знятих з реєстрації у 1960-х рр. Проте розквіту в старообрядницьких громадах, на відміну від інших конфесій, не відбулося. В 1991 р. їхнє становище залишалося критичним, як і в попередні роки. Проте, зміна державної політики щодо релігії, створила умови, які давали можливість старовірам Житомирщини (складали 50% від загальної кількості безпопівських громад в Україні) поступово нормалізувати і налагодити внутрішньообщинне життя.

Основні прибутки старообрядницьких громад формувалися за рахунок внесення добровільних пожертвувань віруючими, а також продажу свічок та предметів культу в молитовнях. Значно меншу частину доходів складали кошти, отримані священнослужителями за виконання обрядів. Видатки громад йшли як на ремонт і утримання молитовень, оплату комунальних послуг і земельної ренти, так і на низку вигаданих владою поборів – сплату податку з будови, обов'язкове страхування молитовень, відрахувань у Фонд миру і Фонд охорони пам'ятників архітектури та історії. Така значна кількість видатків покривалася, здебільшого, завдяки благодійності старовірів, хоча і внесені ними кошти «на храм» не давали змоги вирішити всіх потреб громад.

РОЗДІЛ 4

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ ВІДНОСНО СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ ГРОМАД ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

4.1. Загальна характеристика партійно-державної релігійної політики

У перші повоєнні роки, як відомо, партійно-релігійна політика комуністичного режиму була відносно ліберальною. Між тим, органи влади здійснювали заходи щодо контролю над релігійними об'єднаннями та послаблення релігійності населення.

Вже 19 травня 1944 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про організацію Ради у справах релігійних культів» (далі – РСРК). На неї покладалося завдання здійснювати зв'язок між урядом і керівниками релігійних об'єднань, які належали до різних конфесій, крім РПЦ. Рада мала на місцях своїх уповноважених, посада яких входила до номенклатури посад республіканських і обласних рад та за статусом прирівнювалася до завідувача відділом облвиконкому. Уповноважені мали стежити за дотриманням законодавства в релігійній сфері, інформувати органи влади про випадки його порушення, вживати заходів для зупинення цих порушень та ініціювати зняття з реєстрації духовенства чи релігійних об'єднань [351, с. 24; 327, с. 163].

Уповноважені УРСР в 1945 р. зазначали високу релігійність старшого покоління і залежність від нього молоді. На їхню думку, цьому сприяла слабка робота серед молоді в клубах і театрах. У звітах наголошувалося, що молодь не залучалася до самодіяльності, оскільки хорові, драматичні та музичні гуртки функціонували в недостатній кількості [1, арк. 41–44].

Тільки з березня 1946 р. республіканський уповноважений приступив до поглибленого вивчення життя релігійних громад і міри їхнього впливу на населення

[2, арк. 1]. У напрямку послаблення релігійності населення партійні та радянські працівники розгорнули активну агітаційно-пропагандистську роботу. Так, у 1946 р. лекторська група Житомирського обкому КП(б)У, яка займалася пропагуванням атеїзму, провела достатньо активну агітаційно-пропагандистську роботу – разом з нештатними лекторами прочитала 836 лекцій, які прослухало 107975 осіб. Науковий атеїзм традиційно складав частину навчальних курсів у вузах – в педагогічному і сільськогосподарському інститутах Житомира та Бердичівському вчительському інституті діяли кафедри марксизму-ленінізму [27, арк. 16, 18]. Разом з тим в агітаційно-масову роботу не були включені усі комуністи, слабо залучалися і комсомольці [27, арк. 49].

У 1950-х рр. антирелігійна кампанія посилювалася дедалі більше. Протягом 1951–1952 рр. проводилися розширені групові наради обласних уповноважених РСРК по УРСР [7, арк. 101, 338; 8, арк. 381].

Водночас вище керівництво посилювало вимоги до кадрового потенціалу у республіці та областях. Так, голова РСРК по СРСР І.В. Полянський був невдоволений роботою уповноваженого по УРСР П.А. Вільхового [7, арк. 338, 340]. У 1952 р. в доповідній записці секретареві ЦК КПУ Л.Г. Мельнікову і голові РМ УРСР Д.С. Коротченко він писав: «Вільховий часто дає поспішні неконкретні вказівки і завдання без урахування можливості їхнього виконання. Деякі його рішення суперечать вказівкам Ради, а інші – є політично неправильними. Він свою роботу на посаді Уповноваженого Ради розглядає другорядною, вважаючи себе у першу чергу письменником. Донині не є членом парторганізації при своєму управлінні» [7, арк. 339].

31 грудня 1952 р. П.А. Вільховий писав секретареві ЦК КПУ: «Відмічаючи повільний спад релігійного руху в республіці, слід в той же час сказати, що діяльність усіх релігійних об'єднань продовжує залишатися все ще дуже значною» [8, арк. 373].

У 1954 р. зі зміною державного керівництва посилилася атеїстична пропаганда – в компартійних друкованих органах (газеті «Правда», журналах «Комуніст» і «Партійне життя») з'явилися статті, у яких наголошувалося на необхідності

активізувати атеїстичну пропаганду, покращити її зміст і надати їй широкого характеру. 7 липня 1954 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». У документі підкреслювалося: «Багато партійних організацій незадовільно здійснюють керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, в результаті чого ця важлива ділянка ідеологічної роботи занедбана. Водночас Церква і різні релігійні секти значно пожвавили свою діяльність, зміцнили свої кадри, гнучко пристосовуючись до сучасних умов» [351, с. 49]. Антирелігійна кампанія 1954 р. послужила зростанню жорсткого адміністрування [351, с. 49]. Антирелігійна діяльність суттєво відрізнялася від попередньої повоєнної і викликала гостре невдоволення не лише духовенства та віруючого активу, а й широких мас населення. Тому цього ж року вийшов ще один документ, у якому керівництво КПРС переклало відповідальність на нижчі компартійні та державні органи. В постанові ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (від 10 листопада) за підписом М.С. Хрущова помилки антирелігійної пропаганди кваліфікувалися як такі, що суперечать програмі й політиці КПРС щодо релігії та віруючих. Згідно постанови парторгани зобов'язували усунути помилки в атеїстичній пропаганді, надалі не дозволяти зневажання почуттів віруючих та припинити адміністративне втручання у діяльність Церков [351, с. 50].

У 1956 р. партійними організаціями індивідуальна робота з атеїстичного виховання населення майже не проводилася. Значна частина лекцій з атеїстичної тематики мала недостатній ідейно-теоретичний рівень та була слабо підготовлена методично [9, арк. 21]. 11-15 квітня 1957 р. у Києві відбулася нарада уповноважених РСРК УРСР, на якій уповноважений РСРК при РМ УРСР П.А. Вільховий окреслив, як обласні уповноважені повинні виконувати свої функції з врахуванням вимог часу [10, арк. 191]. З цього року знову спостерігалася активізація подальших кроків у боротьбі з релігією. Окрему увагу комуністична влада приділяла атеїстичному вихованню молоді. У січні 1957 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді». Для покращення атеїстичної

пропаганди комсомольським організаціям рекомендувалося масово залучати до її участі викладачів вузів, технікумів, шкіл, а також інженерів, агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів. У постанові наголошувалося на необхідності включати до репертуару художньої самодіяльності антирелігійні художні твори, проводити практичні читання і обговорення науково-атеїстичної літератури, ширше використовувати задля атеїстичної пропаганди друк, лекції, посібники, музеї, вечори читань і доповідей [351, с. 52, 55]. Лінія державної політики змінилася з відносно ліберальної на жорстку і безкомпромісну [327, с. 164]. Вище партійно-державне керівництво фактично повернулося на позиції войовничого атеїзму [354, с. 83].

4 жовтня 1958 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». У документі наголошувалося, що релігія є одним з найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу проголошувалося найвідповідальнішим завданням партійної роботи [351, с. 53]. 2 грудня 1959 р. уповноважений Ради в справах релігійних культів при РМ УРСР К.Ф. Полоннік писав у відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ: «Виступи лекторів Товариства для поширення політичних і наукових знань, авторів численних статей і фейлетонів у місцевій пресі не зачіпають суті релігійних вірувань – брехливості тверджень т. зв. «святого письма», не розбивають це «святе письмо» його ж текстами, не показують його протиріч, його дурниць і нісенітниць. А це для роботи серед віруючих основне. Треба цю віру кваліфіковано підрізати, бити «святе письмо» також «святим письмом» [12, арк. 317]. Також він наголошував на потребі працювати з віруючими знятих з реєстрації релігійних громад [12, арк. 321].

Значно активізувала антирелігійну кампанію постанова ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством законодавства про культу» від 13 січня 1960 р. та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня [351, с. 55]. 25 січня К.Ф. Полоннік писав завідуючий відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ М.М. Хворостяному: «Поставивши перед собою завдання максимально підсікати релігійні організації, ми запровадили ряд нових обмежень для духовенства: заборонили їм виїжджати зі своїх парафій для обслуговування громад, до яких вони не прикріплені. Через фінансові

органи широко застосовуємо оподаткування всіх служителів культів незалежно від того чи одержують вони зарплату за своє служіння у молитовному будинку (до речі, це зроблено лише на Україні). Суворо здійснюємо порядок призначення служителів культів: викличемо його до себе, докладно поговоримо з ним і складемо про нього свою думку, якщо парафія невелика і неактивна, а запропонований служитель культу є добрий організатор і умілий проповідник, ми своєї згоди на його призначення не даємо [13, арк. 10–11]. Заборонили ми також продаж у молитовних будинках будь-яких друкованих видань релігійного змісту (фотолистівок із зображенням святих, молитовників). І якщо десь такі факти виявляємо, то знімаємо з реєстрації служителя культу» [13, арк. 11].

У 1960 р. Міністерство освіти УРСР з метою забезпечення формування в учнів діалектико-матеріалістичного світогляду при складанні та перевиданні нових навчальних програм і підручників для 8-річної та середньої школи більшу увагу приділяло визначенню завдань, змісту та формі роботи науково-атеїстичного виховання учнів, підбору теоретичного і практичного матеріалу [29, арк. 28]. Цього ж року наклад науково-атеїстичної літератури, виданої в УРСР складав 1 млн. прим. У 1957–1960 рр. Держлітвидав УРСР надрукував 100 видань антирелігійної серії [29, арк. 70]. Широкого поширення в театрах набули п'єси на антирелігійну тематику. Проводилася антирелігійна пропаганда у кіномережі УРСР – в кінопрокаті республіки знаходилося 108 назв (6780 копій) художніх, хронікально-документальних, науково-популярних, учбових фільмів науково-атеїстичної та антирелігійної тематики [29, арк. 71]. У 1960 р. у Житомирській області в усіх містах і районах були створені комісії сприяння обласному уповноваженому РСРК. Комісії очолювалися заступниками голів або секретарями міськрайвиконкомів і складалися з голів сільрад, директорів шкіл, лекторів-атеїстів і комуністів-пенсіонерів [68, арк. 95]. Цього ж року Житомирський обком КПУ провів ряд заходів на виконання постанов ЦК КПРС і ЦК КПУ «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури». Заступник обласного прокурора у квітні виступив в газеті «Радянська Житомирщина» з інструктивною статтею «Радянська держава і релігія», в якій роз'яснив основні

положення радянського законодавства по відношенню до релігії [29, арк. 41]. У ніч з 1 на 2 травня, перед звершенням обряду посвячення паски, коли в храмах було найбільше людей, їх намагалися відвернути від церкви організованими у клубах, на вулицях і площах культурно-освітніми заходами. У Житомирі на вулицях і площах грали 5 духових оркестрів, радіоли, поперемінно виступали 14 колективів художньої самодіяльності, артисти драмтеатру і філармонії. Кінопересувки на площах показали 11 кінофільмів, майже цілодобово працювали кінотеатри «Україна» та ім. І. Франка. Обласне відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань разом з відділом пропаганди і агітації обкому партії видали бюлетень «Атеїст». Було проведено дводенні і триденні семінари підготовки кадрів агітаторів-атеїстів в обласному центрі та окремих районах [29, арк. 39, 41, 44, 47].

У 1960–1961 навчальному році в системі партійної просвіти Житомирського обкому КПУ діяло 36 гуртків з вивчення питань наукового атеїзму, у яких навчалося 679 осіб (136 комуністів, 192 комсомольців і 351 безпартійний) [28, арк. 45].

17-31 жовтня 1961 р. під головуванням М.С. Хрущова пройшов XXII з'їзд КПРС, на якому знову було визначено потребу тиску на релігію. Як наслідок, відбулося повернення до адміністрування: масове закриття церков, молитовних будинків, зняття з реєстрації громад. У період хрущовської доби було зупинено несанкціоноване зведення релігійних будівель, розширення та купівлю релігійними організаціями молитовних будівель і приміщень, несанкціоноване відкриття молитовних будинків, що було масовим явищем у повоєнні роки. У громад забирали будівлі, які оголошувалися незаконно купленою власністю [351, с. 55, 57]. У 1961 р. науково-атеїстична пропаганда в УРСР набрала широкого розмаху, тільки по лінії Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР було прочитано 177140 лекцій [15, арк. 16]. Цього ж року Житомирський обком КПУ відкрив у Бердичеві філіал вечірнього університету марксизму-ленінізму на 150 слухачів. Бердичівський педагогічний інститут забезпечив філіал кадрами викладачів [28, арк. 123].

ЦК КПУ в 1962 р. прийняв постанову «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР», у якій зазначалося:

«Формування комуністичного світогляду неможливе без наполегливої боротьби з релігійними пережитками. Обкомам, міськкомам, райкомам партії, первинним партійним організаціям добитися, щоб системою науково-атеїстичного виховання були охоплені всі верстви населення. Атеїстичну роботу вести диференційовано, враховуючи особливості віруючих, специфіку віровчення» [15, арк. 143–144].

У червні 1963 р. на пленумі ЦК КПРС секретар ЦК Л. Ільчов заявляв, що «релігійний опіум» є єдиною з крайніх форм буржуазної ідеології та головним супротивником наукового світогляду. Пленум зобов'язав всі партійні та радянські організації домогтися якнайшвидшого звільнення радянських людей від «пережитків минулого» [354, с. 91]. Цього ж року за участю голови РСРК при РМ СРСР О.О. Пузіна були проведені дві республіканські наради уповноважених РСРК [16, арк. 93–94]. У 1963 р. в обкомах КПУ були організовані громадські ради з координації антирелігійної роботи. У республіці широкого поширення набули такі форми роботи, як будинки, клуби і кімнати атеїзму, пересувні планетарії, агітмайданчики атеїзму. Виникло ряд нових форм атеїстичного виховання, таких як атеїстичні кінофестивалі, громадські збори із засудження антисуспільної діяльності церковних проповідників, організація днів і тижнів атеїзму, радіо- й телевізійні клуби, журнали, пересувні кінолекторії, школи та клуби молодого атеїста [30, арк. 138–139].

Житомирський обком КПУ в 1964 р. для індивідуальної роботи з віруючими виділив агітаторів з числа директорів шкіл, підприємств, головних інженерів та керівників установ. Обком провів семінари для агітаторів-атеїстів з питань критики найпоширеніших на території області віровчень [31, арк. 55]. Бердичівський міськком партії влаштував курси з методики проведення атеїстичної пропаганди для вчителів (по 46 лекційних і 34 семінарських год.), які пройшли 300 осіб [31, арк. 56]. Обласна рада профспілок провела 5-денний семінар працівників культурно-освітніх профспілкових закладів. У 1963–1964 навчальному році діяли 83 гуртки наукового атеїзму, в яких були задіяні 800 осіб. Однією з форм атеїстичного виховання населення було впровадження безрелігійних свят і ритуалів, вшанування людей праці. В області проводилися зльоти ударників комуністичної праці [31, арк. 58]. У

Житомирі, містах і робітничих селищах у травні проводилися громадянські поминки [31, арк. 60]. Увага міськкомів, первинних парторганізацій спрямовувалася на сприяння розпаду релігійних громад [31, арк. 65]. У впливі на вірян важливу роль відігравали медичні установи. У містах при поліклініках і лікарнях були створені консультпункти, групи для індивідуальної роботи з віруючими [350, с. 102–103].

У 1962–1964 рр. в УРСР було видано близько 300 книг і брошур на антирелігійні теми загальним накладом більше 5 млн. прим. У журналах «Комуніст України», «Блокнот агітатора», «Наука і життя» та «Радянська жінка» були введені постійні атеїстичні розділи [16, арк. 117]. З 1964–1965 навчального року у вузах був впроваджений курс «Основи наукового атеїзму» з проведенням семінарських занять, підготовкою курсових робіт, здачею заліків та іспитів з практики атеїстичної пропаганди [16, арк. 112]. У звіті за 1964 р. республіканський уповноважений відзначав, що центр релігійного виховання молодого покоління перемістився в сім'ю, у складі якої були віруючі батьки або родичі [17, арк. 59].

Період із середини 1960-х до середини 1980-х років характеризується послабленням втручання держави в суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, які виявлялися у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр., продовжували розвиватися у м'якшій формі. У 1965 р. Рада у справах релігійних культів і Рада у справах РПЦ були реорганізовані в єдиний орган – Раду у справах релігій (проіснувала до 1991 р.) [351, с. 81; 18, арк. 57]. Республіканським відомством у Києві з 1966 р. став апарат Уповноваженого РСРК при РМ СРСР по УРСР. До складу апарату республіканського уповноваженого входили уповноважений, його заступник, старший інспектор, секретар-машиністка і двірник-кочегар. В областях чисельність апарату уповноваженого РСРК не мав перевищувати 3 осіб (уповноважений, старший референт і референт), однак зазвичай працювало 2 фахівці.

В Житомирі у 1965 р. відбулася перша обласна науково-практична конференція на тему «Нові обряди – в життя». На ній були присутні понад 600 осіб [379, с. 10]. В 1966 р. у Києві було проведено республіканський семінар з питань атеїстичної роботи серед віруючих жінок. У семінарі взяли участь голови обласних, міських, районних рад і секцій з питань пропаганди науково-атеїстичних знань та

лекторський актив – всього 170 осіб [32, арк. 85]. У 1967 р. в «Политиздате» був надрукований популярний підручник «Беседы о религии и знании». У ньому про місце релігії в суспільстві писалося: «Релігія продовжує залишатися «опіумом народу», отруюючи свідомість мас, одурманюючи трудящих, відводячи у світ релігійних ілюзій. Релігія продовжує завдавати збитку нашому суспільству. Люди продовжують залишатися під духовним гнітом релігії. Іменуючи вірян рабами божими, вона заважає людям усвідомити своє справжнє призначення. Релігія прагне увічнити нещасття і відсталість віруючих людей» [349, с. 246–248].

Голова РСРК при РМ СРСР В.О. Куроєдов 3 січня 1969 р. звернувся до усіх уповноважених з вимогою вести облік релігійних обрядів: «Не можна визнати нормальним, що в багатьох релігійних громадах облік обрядів не ведеться. Рада вважає необхідним повсюдно упорядкувати облік релігійних обрядів» [18, арк. 3–4]. На початку 1969 р. Житомирський облвиконком затвердив спеціальне положення про обласну, міську, районну і сільську комісії з вивчення і впровадження в побут нових радянських свят і обрядів. Вони були створені при виконкомів місцевих рад [379, с. 11–12]. У постанові РМ СРСР, прийнятій 1 квітня 1969 р., наголошувалося на пошквалі роботі комісій та груп, які контролювали дотримання законодавства про релігійні об'єднання [351, с. 83].

Наприкінці 1960-х рр., у зв'язку з поліпшенням державно-церковних відносин радянська влада послабила тиск на Церкву. Відтак акцент у виконанні законодавства про релігійні культури робився не на протиправній діяльності священнослужителів, а на припиненні протизаконної діяльності місцевих представників органів влади на місцях, які своїми діями порушували права віруючих. Значна увага надавалася атеїстичному вихованню. 16 липня 1971 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання населення», де зазначалося, що в окремих регіонах «партійні органи та ідеологічні установи знизили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів» [351, с. 83].

У доповіді на Всесоюзній нараді уповноважених в Москві 25 квітня 1972 р. голова РСРК при РМ СРСР В.О. Куроєдов говорив: «Боротьба з релігією була і

залишається програмною вимогою нашої партії... До революції і до 1972 р. старообрядництво мало 1260 храмів, зараз – 327... На наших очах відбувається загальний процес «оскудіння віри», розмивання релігійної свідомості вірян. Ослаблена атеїстична робота в школах, середніх і вищих учбових закладах. Ліберальне відношення до релігії проявляється і в тому, що майже повсюдно громадські організації перестали проводити спеціальну роботу у зв'язку з великими релігійними святами» [19, арк. 2, 3 зв., 4–4 зв., 8, 10]. У червні 1972 р. Житомирський облвиконком провів одноденний семінар голів районних і міських комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу, на якому з доповіддю «Про процеси, що відбуваються в релігіях і заходах по здійсненню контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу» виступила заступник голови облвиконкому Є.Є. Белова [19, арк. 26]. Цього ж року був створений перший салон обрядової служби в Житомирі [379, с. 21–22].

У Житомирському обласному управлінні побутового обслуговування в 1973 р. був організований відділ обрядових послуг, який приступив до створення мережі обрядової служби по усій області [379, с. 21–22]. У звіті за 1973 р. уповноважений РСРК по УРСР К. Литвин писав, що причиною, яка живить релігійну свідомість, є байдуже ставлення до людини, особливо, коли вона обриває зв'язки з виробничим колективом і відчуває свою відчуженість і непотрібність [21, арк. 21].

На прохання секретаря ЦК КПУ В.В. Щербицького у 1974 р. було дозволено створити союзно-республіканський орган – Раду у справах релігій при РМ УРСР. До її появи більшість питань роботи уповноваженого по УРСР вимагали узгодження з РСРК при РМ СРСР [22, арк. 24–25]. У цьому ж році в республіці рівень релігійності населення характеризувався зменшенням кількості переконаних віруючих, розмиванням релігійної свідомості, зростанням індиферентності віруючих і обмеженням регулятивної функції релігії в житті людини. Багато віруючих були незнайомі із змістом Біблії та догматичними основами релігії. На перший план в релігійній свідомості виступали емоційно-психологічні почуття, пов'язані з традиціями [22, арк. 32]. У 1975 р. в Москві була видана книга релігієзнавців-атеїстів В.М. Комарова і А.Б. Черткова «Беседы о религии и атеизме. Книга для

учителя», в якій підкреслювалося: «Комуністи розглядають релігію як свого ідейного супротивника, з яким потрібно вести непримиренну боротьбу. Відносно членів Компартії висувається вимога, щоб вони не лише не сповідували релігію, але і активно брали участь у боротьбі проти релігійних забобонів» [365, с. 134].

Президія ВР УРСР 1 листопада 1976 р. затвердила «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», яке впорядковувало й систематизувало правові норми, що визначали загальні питання діяльності релігійних організацій, питання здійснення релігійних обрядів і культових церемоній [351, с. 84]. У 1976 р. були підвищені посадові оклади обласних уповноважених, а у 20 областях і Києві введені посади заступників уповноважених [23, арк. 6]. Цього ж року Житомирська обласна комісія з впровадження в побут нових радянських свят і обрядів керувала роботою 22 районних, 4 міських, 37 селищних і 523 сільських комісій. Обласна комісія координувала роботу таких установ: управління культури, комунального господарства, побутового обслуговування населення, відділу РАГСу, Будинку народної творчості, управління культури і Будинку художньої самодіяльності профспілок, творчих спілок, організацій композиторів, художників і журналістів [379, с. 11–12]. В 1977 р. у Житомирській області діяв 21 салон обрядових служб. Для супроводу обрядів організували 32 хори, 16 оркестрів, 2 ансамблі і 6 тріо. У Житомирі за салоном обрядових послуг було закріплено 10 підприємств громадського харчування [379, с. 21–22]. У с. Вільськ Черняхівського району відкрили музей релігії та атеїзму області, зібрання нараховувало 250 експонатів [360, с. 58].

У 1978 р. в Політвидавї України створили редакцію науково-атеїстичної літератури і редколегію з розробки серії брошур з науково-природничих, філософських і морально-побутових питань для вірян [24, арк. 8].

У відділі пропаганди і агітації ЦК КПУ в 1980 р. вважали, що перспектива скорочення кількості вірян залежала від того, наскільки буде здолана релігійність серед вірян середнього віку і наскільки будуть перекриті шляхи відтворення релігії серед підростаючого покоління [25, арк. 5]. Також відзначалося, що довготривалою тенденцією могло бути збільшення числа віруючих жінок пенсійного віку [25, арк.

6]. У 1981 р. «Политиздат» опублікував «Настольную книгу атеиста» під загальною редакцією С.Д. Сказкіна. У ній підкреслювалося: «Релігія виступає як реакційна ідеологія, що гальмує історичний розвиток. Боротьба проти революційних змін в житті суспільства, боротьба проти науки і вчених, захист інтересів віджилих класів, постійна боротьба проти прогресу – ось роль релігії у розвитку суспільства» [375, с. 426]. Червневий пленум ЦК КПРС 1983 р. наголошував на активізації пропаганди науково-матеріалістичних поглядів серед населення, приділенні більшої уваги атеїстичному вихованню, впровадженню радянської обрядовості [351, с. 105].

В УРСР за віруючими учнями профтехучилищ у 1984 р. були закріплені шефи з числа учителів, інженерно-педагогічних працівників, старших піонервожатих, передовиків виробництва і комсомольських активістів. Для допомоги педагогічним колективам перевидали програму гуртка «Юний атеїст», був створений учбовий фільм «Атеїстичне виховання учнів профтехучилищ» [26, арк. 4].

У 1984 р. важливим напрямком антирелігійної пропаганди були кінолекторії – безкоштовні покази фільмів на антирелігійну тематику з обов'язковим читанням лекцій перед переглядами. У 1984 р. у Житомирському обласному фільмофонді нараховувалося 12 назв художніх фільмів та 19 назв документальних і науково-популярних фільмів з атеїзму [360, с. 58]. На середину 1980-х рр. у Житомирській області функціонувало понад 100 кінолекторіїв та кіноклубів атеїстичного спрямування. У 1984 р. на дану тематику було продемонстровано 5760 сеансів для 467230 глядачів [360, с. 60]. У системі засобів атеїстичного виховання населення значне місце посідала місцева преса. Житомирські обласні газети «Радянська Житомирщина» та «Комсомольська зірка» друкувалися великими накладками і мали постійні рубрики на антирелігійні теми [360, с. 60].

Процеси у Радянському Союзі, що мали місце в період керівництва КПРС та державою М.С. Горбачовим, призвели до значних змін в релігійній сфері. Наслідком «перебудови» і демократизації суспільних відносин, що почалися в Радянському Союзі з 1985 р., стала лібералізація державної політики щодо релігії та Церкви, був зупинений процес знищення храмів і зняття з реєстрації релігійних громад [387, с. 106]. У той же час, мета атеїстичного виховання, як і раніше, полягала в

забезпеченні перетворення СРСР «з суспільства масового атеїзму в суспільство загального атеїзму» [358, с. 278–280]. Цікаво, що навіть у 1988 р. в навчальному посібнику для системи політичного навчання «Научный атеизм» під редакцією М.П. Мчедлова, опублікованому «Политиздатом», було написано: «Релігійна ідеологія залишається неправдивим світоглядом, що перешкоджає правильному, науковому світобаченню... Вона сприяє вихованню індивідуалізму, тоді як у соціалістичному суспільстві стверджуються принципи колективізму» [376, с. 282–283].

Директор Міжреспубліканського філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Києві О. Онищенко в 1990 р. подав у Секретаріат ЦК КПУ доповідню «Про релігійну ситуацію на Україні і пропозиції щодо політики Компартії України в релігійному питанні». У ній він писав: «Традиційна культурно-просвітницька робота серед віруючих і пропаганда атеїзму ефекту не дає. На порядок денний висувається необхідність формування сильної сучасної політики Компартії України щодо релігії, церкви та віруючих, яка повинна мати всебічну науково обґрунтовану основу, самостійний і недержавний характер. Компартія України повинна виступати за створення віруючим всіх конфесій рівних реальних можливостей гідно виражати свої релігійні почуття, а також за перехід від діалогу з віруючими до якісного нового рівня – співробітництва з церквами в досягненні завдань перебудови, зміцнення моральності і національного відродження» [33, арк. 89–90]. Цього ж року до положення про релігійні об'єднання в УРСР були внесені зміни, що закріплювали центральне значення всеукраїнського (а не всесоюзного) органу у сфері релігій. Ним залишилася РСРК при РМ УРСР.

Отже, партійно-державна політика щодо релігійних громад у перші повоєнні роки була відносно лояльною та не містила ознак тиску. Разом з тим, радянське керівництво не полишало ідеї викорінення релігії зі свідомості мас. Так, вже з 1948 р. влада поновила наступ на релігію. Релігійна політика на Житомирщині загалом здійснювалася у всеукраїнському контексті. Особливого розмаху антирелігійна кампанія набула з 1954 р., коли атеїстична пропаганда поєдналася з жорстким адмініструванням діяльності віруючих, а у 1960–1961 рр. сягнула свого апогею. Життя громадян було наскрізь пронизане атеїстичною пропагандою, яка охопила

заклади системи освіти, культури та навіть медицини. Влада доклала неймовірних зусиль для перемоги над своїм ідейним противником – релігією. Розуміння приреченості боротьби радянської влади з релігією почало формуватися лише у 1990 р. під час нових суспільно-політичних трансформацій.

4.2. Заходи місцевих органів влади щодо обмеження релігійної діяльності старообрядців та реакція на них з боку духовенства і віруючих

На рівні публікацій можна прослідкувати такі тенденції у стосунках влади і віруючих: здебільшого старообрядці ставилися до радянської влади прихильно, а партійно-державний апарат стояв на атеїстичних позиціях і вбачав у релігійних спільнотах своїх ідейних ворогів.

Так, у безпопівському поморському «Старообрядческом церковном календаре на 1949 год» була надрукована стаття наставника, голови Духовного Суду Старообрядницької Церкви в Литовській РСР Ф.С. Кузнецова, у якій розкривалося ставлення поморців СРСР до радянської влади. У ній вказувалося, що всяка влада виходить від Бога, тому старообрядці зобов'язані визнавати радянську владу боговстановленою і законною. Віряни, за словами автора, повинні були мати глибоку пошану до влади, як влади божественної; приносити старанні молитви за існуючу владу; охоче підкорятися, виявляти повагу і покірність владі; чесно виконувати державні повинності. Також Ф.С. Кузнецов писав, що вірянам заборонялися легковажні та осоружні міркування про дії влади: «Слово Боже загрожує судом Божим тим мрійникам, які зневажають начальство і не страшаться лихословити про Верховну владу» [369, с. 77–78].

Разом з тим, влада до старообрядництва ставилася різко негативно. Прикладом цього слугує ціла низка «розгромних» праць кінця 1950-х – 1970-х рр., в яких критично аналізується староправославний релігійний рух. Наприклад, в Москві у 1957 р. була видана збірка стенограм лекцій, прочитаних на Всесоюзній нараді-семінарі з науково-атеїстичних питань «Наука и религия». Старообрядництво розглядалося тільки доповідачем І.Н. Узковим, який в лекції «Современное

сектантство и его идеология» стверджував: «Старообрядництво – найбільш стара обрядово-церковна секта, застрягла ще в дониконівській православної церкві, застигла, закостеніла і не зростаюча секта» [394, с. 395].

У 1960-х рр. старообрядництво продовжувало розглядатися радянськими ученими, як одне з відгалужень сектантства. Так, В.Д. Лаптьонок у брошурі «Правда о религиозном сектантстве» (Мінськ, 1960 р.) писав: «Старообрядництво займає в сектантстві своєрідне положення, є відсталою і замкнутою релігійною течією, яка не допускає нічого нового ні в обрядовості, ні в букві свого віровчення» [372, с. 14–15]. Учений Ф.І. Гаркавенко в 1961 р. у книзі «Что такое религиозное сектантство», виданою в Москві військовим видавництвом Міністерства оборони СРСР, подаючи інформацію про старообрядництво, намагався викликати у читачів відразу до цього релігійного напрямку. Він зазначав: «Старообрядці наполегливо чіпляються за безкультурність і неучтво, часто освячуючи «істинно християнські» самі дикі устої та звичаї кріпосного минулого. Старообрядці прагнуть до того, щоб захистити членів своїх сект від впливу соціалістичної дійсності. Старообрядницькі порядки спрямовані на те, щоб відірвати людину від бурхливої, кипучої, творчої діяльності, яка на кожному кроці примушує вірянина замислюватися над дійсним сенсом життя та йти з темного царства секти, що зжила себе» [357, с. 112–114].

У 1965 р. релігієзнавець Ф.І. Федоренко видав книгу «Секты, их вера и дела». Ця праця знову носила тенденційний характер відносно старообрядництва. Ф.І. Федоренко писав: «Здавна побиття дітей та дружин щосуботи у старообрядців стало мало не обрядом. Релігійне виховання, отримане у дитинстві, формує такий характер, що віряни самі ставлять себе поза суспільством. Це, як правило, замкнуті, похмурі, неговіркі люди, які чітко тримаються за свої забобони, люди з пригніченою волею і свідомістю, що важко піддаються перевихованню. Наше життя з кожним днем все більше руйнує цей світ без надії, світ безглуздої ворожнечі до нової культури, до нового побуту, нового життя, світ, що цупко тримається за домобудівський устрій життя» [393, с. 111–112].

У 1972 р. «Политиздат» опублікував книгу А.Є. Катунського «Старообрядчество», яка була першим радянським дослідженням становища

старообрядців в СРСР. Автор не відійшов від атеїстичної тенденційності у висвітленні старообрядництва. Він зазначав: «Зустрічаються спроби відродження шовіністичних настроїв, ідеї обраності старообрядців. Старообрядницький «патріотизм» дуже далекий від дійсного патріотизму, що виховується в радянських людях Компартією. За патріотичними заявами ховається стара ідея винятковості старообрядництва і старообрядців... Старообрядницька мораль за своєю суттю чужа ідеям соціалістичного патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів. Це визначається її релігійною суттю, її поділом людей за ознакою віри» [363, с. 62, 85]. У 1973 р. московськими видавництвами «Наука» і «Мысль» були видані книги А.І. Клібанова «Религиозное сектанство в прошлом и настоящем» і В.Д. Бонч-Бруєвича «Избранные атеистические произведения», в яких так само проводилося негативне забарвлення старообрядництва. А.І. Клібанов писав: «Старообрядництво – явище пережиточне – у майбутньому стане винятково надбанням історичної науки та суміжних гуманітарних наук. Старообрядництво є не академічною, а соціальною проблемою» [364, с. 13]. У статті ж В.Д. Бонч-Бруєвича «Раскол и сектанство в России» вказувалося: «Войовничий розкол є глухим, малосвідомим народним наріканням і протестом, що не має майже ніяких перспектив на майбутнє» [352, с. 183].

У 1979 р. учений В.Ф. Міловідов видав в Москві книгу «Современное старообрядчество». У ній про атеїзацію старообрядців він писав: «Основною перешкодою на шляху розвитку атеїзму в старообрядницькому середовищі було широке поширення фанатичних настроїв, нетерпимість до інакодумців, прагнення до ізоляції, прихильність до традиційного консерватизму, неписемність. У старообрядництві в минулому було досить багато громад «замкнутого» типу, у яких спілкування із зовнішнім світом було зведене до мінімуму. При цьому частенько подібний ізоляціонізм пояснювався не ворожістю до радянської влади, а специфікою старообрядницького віровчення, у першу чергу есхатологією і антихристологією в їхньому трактуванні» [374, с. 106].

Радянські партійно-державні органи влади, реалізуючи свою ідею викорінення релігії з свідомості народу, вдавалися до широкомасштабних

антирелігійних кампаній, які призводили до жахливих деформацій релігійного простору Житомирщини.

Ще в 1944 р., з відновленням роботи радянських органів влади, у громаді старообрядців-безпопівців с. Роботище виникла проблема з приводу можливості розташовувати молитовню у власному ж приміщенні, частина якого була віддана під школу. В постанові виконкому Новоград-Волинської міськради від 2 вересня 1944 р. зазначалося: «Школа в с. Роботище, яка навчає 94 учні, роботу проводить у дві зміни в тісних кімнатах, тоді як другу половину приміщення школи займає церква. Приміщення від церкви звільнити. Запропонувати релігійній громаді протягом 5 днів підшукати приміщення під церкву» [154, арк. 4]. Рішення міськради викликало занепокоєння старообрядницької громади. 4 жовтня 1944 р. у листі голові Житомирського облвиконкому наставник громади А.Н. Легензов писав: «Сільрада викидає нас з приміщення, хоче віддати його під клуб. А нам під церкву сільрада не хоче дати ніякого приміщення, по суті викидає на вулицю» [154, арк. 1–1 зв.].

Проблема молитовного приміщення у с. Роботище не мала швидкого розв'язання. В 1945 р. віруючі громади звернулися до уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по Житомирській області Є.Ф. Щербакова з проханням дозволити їм користуватися будівлею, в якій знаходилася молитовня. Вони аргументували це тим, що будинок був куплений громадою у 1935 р. та відданий під навчальний заклад з тієї причини, що в приміщенні школи не вміщалися учні [173, арк. 1–1 зв.]. Втім, прохання залишилось непочутим. 12 січня 1945 р. виконком Житомирської облради прийняв постанову «Про звільнення шкільного приміщення від молитовних зборів с. Роботище Новоград-Волинського району». Громада отримала дозвіл в місячний термін підшукати інше приміщення шляхом оренди у комунальних організацій чи приватних осіб. Постанова містила припис: «Якщо релігійна громада не надасть орендний договір на інше приміщення під молитовні зібрання, то майно, яке належить громаді, передати старообрядницькій церкві Житомира (по вул. Провіантській, 9), а громаду с. Роботище розпустити» [173, арк. 2]. 12 березня 1945 р. РСРК при РНК СРСР погодилася з постановою облвиконкому та запропонувала Є.Ф. Щербакову провести

реєстрацію громади с. Роботище після надання нею орендного договору на користування іншим молитовним будинком [173, арк. 5].

Старообрядці-попівці намагалися доводити владі свою прихильність, тому 9 травня 1945 р. у церкві житомирської громади відслужили Богові подячний молебень і послали вітальні телеграми з перемогою «великому генієві перемог товаришеві Сталіну і великому маршалові перемог товаришеві Жукову» [168, арк. 8 зв.].

Громада безпопівців Бердичева 12 червня 1945 р. звернулася з листом до обласного уповноваженого, у якому зазначалося: «Громада існувала з 1764 до 1934 р., знаходилася по вул. Училищній, 28, де була Свято-Покровська церква. У 1934 р. церква місцевою владою вилучена, передана магазину. У 1938 р. церква передана УШОСДОР 651 НКВС УРСР. Громада налічує до 700 вірян і ми тулимося у невеликій кімнаті в приватній квартирі. Громада просить повернути церкву, в якій ми молилися 200 років» [162, арк. 3]. Не бажаючи йти на поступки громаді, виконком Бердичівської міськради попросив облраду винести ухвалу про закріплення будинку №28 по вулиці Училищній за УШОСДОР 651, оскільки будівля була переобладнана під гараж і майстерні [162, арк. 1–3]. Бердичівська влада запропонувала громаді взамін їхньої церкви напівзруйнований житловий будинок по вул. Пушкіна, 57 [162, арк. 4–4 зв.].

21 липня 1945 р. житомирські попівці звернулися до обласного уповноваженого РСРК зі скаргою на хлібопекарський трест. У ній зазначалося: «При нашій церкві є будинок, який був побудований для священика, псаломщика і сторожа з давніх років та за договором з житлоуправлінням від 10 вересня 1944 р. громадою узятий в оренду на 10 років. На будинок, що нами вже частково відремонтований, посягається Трест Хлібопечення» [168, арк. 7]. Громада просила уповноваженого заборонити незаконні дії тресту [168, арк. 7].

В інформаційному звіті за II квартал 1945 р. обласний уповноважений Є.Ф. Щербаков про громади безпопівців писав: «Громад по області до 20, але вони самі по собі. Коли я розмовляв при реєстрації окремих служителів культу, як вони дивляться, щоб підкорятися старообрядницькому Іринарху Московському і всія

Русі, то останні заявляли, що вони не заперечують, але хто їх об'єднає, не знаю» [39, арк. 138]. 22 серпня уповноважений РСРК при РНК СРСР по УРСР П.А. Вільховий прислав Є.Ф. Щербакову вказівки до інформзвіту. Він пояснив, що Є.Ф. Щербаков при реєстрації громад, допускає порушення. П.А. Вільховий зазначав: «Ці порушення виражаються у Ваших наполегливих пропозиціях представникам громад старообрядницької церкви безпопівської згоди об'єднуватися з громадами старообрядців білокриницької згоди. Ваша лінія поведінки в цьому питанні неправильна і являється, по суті, відкритим втручанням у внутрішні справи релігійного об'єднання. У старообрядців-безпопівців із старообрядцями білокриницької згоди є великі догматичні розбіжності. Тому штовхати їх на возз'єднання не треба і не входить у наші функції» [39, арк. 145]. Цікаво, що така «помилка» уповноваженого не були винятковою. Так, в 1957 р. уповноважений по Харківській області пропонував безпопівцям-поморцям м. Харкова об'єднатися в одну громаду із старообрядцями білокриницької згоди [36, арк. 68–69].

Дільничний міліціонер 19 жовтня 1945 р. заарештував диякона Бердичівської старообрядницької церкви А.І. Косова. Приводом для арешту став невихід А.І. Косова на роботу на заводі «Прогрес», хоча він був у відпустці, яку використовував на облаштування квартири. Дії міліції викликали невдоволення у громаді старовірів, які звернулися до обласного уповноваженого, після чого питання звільнення А.І. Косова було розв'язане [161, арк. 6–6 зв.].

7 липня 1946 р. голова колгоспу «Червоний партизан» с. Великі Кошарища Кривоногов зірвав панахиду за небіжчиком, яку проводив наставник Ф.Ф. Жернов. Під час богослужіння до церкви у п'яному стані, в кашкеті та з цигаркою увійшов голова колгоспу Кривоногов і біля входу підняв шум, запрошуючи колгоспників на роботу в полі. Окрім того, він кричав і лаявся матом, погрожував вирвати бороду «попові». Віруючі жінки накинулися на Кривоногова і стали на нього напирати. Коли він виходив з церкви, то з лайкою послав ряд погроз на адресу наставника за те, що той в період прибирання хлібів зібрав вірян. Наставник богослужіння не переривав, а після закінчення служби небіжчик був винесений з молільні та похований. Свій вчинок голова колгоспу пояснив тим, що будучи комсомольцем,

ніколи не був у церкві та «не знав усіх правил» [41, арк. 86–87]. Невдовзі Кривоногов був знятий з посади [40, арк. 247].

Новий обласний уповноважений Є.В. Шевченко не мав детальної інформації про старообрядницькі громади Житомирщини, слабо орієнтувався в особливостях ділення старовірів на згоди – розглядав федосіївські громади, як поморські [40, арк. 220, 232], тому в 1947 р. П.А. Вільховий дав йому вказівку вибрати район, де найбільше розташовано громад старообрядців-безпопівців і провести поглиблений аналіз устрою громад [42, арк. 50].

Володарськ-Волинська райрада у 1947 р. не заключала з громадою старообрядців-безпопівців с. Рудня-Шляхова типовий договір на молільню (була побудована у 1906 р.), не дивлячись на те, що громада користувалася нею ще з часу реєстрації. Таким чином райрада порушувала радянське законодавство [42, арк. 55; 43, арк. 159]. У 1948 р. старообрядницька громада с. Великі Кошарища несла надмірний грошовий тягар, оскільки її неправильно обкладали податком на будівлі та земельною рентою [43, арк. 142].

У червні 1949 р. старообрядницька громада Новограда-Волинського відправила скаргу до виконкому Житомирської обласної ради з приводу неправомірного використання старообрядницького сектору міського кладовища. У скарзі віряни вказували, що старообрядницьке кладовище в Новограді-Волинському (використовувалося більше 50 років), у 1948–1949 рр. захопила громада РПЦ, яка поставила свого сторожа і користувалася залишком вільної землі. Окрім цього, віряни вказували, що на їхньому кладовищі громадою РПЦ знищено 7 великих дерев'яних хрестів і організовано випасання худоби. Голова виконкому Житомирської облради Н. Рожанчук у листі до голови виконкому Новоград-Волинської міськради Довгопята писав: «Викладені факти говорять про пряме порушення законоположень «Про використання кладовищ» і зачіпання релігійних почуттів вірян. Вжуйте заходи до врегулювання на місці питання про використання кладовища старообрядцями, щоб останні мали можливість відправляти свій обряд поховання на окремо відведеному кладовищі» [197, арк. 1].

Обласний уповноважений Г.С. Захаров у своєму звіті від 1 липня 1949 р. відзначав деякі «негативні» явища, що мали місце у громадах попівців. В інформації про старообрядців білокриницької згоди в Житомирській області він писав: «Під час відвідування церкви старообрядців Білокриницької згоди Житомира на свічному ящику мною був помічений аркуш паперу, звернення до вірян наступного змісту: «Хр. Воскрес. Відозва до старообрядців, парафіян нашої Благовіщенської церкви. Якщо Вам потрібна церква і священник, то не забувайте Вашого християнського зобов'язання по 10 крб. щомісячно неухильно вносити в церковну касу кожній сім'ї, інакше церква наша існувати не може. Священик Пахомій і церковне правління, попечителі» [184, арк. 1]. Іншим фактом, який бентежив обласного уповноваженого РСРК, було те, що священник П.І. Селезньов наприкінці червня 1949 р. навідався до уповноваженого із заявою дозволити йому безперешкодно відвідувати у містах і селах області старообрядців для відправлення релігійних обрядів (Бердичів – 30 сімей, с. Минатлівка Житомирського району – 7, с. Рожки Троянівського району – 4, с. Бабічівка Троянівського району – 4). Уповноважений вважав, що так священник розгорне свою духовну діяльність. До того ж сам священник розповідав, що у 1948–1949 рр. він неодноразово їздив у зазначені населені пункти та займався там релігійними відправами. Третім фактом, який обурював обласного уповноваженого РСРК, було те, що П.І. Селезньов просив сприяти старообрядницькій громаді с. Железняки у питанні передачі їй колишнього церковного приміщення, розташованого в одному дворі з молитовним будинком, у якому до війни та в 1949 р. знаходилася сільська рада і в одній кімнаті – клуб. Уповноважений писав: «При цьому Селезньов з іронією відмітив: «Коли приїжджає пересувне кіно, то апарат встановлюється на дворі, в клубі не поміщається, і якщо йде у нас служба, то вони нам заважають». У той час як сільський клуб до війни знаходився в приміщенні, яке громадою в період німецької окупації було захоплено під молитовний будинок і зараз у ньому знаходиться, але бачте їм цього мало, їм потрібне приміщення займане сільрадою і клубом, а то бачте священникові, що приїжджає, ніде спокійно відпочити» [184, арк. 1–2]. Зважаючи на ці факти, Г.С. Захаров зняв з реєстрації П.І. Селезньова з железняківської громади, заборонив йому поїздки до віруючих, а

також узявся вивчати можливість відселення громади с. Железняки з молитовного приміщення [184, арк. 1–2; 44, арк. 75–76].

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР П.А. Вільховий 25 липня 1949 р. дав вказівку обласному уповноваженому Г.С. Захарову провести перереєстрацію усіх молитовних будівель, громад і служителів культів. Він писав: «Але робити це неспішно, поступово» [44, арк. 87].

У III кварталі 1949 р. до обласного уповноваженого звернулося керівництво железняківської громади з проханням дозволити їм під час поховань попереду похоронної процесії нести 2-4 хоругви і дерев'яний хрест, при цьому супроводжувати процесію хором. Уповноважений громаді відмовив [44, арк. 93]. Громада білокриницької згоди Житомира скаржилася на незаконні дії заступника голови житомирського виконкому міськради Трегубова, який без всяких підстав дав припис громадянинові І.А. Лоєнко вселитися в одну з кімнат, що знаходилися у будинку священика і церковного персоналу. Тим паче І.А. Лоєнко виявив стосовно голови громади Є.В. Кузьменка хуліганські витівки [44, арк. 94].

У грудні 1949 р. з громадою попівців Житомира було розірвано орендний договір на житловий будинок, в якому проживали священик, уставщик, сторож-прибиральниця, двірник, а також розташовувалася канцелярія церкви. Для цього були прийняті рішення міськвиконкому та постанова облвиконкому. На розгляд питання представників старообрядців не запросили, а поставили їх вже перед фактом, що вони мають звільнити 2 кімнати орендованого будинку протягом 2-3 днів [195, арк. 30]. 6 грудня 1949 р. виконком Володарськ-Волинської райради прийняв рішення передати молитовний будинок старообрядців у с. Рудня-Шляхова Дашенській сільраді для використання під клуб або бібліотеку. Таке рішення пояснювалося місцевою владою тим, що «молитовний будинок знаходиться в безгосподарському стані, ремонт не проводиться, релігійної громади не існує протягом 2 років» [206, арк. 2–3]. Але в подальшому молитовня так і залишилася за громадою. Протягом 1949 р. обласний уповноважений на неодноразові звернення священика Благовіщенської церкви Житомира П.І. Селезнєва дозволити йому безперешкодно відвідувати старообрядців, які проживали у містах і селах

Житомирської області відповідав негативно. І, навіть, заява від старообрядницького Київсько-Вінницького єпископа Веніаміна з проханням дати можливість священикові обслуговувати попівців Житомирщини ніяк не вплинула на позицію уповноваженого [44, арк. 130, 156].

Конфлікт довкола житлового будинку житомирської громади попівців набирив обертів. Керівництво громади намагалося відстояти свої права на приміщення. 10 лютого 1950 р. голова житомирської громади Є.В. Кузьменко, церковний староста Н.Д. Орехов та секретар громади В.Д. Іванова написали заяву на ім'я голови президії Житомирської облради та надіслали її копію Голові Президії Верховної Ради СРСР М.М. Шверніку. В ній зазначалося: «Наш великий вождь, друг і учитель, і батько Й.В. Сталін усім народам відкрив церковні храми, в яких всякий віруючий громадянин Радянського Союзу має право вільно молитися, а духовенство після своїх обрядів здійснювати богослужіння. Просимо облраду закріпити храм за нашою громадою і в подальшому надати право вірянам безперешкодно у ньому молитися і здійснювати богослужіння» [208, арк. 3–4]. Разом з тим, 13 лютого 1950 р. В.Д. Іванова звернулася до обласного уповноваженого Г.С. Захарова із заявою: «Голова громади Є.В. Кузьменко змусив мене, як секретаря, підписати необґрунтовану скаргу в Москву, т. Полянському, голові культів і голові облвиконкому Житомира. З діями громади я не згодна, оскільки скарга необґрунтована, через що, з цього числа я відмовляюся бути секретарем громади, виходжу зі складу виконавчого органу і двадцятки» [207, арк. 7]. 2 березня 1950 р. голова РСРК при РМ СРСР І.В. Полянський написав лист Г.С. Захарову, в якому зазначав: «Якщо викладені у заяві (10 лютого 1950 р.) факти відповідають дійсності, то вам необхідно вжити термінові заходи для недопущення методів адміністрування стосовно громади і без рішення ради закриття церкви та передачу її для використання під інші цілі допускати не слід» [208, арк. 1].

Г.С. Захаров, будучи у Москві з 1 до 9 червня 1950 р., детально поінформував І.В. Полянського по суті питання житомирської громади попівців. Він заявив, що підписанти заяви від 10 лютого 1950 р. ввели РСРК в оману [208, арк. 1].

За дачу хабаря обласному уповноваженому Г.С. Захарову 31 липня 1950 р. був засуджений до 2 років ув'язнення секретар громади старовірів с. П'ятидуб Базарського району Сліпченко. Під час передачі хабаря він говорив: «Ось Вам 100 рублів, гостинець на пиво» [47, арк. 97 зв.; 204, арк. 3].

Громади безпопівців у II-III кварталах 1950 р. проводили збір засобів і продуктів по квартирах вірян на потреби молитовень, для оплати послуг духовних наставників, а виконавчі органи громад с. Великі Кошарища і с. П'ятидуб шляхом обходу квартир організували облік вірян свого культу. Це хвилювало обласного уповноваженого і він вживав заходи до припинення таких дій [46, арк. 150]. У III кварталі 1950 р. виконавчий орган новоград-волинської релігійної громади просив обласного уповноваженого дозволити їм будівництво спеціального приміщення під квартиру священнослужителя при молільні. Їм було відмовлено і сказано, що спорудження будинку для священика не було викликано гострою необхідністю. Водночас влада не завадила місцевій громаді РПЦ у 1948–1949 рр. безперешкодно побудувати поряд з молитовнею старовірів церкву місткістю до 500 осіб, а в 1950 р. збудувати біля церкви будинок для священика [46, арк. 149, 165].

Уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області П.Ф. Завернін 21 травня 1951 р. звернувся до секретаря партійного бюро парторганізації при облвиконкомі Т.Я. Мохаріт з інформацією, що член ВКП(б), інвалід Другої світової війни І.Г. Кудряшов, який був на обліку парторганізації, записаний у список членів житомирської громади старообрядців білокриницької згоди, складений у 1948 р. і підписаний головою громади. П.Ф. Завернін писав: «Передаючи справи, колишній уповноважений Г.С. Захаров попередив мене, що тов. Кудряшов про це ним і колишнім заступником секретаря парторганізації тов. Харченко попереджався ще в 1948 і 1949 р., але Кудряшов ніяких заходів до реабілітації себе як члена ВКП(б) не прийняв. У лютому 1951 р. я також попереджав Кудряшова, попереджав і заступник секретаря парторганізації тов. Скульський, але тов. Кудряшов також нічого не зробив, крім того, що передав мені заяву, в якій просив викреслити його із списку, чого я зробити не маю ніякого права. На пропозицію звернутися до народного суду і притягнути до судової відповідальності наклепників, винних осіб, тих, хто вніс його

у вказаний список тов. Кудряшов категорично відмовився» [212, арк. 1–2]. У згаданій заяві П.Ф. Заверніну від 22 лютого І.Г. Кудряшов писав: «У зв'язку з тим, що якийсь негідник і наклепник з метою зганьбити та обмовити мене, як співробітника облвиконкому і члена ВКП(б), вніс в списки релігійної громади, переконливо прошу викреслити мене з цієї секти» [212, арк. 3].

У II кварталі 1951 р. обласний уповноважений зафіксував, що наставник житомирської громади безпопівців практикував виїзди в с. Вигода Житомирського району, де збирав групу з 12-15 віруючих і здійснював сповіді. Уповноважений викликав наставника і попередив, щоб він більше не допускав подібного [48, арк. 87]. 20 серпня 1951 р. управляючий Житомирським трестом «Укрголовхліб» Булат звернувся до голови виконкому Житомирської облради З.А. Богатиря з проханням відібрати у Благовіщенської старообрядницької громади Житомира житловий будинок служителів культу і церкву по вул. Провіантській, 9 та передати ці будівлі хлібзаводу №1. Такі претензії до громади пояснювалися тим, що до Другої світової війни приміщення старообрядницької громади, після її закриття, використовувалися хлібзаводом [211, арк. 1]. 5 грудня голова житомирської громади попівців Є.В. Кузьменко надіслав лист у РСРК при РМ СРСР. У ньому він писав, що громада орендує житловий будинок, має договір з міськкомунгоспом на 10 років (з 10 вересня 1944 р.). Будинок був побудований громадою, але в ході Другої світової війни його зруйнували. Громада ж провела ремонт, платила земельну ренту, страховку та інші витрати. Незважаючи на це, міськрада вселила у цей будинок 2 мешканців, своїх працівників, наказала їм платити квартплату житлоуправі, а не громаді. Є.В. Кузьменко зазначав: «У нас церковний двір маленький, тісний, від мешканців чуєш тільки лайку і ганьбу на церкву та священика. Я просив би, щоб нам не заважали у нашому мирному церковному житті» [218, арк. 2].

Голова РСРК при РМ СРСР І.В. Полянський 15 січня 1952 р. звернувся до уповноваженого РСРК при РМ СРСР по Житомирській області П.Ф. Заверніна. Він повідомляв, що вказівки щодо 2 мешканців церковного будинку житомирської громади давалися попереднику П.Ф. Заверніна ще 2 березня 1950 р. І.В. Полянський був незадоволений тим, що це питання досі обласним уповноваженим не

врегульовано, тому просив у найкоротші терміни розібратися з проблемою відповідно до договорів громади з міськкомунгоспом [218, арк. 1]. 15 лютого 1952 р. П.Ф. Завернін надіслав відповідь І.В. Полянському: «У 1950 р. з відома громади в одну з порожніх кімнат була вселена гр-ка Прадеева і наприкінці 1950 р. в кімнату, де проживає сторож, був вселений гр-н Храпов. Про згоду розмістити Храпова з боку громади говорив той факт, що голова громади особисто перегородив кімнату сторожа фанерою. Зараз якої-небудь необхідності у додатковому приміщенні для громади немає. Голова громади вимагає звільнення займаної житлоплощі у зв'язку з тим, що мешканці відмовилися платити громаді квартплату за спекулятивними цінами» [218, арк. 3–4].

23 березня 1952 р. духовний наставник з с. Дерманівка Д.І. Потапов провів обряд поховання П.С. Новікова у с. П'ятидуб. Наставник, який казав, що діє в «чині попа», не мав дозволу від сільради на похоронну процесію. Цей факт було зафіксовано головою п'ятидубської сільради В.Ф. Шевченко, секретарем сільради Ф.І. Аборським та секретарем первинної парторганізації Є.Я. Молевановою, які склали акт про «порушення» і планували звернутися до органів райпрокуратури, щоб ті притягнули до відповідальності Д.І. Потапова. Однак Д.І. Потапова так і не позбавили реєстрації, як духовного наставника [302]. 18 листопада 1952 р. виконком Володарськ-Волинської райради прийняв рішення про зняття з обліку релігійної громади с. Рудня-Шляхова. У ньому зазначалося, що релігійна громада саморозвалилась і протягом декількох років зовсім не існує. Виконком райради просив виконком Житомирської облради зняти з обліку громаду, а молитовне приміщення використати під бригадний клуб колгоспу ім. Сталіна Мало-Горошківської сільради [217, арк. 1]. На щастя для громади, це рішення не було зреалізовано.

У 1952 р. обласний уповноважений, як і раніше, забороняв священикові попівської громади П.І. Селезньову відвідувати 90 старообрядців Бердичева і проводити у них богослужіння, а разові виїзди в с. Железняки, на які священик мав дозволи, уповноваженого вже не влаштовували. Це було викликано тим, що коли П.І. Селезньов прибував в с. Железняки, віряни усього села збиралися у будинок

Ф.І. Подакіна на богослужіння. Уповноважений, навіть, пригрозив П.І. Селезньову, що якщо такі богослужіння повторюватимуться, він зніме його з реєстрації [49, арк. 130–131; 50, арк. 145–146]. Дехто з житомирських попівців не бажав перебувати у списку вірян громади, побоюючись утисків зі сторони влади. Так, 30 січня 1953 р. Л.П. Тарабукіна звернулася до громади з проханням виключити її із списків віруючих (числилася з 1947 р.). Вона писала: «Я людина невіруюча і в ці списки була занесена без моєї згоди, помилково» [209, арк. 3].

Обласний уповноважений у II кварталі 1953 р. постарався внести розлад в громаду поповців Житомира. По суті, громада трималася тільки завдяки голові Є.В. Кузьменко. Але всередині громади були розбіжності в оцінках діяльності голови і старообрядці вирішили провести його переобрання. Уповноважений вжив заходи, щоб Є.В. Кузьменка не вибрали знову, а рекомендував на посаду голови Н.Д. Орехова, який, будучи у минулому старостою церкви, доводив громаду до занепаду. Але плани уповноваженого провалилися – на зборах Є.В. Кузьменко, побачивши майбутній розвал, знову дав згоду залишитися головою [50, арк. 168]. Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР була невдоволена провальними діями обласного уповноваженого. 2 вересня 1953 р. голова ради І.В. Полянський писав обласному уповноваженому: «У Ваших діях проявляються елементи адміністрування, втручання у внутрішні справи і привласнення собі не властивих уповноваженому Ради функцій. Ваші неправильні дії та втручання у внутрішні справи викликали з боку вірян своєрідну форму протесту, яку видно з того, що вони не погодилися з Вашими рекомендаціями» [50, арк. 176]. Цікаво, що П.Ф. Завернін у відповіді своєму центральному керівництву писав: «У своїх діях ні адміністрування, ні втручання в справи громади я не бачу» [50, арк. 187–188].

29 липня 1953 р. голова та секретар Дашенської сільради повідомляли Володарськ-Волинському райвиконкому, що в с. Рудні-Шляховій у безгосподарському стані знаходився старообрядницький молитовний будинок [221, арк. 1]. Також вони повідомляли, що на рахунку Дашенської сільради було 3100 крб., які сільрада готова використати на перебудову молитовного будинку під культурно-освітню установу [221, арк. 2]. 29 липня спецкомісія оглянула технічний

стан молитовного будинку. Було встановлено наступне: 20% стінного матеріалу і солом'яний дах прийшли в повну непридатність; підшивка стелі прийшла в часткову непридатність і була заражена грибком; віконних прольотів зовсім не було; підлога, стелі, двері, вікна і панелі стін потребували масляного фарбування [221, арк. 3]. Обласний уповноважений П.Ф. Завернін підтримав ініціативу місцевої влади – підготував висновок про зняття громади з реєстрації і передачу молитовного будинку під бібліотеку [221, арк. 4]. Питання зняття з реєстрації громади призупинив уповноважений Ради по УРСР П.А. Вільховий, який повернув матеріали про громаду для дооформлення [50, арк. 186–187].

У січні 1955 р. обласний уповноважений пригрозив духовному наставникові с. Теньківка, що зніме його з реєстрації, якщо він, як і раніше, проводитиме молитовні збори у власному будинку і в будинках вірян [55, арк. 2–3]. Обурювало уповноваженого і те, що колишній голова сільради Бугайов, будучи членом КППС, похрестив свою дитину [55, арк. 2].

Обласний уповноважений І. Піменов у червні 1955 р. встановив, що наставник старообрядницької громади с. Великі Кошарища Ф.Ф. Жернов 5-6 разів на рік проводив служби у будинках старовірів с. Стрижівка Любарського району і с. Новосілка Потіївського району (громади були зняті з реєстрації в 1951 р.). На служби збиралося 50-70 осіб. Також він виїжджав у ці села для поховання померлих. Духовний наставник безпопівської громади Житомира М.А. Шлюєв проводив служби у с. Роботище Новоград-Волинського району. Наставникам були зроблені серйозні зауваження, щоб надалі вони не відвідували віруючих у цих селах [55, арк. 19–20].

У квітні 1956 р. розгорівся конфлікт довкола громади старовірів с. Російські Пилипи. До наставника громади І.А. Антонюкова звернулися парафіянки П. Косова і Є. Сінельнікова, що у їхніх дітей (у першої – онука, у другої – син) в школі вчителька зірвала з шиї хрестики [58, арк. 50–51]. Не знаючи, якими правами у цьому відношенні користується школа, він написав про те, що сталося і по низці інших запитань в Москву духовному наставникові федосіївської громади М.С. Сергееву [361, с. 96]. У листі-відповіді М.С. Сергеев роз'яснив, що ці дії вчителів

неправильні і можуть бути оскаржені перед місцевим уповноваженим Ради у справах релігійних культів, а якщо заходи не будуть вжиті – перед Радою у справах релігійних культів при РМ СРСР [58, арк. 50–51, 63]. Цей лист наставник с. Російські Пилипи оголосив у церкві парафіянам. Потім, прочитавши лист з Москви, учні у школі почали говорити учителям, що вони «відповідатимуть перед Москвою», якщо у них зніматимуть хрестики [58, арк. 62–63]. Сільрада написала лист на ім'я начальника Чуднівського райвідділу міліції, в якому повідомлялося, що І.А. Антонюков у своїх проповідях виступав проти культурно-освітніх заходів, що проводяться в клубі, вивішував оголошення на будівлі кооперації із закликами відвідати церкву в день Перемоги, 9 травня, і згадати братів та сестер, загиблих у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Конфлікт між адміністрацією школи, сільрадою і релігійною громадою посилювався. Директор школи заборонив на Пасху дзвонити у дзвони, а 18 квітня запропонував не впускати дітей в церкву і направляти їх у школу. Щорічно 19 січня і 22 травня старовіри проводили трапези по релігійному обряду для бідних і усіх бажаючих. Трапези готувалися в будинку колишнього духовного наставника в 70 м від церкви, куди усі віряни повинні були слідувати з іконами, проте 22 травня цей обряд старовірам здійснювати заборонив голова сільради В.С. Артемчук [58, арк. 50–51; 57, арк. 157–158]. Конфлікт був вичерпаний, коли обласний уповноважений А.Є. Мангушев зустрівся з І.А. Антонюковим і попередив його, що він може бути знятий з реєстрації [58, арк. 52; 56, арк. 235].

Керівництво громади с. Теньківка в 1956 р. зібрало у вірян кошти для купівлі та будівництва молитовні. За зібрані 10000 крб. громада купила у с. Старо-Олександрівці Барашівського району будинок і в розібраному вигляді перевезла його у с. Теньківку [247, арк. 6; 59, арк. 187]. Серед тих, хто пожертвував на молитовню були і колгоспний пожежник Н.Н. Бурковський, члени КПРС Н.Я. Бугайов (завідуючий фермою великої рогатої худоби) і С.Я. Бугайов (завідуючий клубом) [60, арк. 206]. Теньківська сільрада не відвела ділянки для зібрання будівлі, тому будматеріали псувалися і розкрадалися місцевими жителями. Обласним уповноваженим громаді було роз'яснено, що на купівлю і будівництво молитовного

будинку треба отримати дозвіл від РСРК при РМ СРСР, для чого громада повинна представити письмове клопотання [247, арк. 5; 58, арк. 27–28, 30]. Не маючи дозволу від РСРК, громада уклала угоду з жителем с. Теньківки П.А. Желановим на зібрання на його землі будинку для молитовних зібрань, а потім обладнала його церковним начинням і почала здійснювати богослужіння [247, арк. 6]. Дозвіл на побудову приміщення для культових потреб надала сільрада, а про будівництво було відомо Червоноармійському райвиконкому [265, арк. 1; 60, арк. 205–206; 50, арк. 213–214].

У березні 1957 р. громада с. Теньківка подала обласному уповноваженому А.Є. Мангушеву заяву з проханням зареєструвати молитовний будинок [240, арк. 11], а голова громади С.А. Осипов для вирішення цього питання намагався дати уповноваженому хабар (100 крб.). Зважаючи на похилий вік С.А. Осипова, А.Є. Мангушев зробив йому тільки зауваження [247, арк. 5–6]. 6 червня пожежний інспектор МВС Червоноармійського району видав громаді довідку, що нова молитовня забезпечена необхідними засобами пожежогасіння відповідно до вимог безпеки [240, арк. 2–3]. 19 вересня у новому молитовному будинку відбулася служба, в якій узяло участь 100 осіб. Служби почали проводити щонеділі [240, арк. 7–7 зв., 9 зв.]. Червоноармійський райвиконком і райком КПУ підняли клопотання перед уповноваженим Ради у справах РПЦ при РМ СРСР по області В.Т. Волковим про закриття молитовні [254, арк. 8].

Старообрядці с. Рудня-Шляхова 5 квітня 1957 р. звернулися із заявою в Житомирську облраду. Вони просили дозволити користуватися своїм старим молитовним будинком, в якому вони в березні-травні зробили ремонт на 2750 крб. До цього старовіри молилися по квартирах [238, арк. 1–3].

8 листопада 1957 р. наставник с. Теньківка С.Д. Зайцев написав лист обласному уповноваженому. Він зазначав: «У зв'язку з тим, що я через старість не можу далі виконувати обов'язки наставника і прибутків від громади ніяких не мав, я відмовляюся від духовної парафії. Оскільки я усвідомив невірність релігії та на честь 40 років жовтня» [241, арк. 1–1 зв.]. Голова виконавчого органу громади С.А.

Осипов заявляв, що сільрада викликала наставника і змусила його відмовитися не лише від здійснення релігійних обрядів, але і від релігії [64, арк. 159].

Хлібзавод №1 Житомира у грудні 1957 р. умисно розмістив поряд з Благовіщенською церквою репродуктор радіомережі, щоб заважати службам і обслуговуючому персоналу [61, арк. 125].

27 грудня 1957 р. відбулися збори громади с. Теньківка, у яких взяли участь голова сільради Й.А. Соболевський і парторг Н.Ф. Мазурін. Старовіри проголосували за те, щоб молитовний будинок залишити на попередньому місці і не виносити з нього церковне начиння [240, арк. 4–4 зв.; 61, арк. 127]. 31 грудня релігійна «двадцятка» громади написала лист голові РМ СРСР Н.А. Булганіну. У ньому зазначалося: «Нам не надають ніяких прав, закрили наш молитовний будинок і не дають віруючим похилого віку і старикам помолитися Богові і ніде нам згадати наших батьків і чоловіків, синів і братів» [247, арк. 8–9]. На початку 1958 р. за розпорядженням В.Т. Волкова молитовний будинок у с. Теньківка було закрито, а приміщення опечатане [254, арк. 8; 65, арк. 180]. Старовір Л.Т. Пашков пропонував громаді молитися в його будинку, але віряни відмовилися, сподіваючись, що зможуть зареєструвати нову молитовню [64, арк. 141]. 9 січня 1958 р. заступник уповноваженого РСРК при РМ УРСР Р.І. Швайко, дав усну вказівку обласному уповноваженому не вчиняти акцію проти громади: склад виконавчого органу з реєстрації не знімати, «двадцятку» не розпускати, ніяких заходів по лінії прокуратури не проводити [247, арк. 1]. Була вироблена тактика затягування прямого вирішення питання про молитовню [65, арк. 181]. 4 березня Р.І. Швайко писав обласному уповноваженому: «Якщо віряни відмовлятимуться передати це приміщення колгоспу, то слід негайно знести побудоване приміщення силами і засобами релігійної громади» [11, арк. 42–43].

Виконком Володарськ-Волинської райради і райком КПУ 15 квітня 1959 р. звернулися з листом до голови Житомирського облвиконкому В.О. Креницького. Вони просили санкціонувати розбір будівлі молільні у с. Рудня-Шляхова, як аварійної [248, арк. 4]. 20 травня 1959 р. спецкомісія оглянула богомольню і встановила, що будівля знаходилася в аварійному стані: стіни втратили

вертикальність і горизонтальність, зважаючи на гнилизну дерев'яного матеріалу на 40-50%, внутрішні перегородки були відсутні [248, арк. 3].

Старообрядка М.Т. Калачова 25 липня 1959 р. звернулася до прокурора Києва з проханням допомогти повернути молитовний будинок у с. Теньківка. Вона повідомляла, що обласний уповноважений їй заявив: «Не чекайте, не пишіть, не відкриємо вам цей будинок, ви його продайте, а собі найміть де-небудь інший, я вам його зареєструю і молитиметеся» [254, арк. 5–6].

Старообрядницький Київсько-Вінницький єпископ Іринарх у 1959 р. висвятив псаломщика вінницької церкви у священники і призначив в попівську церкву Житомира, але обласний уповноважений без причин відмовив йому у реєстрації [13, арк. 93]. Цього ж року обласний уповноважений А.Є. Мангушев вжив заходи через міліцію і міськраду для відмови в прописці старообрядницькому священникові Т.І. Чернишову у Житомирі. Ще в жовтні 1958 р. старообрядницький єпископ Іринарх призначив у Благовіщенську церкву Житомира 62-річного священника Т.І. Чернишова, жителя с. Пилипівки Вінницької області, який в 1911 р. закінчив 3-класну церковно-парафіяльну школу, а в 1941–1946 рр. служив у Радянській армії. П.А. Вільховий викликав до себе в Київ єпископа Іринарха і змусив його відкликати Т.І. Чернишова у Вінницю [66, арк. 192–194].

20 листопада 1959 р. і 19 лютого 1960 р. спецкомісія повторно проводила огляд будівлі богомольні у с. Рудня-Шляхова і встановила, що будівля ремонту не підлягала та її необхідно було знести [248, арк. 1; 256, арк. 4]. 27 лютого 1960 р. виконком Володарськ-Волинської райради прийняв рішення анулювати договір громади с. Рудня-Шляхова на користуванням молитовним приміщенням [256, арк. 1]. 4 квітня 1960 р. в с. Рудня-Шляхова було розібране приміщення молитовні старовірів. Матеріал з приміщення, а також солома з даху були передані Володарськ-Волинському колгоспу ім. Кутузова для будівництва у с. Рудні-Шляховій дитячих ясел [256, арк. 2].

При виїзді в Бердичівський район у квітні 1960 р. обласний уповноважений встановив, що керівництво громади с. Кустин збирало гроші з вірян на сплату податків і страховки (718 крб.), в молільні наставник вивісив списки осіб, які внесли

гроші та неплатників. Було зібрано 637 крб., пожертви переважно склали 10 крб. з особи. Уповноважений розпорядився списки зняти, а наставника Т.Н. Фадеева попередив, що у разі повторення ситуації, він буде знятий з реєстрації [68, арк. 117; 255, арк. 2–4].

9 березня 1960 р. у виконком Червоноармійської райради був викликаний голова громади с. Теньківка, якому було запропоновано продати молитовний будинок або подарувати бідним громадянам, які не мають власних хат. Громада від цього відмовилася. Тому 14 квітня виконком райради просив заступника голови Житомирського облвиконкому В. Удовицького винести рішення про передачу будинку у Держфонд [265, арк. 2]. 20 квітня 1960 р. громада с. Теньківка подала заяву прокурору Києва з проханням дозволити відправляти служби у молитовні. У заяві зазначалося: «10 квітня приїхали до нас голова райвиконкому І.В. Фесенко і з ним ще 2 людини. Подивилися наш молитовний будинок і сказали, що забиратимуть під колгосп. Ми усі стали як мертві і плакали без втіхи. Німець усю силу нашу зруйнував, образив нас і зараз нас мучать» [264, арк. 5]. 1 червня 1960 р. В. Удовицький звертався до І.В. Фесенка: «Винесіть рішення про конфіскацію будинку і передачу його в Державний фонд. Бажано, щоб це приміщення було використане під культурно-просвітницькі заклади» [265, арк. 3]. 2 червня 1960 р. виконком райради виніс рішення відібрати у громади молитовний будинок і перенести його на територію Теньківської 8-річної школи для обладнання виробничих майстерень [265, арк. 11]. Усю критичність ситуації, що склалася довкола громади с. Теньківка, святотатство розкриває скарга старовірів, надіслана прокурору Києва 14 вересня 1960 р. У ній зазначалося: «5 липня 1960 р. люди нашого села, громади, вийшли з села на 3 км в с. Мирне для поховання однієї людини нашої громади. Партійні пішли розбишакувати у молитовний будинок. Розламали замок і вторглися в молитовний будинок, з якого винесли на підводі усе церковне майно. Хрест, який був на молитовному будинку, зняли пожежним гаком, підбили ногами і викинули на дорогу, а частину церковного майна склали на підводі і відправили на комору. Багато речей цього церковного будинку невідомо де поділи. Або вони забрали додому, або викинули. Група цих людей, які виносили з церковного будинку усе

майно, складається з 7 осіб: А.Н. Осипов (голова сільради), І.А. Соболевський (секретар сільради), М.Ф. Горшкальов (секретар парторганізації), Н.Я. Бугайов (фуражир), Ф.К. Осипов (завідувач фермою), Н.Ф. Мазурін (лісник), І.І. Домославський (бригадир польової бригади). Весь наш склад партійців, які ні один не хочуть фізично працювати, а тільки п'ють, гуляють і колгосп опустили до загибелі. Чи є такий закон, щоб партійці були такі, що займаються бандитизмом? Цей будинок забрали на прохання нашої лікарки. Лікарка є дружиною голови сільради. Цей молитовний будинок побудований поруч з будинком голови. І вони хочуть зробити лікарню з цього молитовного будинку» [264, арк. 1–3].

Виконавчий комітет Ємільчинської райради 14 вересня 1960 р. прийняв рішення закрити молитовню у с. Нитине і передати її Підлубівській сільраді під бібліотеку [257, арк. 1]. 20 жовтня старовіри просили обласного уповноваженого розібратися, на якій підставі закрита молитовня. У заяві вони писали: «Закриття здійснили насильно зі зламом замку секретар райвиконкому Радченко, секретар райкому КПУ Хозяйкін і голова сільради Ніколайчук. Крім того від нас вилучили дзвони, викинули на вулицю усе церковне начиння та ікони» [257, арк. 2]. Уповноважений же відповів, що приміщення відібране законно, а громадою воно було придбане незаконно [257, арк. 2].

У 1961 р. жительки с. Кустин А.С. Трегубова і Д.Є. Семенюк написали обласному уповноваженому розписки, що вони ніколи не були членами громади старовірів [266, арк. 1–2]. Ці розписки не відповідали дійсності, так як А.С. Трегубова була у списку «двадцятки» громади у 1945 і 1948 р. [163, арк. 4; 192, арк. 1], з 1945 до 1948 р. входила у «церковну раду» [163, арк. 3], а Д.Є. Семенюк також була у списку «двадцятки» в 1945 і 1948 р. [163, арк. 4; 192, арк. 1], значилася у списку жертводавців на молитовню [255, арк. 2].

Виконком Поліської сільради Коростенського району 5 жовтня 1961 р. визнав раніше завірений ним договір купівлі-продажу будинку старовірам с. Чолівка під молитовню (у 1956 р. громада с. Чолівка придбала у І.М. Андрєєва будинок за 7000 крб.) недійсним і клопотав перед виконкомом райради про вилучення у громади молитовні для переобладнання під медпункт [274, арк. 2, 9].

Релігійний актив с. Великі Кошарища у 1962 р. збирав у вірян гроші на потреби громади, за що обласний уповноважений В.Ф. Терещенко 20 березня зняв з реєстрації виконавчий орган і ревкомісію громади [149, арк. 305].

Прокурор Коростеня звернувся у районний народний суд з позовом до чолівської громади про визнання договору на купівлю нею будинку недійсним і 18 серпня 1962 р. суд задовільнив цей позов та вирішив передати будинок у дохід держави. 4 вересня це рішення затвердив Житомирський облсуд. 16 жовтня Коростенська райрада своїм рішенням порушила клопотання перед облвиконкомом про вилучення приміщення і облаштування у ньому медпункту, хоча в селі на той час діяв медпункт. Врешті РСРК при РМ СРСР санкціонувала вилучення молитовного будинку [274, арк. 7, 10].

25 жовтня 1962 р. виконком Бердичівської міськради прийняв рішення просити виконком облради розірвати договір на молитовне приміщення із старообрядницькою громадою Бердичева і передати його середній школі №3. Рішення було прийняте у зв'язку з тим, що 18 жовтня міськвідділ освіти і дирекція школи №3 клопотали про відібрання приміщення старообрядницької громади, яке знаходилося по сусідству зі школою, по вул. Пушкіна, 57. Дирекція школи хотіла обладнати у молитовні три класи [272, арк. 12]. 17 листопада 1962 р. обласний уповноважений І.Ф. Герашенко подав уповноваженому РСРК при РМ УРСР К.Ф. Полонніку матеріали на вилучення приміщення у громади [272, арк. 1]. Він писав: «В складі громади налічується 120 вірян. Церкву відвідує в звичайні дні 20-25 осіб. Служба проходить тільки у недільні дні. Навпроти церкви знаходиться школа, яка відчуває гостру нестачу у класних приміщеннях» [272, арк. 8–9]. 17 листопада 1962 р. заступник голови Житомирського облвиконкому В. Удовицький просив голову РСРК при РМ СРСР О.О. Пузіна погодити вилучення приміщення у старовірів [272, арк. 10–11]. 23 листопада 1962 р. К.Ф. Полоннік підтримав клопотання облвиконкому [272, арк. 13]. Не дивлячись на те, що конфіскація будинку у громади була підтримана на міському, обласному і республіканському рівнях, на початку 1963 р. РСРК при РМ СРСР не погодилася із заявниками і відмовила у вилученні будинку [276, арк. 1].

1 лютого 1963 р. виконком облради схвалив рішення Коростенської райради від 16 жовтня 1962 р. [150, арк. 196]. Голові виконкому райради А.М. Гусаченку було дано вказівку запропонувати громаді с. Чолівка в 2-місячний термін підшукати будівлю під молитовню, а після цього провести вилучення колишнього приміщення молитовні та використовувати його тільки під медпункт. Особлива увага зверталася на те, що вилучення треба провести спокійно, без насилля, грубощів та глумління над почуттями віруючих [278, арк. 4]. 12 серпня 1963 р. молитовню у старовірів було відібрано [278, арк. 5]. У 1963 р. громада Бердичева була не в змозі існувати на пожертвування вірян, тому виконавчий орган проводив збір грошей з кожного вірянина, 2 крб. 40 коп. на рік. Міськрада суворо заборонила керівництву громади вдаватися до таких заходів [73, арк. 103]. У 1964 р. за збір грошей на 1 місяць був знятий з реєстрації наставник громади С.С. Гусєв [75, арк. 139].

Обласний уповноважений І.Ф. Геращенко у 1965 р. планував в першому півріччі 1966 р. оформити матеріали на зняття з реєстрації громади у с. Чолівка [105, арк. 4], а в другому півріччі – вжити заходи для послаблення громади у Новограді-Волинському [105, арк. 8]. У лютому 1968 р. обласний уповноважений вивчив діяльність громади старовірів Бердичева. За його спостереженнями громада у своїй діяльності «затухала», тому він планував провести роботу з вірянами і добитися припинення діяльності громади [108, арк. 60–61]. З цією метою уповноважений перешкоджав керівництву громади у встановленні обов'язкових грошових внесків від вірян (2 крб. в рік з особи). Громада знову повернулася до цього, оскільки виконавчий орган був не в змозі утримувати молитовню, наставника та сплачувати податки. Уповноважений викликав керівництво громади в облвиконком і суворо попередив про недопущення обов'язкових внесків [108, арк. 59–60].

Працівники Малинського райвиконкому у 1970–1971 рр. адміністративним шляхом перешкоджали старообрядцям в с. П'ятидуб усунути наставника Т.І. Михайлова від служіння і обрати іншого. Це викликало реакцію з боку вірян – вони їздили в облвиконком, посиляли заяви в місцеві та центральні органи [285, арк. 1]. Тільки після втручання у проблему заступника голови виконкому Житомирської

облради Є. Белової наприкінці липня 1971 р. громаді не стали перешкоджати у виборі новим наставником Ф.Г. Сафронова [285, арк. 3–4].

З 1975 р. місцеві органи влади, у тому числі й апарат обласного уповноваженого, послабили втручання у внутрішнє життя старообрядницьких громад, релігійна політика спрямовувалася на контроль за їхньою діяльністю у рамках законодавчого поля [132, арк. 1, 6; 136, арк. 1, 4; 140, арк. 1, 5; 141, арк. 109; 144, арк. 7]. Це пояснюється організаційною слабкістю старообрядців, невеликою кількістю їхніх громад та малочисельністю парафіян. В цей час уповноважений вважав за доцільне більш активно контролювати і впливати на процеси, які відбувалися у середовищі протестантів та католиків.

Отже, обласний уповноважений РСРК та місцева влада вчиняли всі від них залежні дії задля мінімізації релігійної активності старообрядців, доведення громад до духовного, майнового і матеріального зубожіння. Переслідування духовенства, віруючих, позбавлення громад культових споруд за вигаданими причинами вводилися радянським керівництвом в ранг норми. Знуцання над парафіянами старообрядницьких громад були спрямовані на звуження і обмеження їхньої організованої діяльності, що зрештою дало б підстави офіційно ліквідувати релігійне об'єднання. Спад антирелігійних акцій щодо старообрядців відбувся у другій половині 1970-х рр. – лише з цього часу громади, які виявили релігійну стійкість та змогли відстояти себе, продовжили існування без гонінь, проте зі значно меншими потугами.

4.3. Ліквідація мережі старообрядницьких громад на Житомирщині у 1948–1968 рр.

Для радянської влади найважливішим етапом доведення релігійних громад до остаточного занепаду були акції спрямовані на повне припинення діяльності громад шляхом зняття їх з офіційної державної реєстрації та витіснення поза легітимне поле існування.

У квітні 1948 р. громаду старовірів с. Мамеч Овруцького району зняли з реєстрації за відсутністю служителя культу і молитовного будинку, який згорів у 1946 р. [66, арк. 241]. У III кварталі 1948 р. обласний уповноважений РСРК, користуючись непевним внутрішнім станом справ в громаді с. Рудня-Шляхова Володарськ-Волинського району, хотів до кінця року зняти її з реєстрації. Але формально громаді дали 3 місяці терміну з 1 жовтня 1948 р., щоб «привести справи громади у порядок», в той же час обласний уповноважений відмічав: «Наші вимоги безумовно не будуть виконані» [43, арк. 159]. Ситуація в громаді була такою. Кістяк громади склали жінки, які дотримувалися релігійних обрядів. Загальна кількість активних вірян досягала 30 осіб. Голова громади виїхав в інший район на проживання, а священнослужитель П. Турський відмовився від сану духовного наставника і переїхав у Житомир. Громада грошей не збирала і мала заборгованість по податках – страхівка і земельні збори. Старовіри збиралися тільки у великі молитовні свята від 8 до 15 осіб [43, арк. 159].

Органи радянської влади у червні 1949 р. на підставі постанови РМ СРСР від 7 травня 1949 р. за №1847 «Про повернення споживчій кооперації приміщень, що належать їй, зайнятих іншими організаціями» здійснили відселення громади старовірів с. Теньківка (раніше – с. Янушівка) Червоноармійського району з молитовного приміщення. До початку Другої світової війни Райспоживспілкою у с. Теньківці було розпочате будівництво сільмагу. У зв'язку з початком військових дій воно не було закінчене. З окупацією німцями території України, релігійна громада с. Теньківка зайняла приміщення сільмагу і організувала його добудову. Громаді запропонували знайти інше приміщення для оренди під молільню [44, арк. 76–77; 201, арк. 1–2, 4 зв.; 55, арк. 1].

У кінці 1949 р. обласний уповноважений Г.С. Захаров планував підготувати документи на зняття з реєстрації старообрядницьких громад в с. Теньківка Червоноармійського району і с. Железняки Троянівського району. Їх молитовні будівлі він хотів передати під бібліотеки і лекторії [44, арк. 83–85]. З цією метою Г.С. Захаров у III кварталі відвідав с. Железняки, в якому громада складалася з 100–120 вірян. Ним були встановлені наступні факти. Старообрядницька церква у 1930 р.

була переобладнана в сільський клуб, але у 1941 р., з часу німецької окупації, старообрядці повернули собі будівлю. Постійного священика громада не мала, до серпня 1949 р. обслуговувалася священиком житомирської старообрядницької церкви П.І. Селезньовим, але уповноважений заборонив йому відвідувати громаду с. Железняки. Громадою керувала група з 5-8 активних вірян, основну роль серед яких мали опікун громади П.А. Подакін, скарбник З.А. Подакін, колишній церковний читець С.Є. Орехов [44, арк. 108].

Уповноважений вважав, що керівництво железняківської громади грубо порушувало законоположення про релігійні культури з таких причин: по помешканнях вірян проводився збір коштів і продуктів для «потреб церкви», була встановлена обов'язкова сума внеску – 10 крб.; з числа «двадцятки» і виконавчого органу з 1948 р. вибуло 7 осіб, проте довибори не організовувалися; активні церковники проводили релігійну пропаганду серед населення села, спрямовану на залучення до громади нових членів, водночас були відмічені випадки проти радянської влади. Приміром, восени 1948 р. П.А. Подакін в один з недільних днів перед Покровою, виступаючи у церкві, закликав молодь не вступати в комсомол, а активні церковники забороняли своїм дітям в дні релігійних свят відвідувати школу, залучали школярів до участі у хорах і релігійних обрядах, внаслідок чого в дні релігійних свят у 1948–1949 навчальному році по железняківській семирічній школі систематично пропускали уроки до 35 осіб [44, арк. 108].

Уповноважений писав: «Про шкідливий вплив релігійної громади на школярів говорить хоч би той факт, що одна з дочок Орехова у 1948 р. в 7 класі на уроці хімії з питання існування матерії, виступила і доводила, що світ створений богом, заперечувала існування матерії, випущена з школи відмінницею» [44, арк. 108]. Обурювало уповноваженого і те, що старообрядці прагнули розповсюдити свій вплив на комуністів. Так, весною 1949 р. П.А. Подакін запросив до себе на квартиру одного з комуністів сільської партійної організації та намагався залучити його в громаду, при цьому заявляв: «Я знаю, що ти партійний, але зараз треба і туди, і сюди, треба молитися Богові та відвідувати церкву» [61, арк. 109].

Виконком Троянівської райради 13 серпня 1949 р. прийняв постанову «Про повернення приміщення сільського клубу, який під час німецької окупації був зайнятий під церкву в селі Железняки Троянівського району». У постанові виконкому райради було вказано, що старообрядці «систематично проводять свої релігійні обряди, чим затрудняють сільську раду проводити у життя заходи нашої Комуністичної партії та уряду» [199, арк. 3]. Церкву передали сільраді для використання під клуб [199, арк. 4]. Щоб надати видимості обґрунтованості такого рішення, райрада вказувала, що силами сільради і колгоспу ім. Енгельса церкву в 1930–1938 рр. перебудували у сільклуб і бібліотеку, а на це колгоспом було витрачено 385 трудовнів, 500 людиноднів, в тому числі 158 коноднів та розпиленого лісоматеріалу 8 куб. м, а з бюджету сільради витрачено 5500 крб. [199, арк. 1–3]. План зі знищення громади у с. Железняки таки було досягнуто у 1949 р. – її зняли з реєстрації [66, арк. 241].

Упродовж I і II кварталу 1951 р. за відсутністю молитовного будинку і служителя культу були зняті з реєстрації громади старообрядців-безпопівців поморської згоди у с. Стрижівка Любарського району і с. Новосілка Потіївського (пізніше – Радомишльського) району [48, арк. 81; 66, арк. 241]. У II кварталі 1953 р. обласний уповноважений оформив матеріали на зняття з реєстрації громад старообрядців-безпопівців с. Чолівка Коростенського району і с. Рудня-Шляхова [50, арк. 152]. Але 25 листопада 1953 р. Рада у справах релігійних культур при РМ СРСР дала вказівку обласному уповноваженому не поспішати зі зняттям громад з реєстрації і детальніше вивчати становище на місцях [50, арк. 198].

22 серпня 1955 р. обласний уповноважений І. Піменов схилив члена «двадцятки» старообрядницької громади с. Роботище Новоград-Волинського району М.П. Ковальова написати заяву від імені вірян з клопотанням про зняття з реєстрації їхньої громади. Уповноважений пояснював М.П. Ковальову, що їхня громада саморозпалась і не існує. Він стверджував це на підставі того, що з 1949 р. у них не було наставника, з 1950 р. – молитовні, із складу «двадцятки» залишилося 3 особи, а виконавчого органу та ревізійної комісії не існувало. М.П. Ковальов пообіцяв, що вони напишуть таку заяву, якщо вірянам дозволять, щоб один-два рази на рік їх

відвідував наставник з Житомира М.А. Шлюєв. Уповноважений пообіцяв у разі вирішення питання про зняття з реєстрації громади, не перешкоджати разовим відвідуванням вірян М.А. Шлюєвим [55, арк. 46–47].

Виконком Житомирської облради 23 листопада 1959 р. прийняв рішення №1099 «Про зняття з реєстрації старообрядницького (безпопівського) релігійного товариства с. Трудолюбівки Малинського району Житомирської області». Після цього Житомирський облвиконком звернувся до РСРК при РМ СРСР з проханням санкціонувати приведення у дію рішення №1099 [250, арк. 7]. 1 грудня 1959 р. заступник уповноваженого РСРК при РМ УРСР Р.І. Швайко у листі до голови РСРК при РМ СРСР О.О. Пузіна підтримав клопотання Житомирського облвиконкому [250, арк. 5]. 19 січня 1960 р. РСРК при РМ СРСР погодилася з рішенням облвиконкому від 23 листопада 1959 р. і зняла з реєстрації старообрядницьку громаду с. Трудолюбівка у зв'язку з її розпадом [259, арк. 1; 65, арк. 151].

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Житомирському облвиконкомі В.Ф. Терещенко у 1960 р., побачивши внутрішні негаразди в роботищенській старообрядницькій громаді, розпочав процес зняття її з реєстрації. У своєму висновку з приводу зняття громади з реєстрації (від 2 червня 1960 р.) він опирався на наступні факти. Останній договір на оренду приміщення під молитовну будівлю було укладено 27 листопада 1949 р. терміном на 3 роки, в 1951 р. у зв'язку зі смертю власниці будинку договір втратив свою силу. З 1951 р. громада збиралася у будинках віруючих до березня 1954 р., поки не помер наставник А.Н. Легензов [148, арк. 267–268].

Обґрунтування В.Ф. Терещенка дійсно характеризувало наявний стан речей, разом з тим було упередженим. Так, він вказував, що останнім був договір на оренду приміщення у 1949 р. і не згадував той факт, що громада уклала орендний договір під молитовний будинок, який діяв до 17 серпня 1958 р.

8 червня 1960 р. виконавчий комітет Житомирської обласної ради прийняв рішення №615 «Про зняття з реєстрації старообрядницького (безпопівського – поморської згоди) релігійного товариства с. Роботище Новоград-Волинського району Житомирської області» [148, арк. 266]. 10 червня 1960 р. уповноважений

Ради у справах релігійних культів при Житомирському облвиконкомі В.Ф. Терещенко надіслав матеріали про зняття громади (свій висновок і рішення облвиконкому) голові Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР О.О. Пузіну та уповноваженому Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР К.Ф. Полонніку [263, арк. 4]. 17 червня 1960 р. К.Ф. Полоннік надіслав лист-відповідь О.О. Пузіну та В.Ф. Терещенку. У ньому йшлося: «Рішення облвиконкому ми підтримуємо і просимо Раду у справах релігійних культів санкціонувати зняття з реєстрації вказаної громади» [263, арк. 5]. 28 червня 1960 р. Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР ухвалила рішення погодитися з проханням облвиконкому [263, арк. 6].

7 червня 1960 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів при Житомирському облвиконкомі В.Ф. Терещенко підготував висновок про зняття з реєстрації старообрядницької громади у с. Рудня-Шляхова. Він писав, що до 1960 р. громада була нечисленною через відхід частини вірян від релігії, переїзду на проживання в інші місця, смертності і фактично припинила своє існування, духовного наставника у громади не було, засновницька «двадцятка» розпалася, молитовне приміщення, як аварійне, було розібране. Враховуючи ці чинники обласний уповноважений вважав потрібним зняти з реєстрації старообрядницьку громаду [256, арк. 13].

11 червня 1960 р. виконком Житомирської облради прийняв рішення старообрядницьку безпопівської поморської згоди релігійну громаду у с. Рудня-Шляхова, як таку, що саморозпалася, зняти з реєстрації. Виконком облради звернувся в Раду у справах релігійних культів при РМ СРСР з проханням санкціонувати приведення в життя цього рішення [256, арк. 9]. 21 червня 1960 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів при Житомирському облвиконкомі В.Ф. Терещенко направив матеріали на зняття старообрядницької громади в с. Рудня-Шляхова голові Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР О.О. Пузіну і уповноваженому Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР К.Ф. Полонніку [256, арк. 11]. 29 червня 1960 р. К.Ф. Полоннік писав О.О. Пузіну, що він підтримує рішення Житомирського облвиконкому стосовно громади с. Рудня-

Шляхова і просив привести його в дію [256, арк. 12]. 12 липня 1960 р. Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР постановила погодитися з рішенням облвиконкому від 11 червня 1960 р. про зняття з реєстрації релігійної громади в с. Рудня-Шляхова [256, арк. 10].

Житомирський облвиконком 23 вересня 1960 р. звернувся до уповноваженого РСРК при РМ УРСР К.Ф. Полонніка та голови РСРК при РМ СРСР О.О. Пузіна з проханням зняти з реєстрації громаду с. Теньківка [265, арк. 6, 9]. Обласний уповноважений РСРК В.Ф. Терещенко у висновку щодо закриття громади с. Теньківка писав: «Будучи нечисленною за своїм складом, громада останні 3 роки богослужінь не проводила. Після відібрання приміщення молитовного будинку іншого приміщення для цієї мети не підшукала і за реєстрацією його до уповноваженого РСРК при облвиконкомі не зверталася» [265, арк. 11]. 26 вересня К.Ф. Полоннік у листі до О.О. Пузіна підтримав клопотання облвиконкому і просив Раду санкціонувати зняття громади с. Теньківка з реєстрації [265, арк. 6]. Рішенням РСРК при РМ СРСР №31 від 18 жовтня 1960 р. старообрядницька громада с. Теньківка була знята з реєстрації, як така, що розпалася [265, арк. 4, 7].

25 жовтня 1960 р. виконком Житомирської міськради розглянув клопотання дирекції Житомирського хлібзаводу №1 за №248 від 28 жовтня 1960 р. про повернення хлібзаводу колишнього клубного приміщення по вул. Провіантській, 9, використовуваного попівською громадою Житомира під церкву. У 1935 р. після зняття з реєстрації релігійної громади це приміщення використовувалося як заводський клуб хлібзаводу №1. На обладнання клубу завод витратив 100000 крб. В період німецької окупації старообрядці знову відновили служби у своєму церковному приміщенні. З 3 вересня 1944 р. міськрада передала церкву громаді в безтермінове і безкоштовне користування. Виконком, «враховуючи гостру потребу хлібзаводу в клубному приміщенні для задоволення збільшених культурних потреб робітників і службовців, а також ту обставину, що в цьому районі міста знаходиться 6 підприємств і немає жодного культурного вогнища», розірвав договір від 3 вересня 1944 р., повернувши церковне приміщення хлібзаводу №1 для використання під клуб [258, арк. 3].

2 листопада 1960 р. обласний уповноважений РСРК В.Ф. Терещенко підготував заключний висновок про розірвання договору із старообрядницькою громадою білокриницької згоди Житомира на користування церковним приміщенням і зняття громади з реєстрації. У ньому він писав: «У зв'язку з розширенням хлібзаводу, молитовний будинок фактично виявився на території хлібзаводу. У результаті посилення політико-виховної роботи, атеїстичної пропаганди і під впливом радянської дійсності, переважна частина населення від релігії відійшла. Будучи нечисленною, і, не маючи прибутків, старообрядницька громада Житомира, більше 2 років не має священика. Як встановлено особистим спостереженням, в недільні дні молитовний будинок відвідують 10-15 вірян, в основному старі жінки» [258, арк. 4–5]. 3 листопада 1960 р. виконком Житомирської облради прийняв рішення №1134, яким підтримував ідею вилучення приміщення у старообрядців білокриницької згоди та передачу його у користування хлібзаводу №1. Також було визначено зняти громаду з реєстрації та просити РСРК при РМ СРСР дати санкцію на проведення такого рішення [258, арк. 6]. 3 листопада 1960 р. В.Ф. Терещенко надіслав уповноваженому РСРК при РМ УРСР К.Ф. Полонніку матеріали на зняття з реєстрації житомирської громади попівців. К.Ф. Полоннік у свою чергу надіслав матеріали В.Ф. Терещенка зі своїми висновками у РСРК при РМ СРСР [258, арк. 7]. 7 грудня 1960 р. засідання РСРК при РМ СРСР погодилося з рішенням №1134 Житомирського облвиконкому від 3 листопада 1960 р. [258, арк. 8]. Старообрядцям навіть не повідомили про зняття громади з реєстрації, тому вони 1 січня 1961 р. подали заяви обласному уповноваженому для реєстрації їх членами «двадцятки» та виконавчого органу громади [269, арк. 1–4]. 23 січня 1961 р. заступник голови виконкому облради В. Удовицький у листі голові виконкому Житомирської міськради В.Д. Янулісу і секретареві міськкому КПУ Г.П. Гаркавенку розпоряджався, щоб молитовне приміщення вилучене у старообрядницької громади було передане хлібзаводу №1 для облаштування клубу. Майном, яке було у церкві, виконком міськради мав розпоряджатися на власний розсуд [258, арк. 1].

В.Ф. Терещенко 30 січня 1961 р. викликав до себе представників громади білокриницької згоди, у яких забрав реєстраційні документи громади, опис

церковного майна і касовий звіт за 1960 р. [258, арк. 2]. В.Ф. Терещенко запропонував представникам громади поїхати на територію церкви, також була викликана міліція. З території хлібзаводу до вул. Провіантської була перенесена огорожа, церква виявилася на території хлібзаводу. У голови громади відібрали ключ і відкрили церкву, завантажили усе церковне майно на машину і відвезли в музей по вул. Старовільській. Церковне начиння було складене в сарай. Старообрядцям оголосили, що громада ліквідована [37, арк. 93 зв.]. Таким чином, громада, яка складалася з 450 дворів – віряни з Житомира, с. Железняки Троянівського району, Бердичева, с. Реї Бердичівського району та ін. – були позбавлені можливості проводити богослужіння [37, арк. 93 зв.]. У наступному місяці частину майна, яке було у церкві, повернули віруючим [269, арк. 5].

17 лютого 1961 р. віруючі житомирської громади старообрядців білокриницької згоди написали звернення до голови РСРК при РМ СРСР, голови Президії Верховної Ради СРСР Л.І. Брежнєва та голови Ради Міністрів СРСР М.С. Хрущова з клопотанням про повернення їм церкви або виділення іншого приміщення для молитовних цілей і відновлення реєстрації релігійної громади. Лише 20 травня виконком Житомирської облради розглянув звернення громади, проте у задоволенні прохань відмовив, а міськком КПУ зайнявся зниженням активності віруючих [267, арк. 1–4; 37, арк. 94]. Цікаво, що хлібзавод №1 почав використовувати церкву знятої з реєстрації громади старообрядців-попівців не під клуб заводу, а як булочний цех [311, с. 234].

1 квітня 1961 р. виконком Житомирської облради звернувся до голови Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР О.О. Пузіна з проханням зняти з реєстрації старообрядницьку громаду с. Нитине. До цього прохання додавався висновок уповноваженого РСРК при облвиконкомі В.Ф. Терещенко від 27 березня 1961 р. [268, арк. 1]. У ньому обласний уповноважений писав, що громада під молитовну будівлю орендувала приватне приміщення у громадянки Ф.П. Воробйової, яке згодом у зв'язку з її виїздом з села без відповідного юридичного оформлення громада придбала у власність. Приміщенням громада користувалася до січня 1960 р. – від'їзду з села духовного наставника П.Д. Луференкова. З того часу молитовні

збори не проводилися і заходів з пошуку та реєстрації іншого наставника не приймалося. Виконком Ємільчинської райради своїм рішенням забрав молитовне приміщення і обладнав у ньому сільську бібліотеку. За словами В.Ф. Терещенка, «16 осіб, що залишилися із складу «двадцятки», втратили підтримку населення» [268, арк. 2]. 8 квітня 1961 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР К.Ф. Полоннік також прислав лист О.О. Пузіну, в якому підтримав клопотання Житомирського облвиконкому про зняття з реєстрації громади у с. Нитине і просив О.О. Пузіна його санкціонувати [268, арк. 4]. 12 червня 1961 р. Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР зняла з реєстрації громаду старовірів с. Нитине [268, арк. 5–6].

1 червня 1961 р. до Бердичівського райвиконкому звернулася Гардишівська сільрада з проханням закрити у с. Кустин Гардишівської сільради приміщення старообрядницької молитовні. Пояснювалося це тим, що приміщення потребувало капітального ремонту і в той час було небезпечним для життя відвідувачів церкви. Також сільрада подала довідку про смерть 6 членів релігійної «двадцятки» громади [266, арк. 3–4]. 21 липня 1961 р. виконком Бердичівської райради прийняв рішення №208 «Про закриття молитовного будинку старообрядців с. Кустин і зняття з реєстрації релігійного товариства». У рішенні зазначалося, що громада фактично розпалася, відвідуваність молитовного будинку у недільні дні не перевищувала 10-12 осіб. Також наголошувалося на тому, що приміщення отримане у 1948 р. від райвиконкому за типовим договором під молитовний будинок, протягом ряду років не ремонтувалося через слабкість громади. Від ремонту приміщення громада відмовилася, посилаючись на відсутність коштів. Бердичівський райвиконком вирішив клопотатися перед Житомирським облвиконкомом про зняття з реєстрації громади, розірвати договір на приміщення молитовні, передати його Гардишівській сільраді для переобладнання під сільський медичний пункт. Бердичівський райвиконком просив виконком облради затвердити таке рішення [266, арк. 5].

31 липня 1961 р. виконком Житомирської обласної ради прийняв рішення №729, у якому було погоджено прохання і рішення райради щодо громади старовірів с. Кустин. Облвиконком звернувся до РСРК при РМ СРСР з проханням

підтримати таке рішення [266, арк. 6]. 1 серпня 1961 р. обласний уповноважений РСРК В.Ф. Терещенко надіслав уповноваженому РСРК при РМ УРСР К.Ф. Полонніку матеріали на зняття з реєстрації старообрядницької громади с. Кустин [266, арк. 7]. 4 серпня 1961 р. заступник уповноваженого РСРК при РМ УРСР Р.І. Швайко надіслав лист голові РСРК при РМ СРСР О.О. Пузіну. Р.І. Швайко підтримав рішення Житомирського облвиконкому і просив РСРК при РМ СРСР дати санкцію на приведення у дію намічених планів щодо ліквідації громади с. Кустин і використання їхньої культової споруди [266, арк. 8]. 31 серпня 1961 р. на засіданні РСРК при РМ СРСР ухвалила зняти з реєстрації старообрядницьку громаду в с. Кустин Бердичівського району у зв'язку з розпадом і передати молитовню для переобладнання під медпункт [266, арк. 9].

4 жовтня 1961 р. заступник голови виконкому Житомирської облради А. Крикуненко звернувся до голови виконкому Червоноармійської райради М.Д. Марущака з проханням терміново повідомити, як використовується приміщення колишнього молитовного будинку у с. Теньківка [270, арк. 1]. 16 жовтня М.Д. Марущак у відповіді вказував, що приміщення молитовного будинку було розібране і передане Теньківській 8-річній школі. На той час приміщення знаходилося у стані будівництва під майстерню школи [270, арк. 2].

Виконком Народицької райради 11 січня 1962 р. прийняв рішення №16 про розірвання типового договору із старообрядницькою громадою с. Бродник Народицького району на право користування нею приміщенням під молитовний будинок [275, арк. 3]. 22 лютого 1962 р. у своєму висновку стосовно ситуації в с. Бродник обласний уповноважений РСРК В.Ф. Терещенко писав: «Встановлено, що молитовний будинок в звичайні недільні дні відвідує не більше 7-8 осіб, а в дні великих релігійних свят їх буває не більше 15 осіб. Приміщення, використовуване громадою під молитовну будівлю, фактично порожнє, тривалий період не ремонтується і може прийти у непридатність. Враховуючи слабкість громади, і ту обставину, що в цьому ж районі, в с. П'ятидубі, яке у 10 км від с. Бродник, діє таке ж релігійне товариство, де віряни можуть задовольнити свої духовні потреби. Вважаю, що громаду у с. Бродник доцільно зняти з реєстрації» [275, арк. 1–2]. 26

лютого на засіданні виконкому Житомирської облради, під головуванням В.О. Кременицького, було схвалено рішення Народицької райради від 11 січня 1962 р. Виконком райради зобов'язали провести вилучення приміщення у громади с. Бродник та передати його Базарській сільраді для облаштування під сільський клуб. Також на засіданні виконкому облради вирішили зняти з реєстрації старообрядницьку громаду «у зв'язку з розпадом». Щоб остаточно затвердити це рішення виконком облради звернувся до Ради у справах релігійних культур при РМ СРСР з проханням погодитися з його рішенням [275, арк. 3]. 3 квітня 1962 р. РСРК при РМ СРСР зняла з реєстрації старообрядницьку громаду с. Бродник [275, арк. 4].

22 травня 1962 р. виконком Коростишівської райради розірвав договір на використання приміщення для молитовних цілей релігійною громадою с. Великі Кошарища. Таке рішення спонукалося проханням сесії Стрижівської сільради від 9 травня 1962 р. організувати у молитовні медпункт (вже існував у селі) та пологовий будинок сіл Великі Кошарища, Малі Кошарища та Кмитів. Виконком райради просив облвиконком зняти з реєстрації релігійну громаду с. Великі Кошарища, як таку, що немає свого власного молитовного приміщення [149, арк. 304, 306]. До речі, до початку Другої світової війни приміщення старовірської молитовні використовувалось місцевою радянською владою під дитячі яслі та зерносклад [149, арк. 306]. 28 травня 1962 р. виконком облради прийняв рішення №471, яким підтвердив вилучення молитовного будинку у старообрядницької громади. Громаді, що складалася з 250-300 осіб, надали право в 2-місячний термін підшукати собі приміщення під молитовний будинок у приватної особи на правах оренди [149, арк. 303, 305]. Колгосп почав використовувати молитовню для зберігання зерна [106, арк. 38, 40]. Громада так і не знайшла собі приміщення для молитовні, деюре припинивши існування.

Виконком Коростенської райради 29 липня 1966 р. прийняв рішення «Про зняття з реєстрації старообрядницької громади с. Чолівка», у зв'язку з тим, що, за трактуванням виконкому, громада не мала свого молитовного приміщення, обраного виконавчого органу, не проводила молитовних зборів протягом 3 років та «фактично організаційно розпалася». Цим рішенням виконком Коростенської

райради підняв клопотання перед виконкомом Житомирської облради зняти з реєстрації старообрядницьку громаду с. Чолівка [282, арк. 6]. 17 вересня 1966 р. уповноважений у справах релігій при РМ СРСР по Житомирській області І.Ф. Геращенко, розглянувши матеріали про діяльність старообрядницької громади та рішення Коростенського райвиконкому №269 від 29 липня 1966 р., підготував свій висновок з даного питання. У ньому він зазначав: «Старообрядницька громада значно скоротилася кількісно і організаційно розпалася. У складі «двадцятки» залишилося 9 осіб і новими членами вона не поповнилася. За заявою деяких вірян в селі залишилося до 40 осіб похилого віку, які за родинними ознаками іноді (на великі свята) збираються і проводять без духовного наставника невеликі колективні молитви» [282, арк. 7–8].

23 вересня 1966 р. заступник голови виконкому Житомирської облради П. Шапран надіслав лист голові Ради у справах релігій при РМ СРСР В.О. Куроєдову з проханням розглянути питання про зняття з реєстрації старообрядницької громади с. Чолівки [282, арк. 4]. І.Ф. Геращенко звернувся з таким же проханням до уповноваженого Ради у справах релігій по УРСР. 29 вересня заступник уповноваженого Ради у справах релігій по УРСР Г. Пінчук звернувся до І.Ф. Геращенка з проханням уточнити кількісний склад старообрядницької громади, надати інформацію про її обрядовість та прибутковість [282, арк. 1]. 1 жовтня 1966 р. І.Ф. Геращенко доповідав: «Кількість вірян старообрядницького культу, які відвідують церкву у с. Чолівці Коростенського району досягала близько 100 осіб, які в основному проживають у навколишніх селах. Даних про обрядовість і прибутки цієї громади до 1962 р. в справах немає. За 1962 р. грошовий дохід громади складав 59 крб., а обрядовість: хрещень – 6 осіб, поховань – 4 особи» [282, арк. 2]. 6 жовтня Г. Пінчук написав лист В.О. Куроєдову, у якому підтримав пропозицію виконкому Житомирської облради [282, арк. 3]. 7 лютого 1967 р. на засіданні Ради у справах релігій при РМ СРСР було прийнято постанову про зняття з реєстрації громади в с. Чолівці [284, арк. 1].

У грудні 1968 р. громаду с. Великі Кошарища за клопотанням Коростишівського райвиконкому було знято з реєстрації [110, арк. 1, 4, 8].

В населених пунктах Житомирської області, де культові будівлі були закриті радянськими партійно-державними органами влади, старообрядці продовжували молитися у своїх домівках, а іноді, на великі свята, їздили на служби до найближчих старообрядницьких церков і молитовень.

Таким чином, мережа старообрядницьких громад, які відновили свою діяльність у 1945 р., зазнала найбільших потрясінь в період 1948–1968 рр. Протягом цього часу радянська влада ліквідувала 14 громад. В результаті кампаній із зняття з державної реєстрації старообрядницьких громад остаточно зникла з конфесійної мапи Житомирщини білокриницька згода. Значних втрат зазнала поморська згода – було знищено 11 громад. Заходи влади позначилися і на федосіївцях – з двох зареєстрованих в області громад продовжила функціонування тільки одна. Мережа старообрядницьких громад, що руйнувалася владою двадцять років, скоротилася на 74%.

Отже, після Другої світової війни політика радянської влади щодо релігійних інститутів в УРСР була відносно лояльною, що сприяло відродженню духовного життя населення, легалізації релігійних громад, які відновили своє існування під час німецької окупації. Проте державне керівництво СРСР не відходило від ідеї секуляризації, активна фаза реалізації якої була відкладена до другої половини 1948 р. Нищівними були антирелігійні кампанії протягом 1954 – першої половини 1960-х рр., в результаті яких значно скоротилася мережа релігійних організацій. Віруючі зазнавали постійної псевдонаукової атеїстичної обробки, «промивання мізків» щодо шкідливості релігії, її деструктивного впливу на їхній творчий потенціал та утримання в «лещатах» заборон і приписів.

Радянські громадяни буквально з усіх сторін були оточені антирелігійною пропагандою, починаючи зі школи і закінчуючи медичними закладами. Атеїстична література та періодика видавалися мільйонними накладами. Розхитуванню старих устоїв релігії сприяло широке впровадження т. зв. «соціалістичної обрядовості», яка

мала замінити та з часом викоринити традиційні релігійні обряди хрещення, вінчання і похорон.

У публікаціях науковців-атеїстів аж до 1972 р. старообрядництво розглядалося, як один з напрямків сектантства. Таким чином, у книгах і брошурах, що були масовими, орієнтованими на широкі кола читачів вже закладалося готове уявлення про старообрядців, як відсталих, малограмотних та затурканих сектантів, що мало б відштовхувати оточуюче їх населення. І це робилося, не зважаючи на те, що старообрядці здебільшого проявляли прихильне ставлення до радянської влади, деякі старовіри-поморці називали її «боговстановленою». Навіть горбачовська «перебудова» не змінила ідеологічного наповнення релігійної політики – у друкованих виданнях, як і в попередні роки, наголошувалося на боротьбі з пережитками релігії та потребі переходу до суспільства всезагального атеїзму.

Функціонування старообрядницьких громад Житомирщини зазнавало постійного регламентування з боку обласного уповноваженого РСРК, місцевих виконавчих органів влади та обкому КПУ. В ході антирелігійних кампаній тиск на громади носив характер безпідставно жорсткого адміністрування. Закриття молитовних будівель, їхнє відбирання і облаштування у них культмасових закладів та навіть зерноскладу і булочного цеху, стали звичною діяльністю партійно-державних органів влади. Приголомшливі явища зводилися в ранг норми.

Старообрядницьке духовенство позбавляли права священнослужіння навіть у громадах своєї ж парафії, закріплюючи їх за одним населеним пунктом. Вийзди ж в інші населені пункти всіляко обмежували, роблячи їх разовими протягом року або ж взагалі забороняли. Нерідко обкладання податками з обрядів і штучне зменшення можливості додаткових доходів змушували духовенство полишати служіння у парафії та відмовлятися від сану. Парафіяни окремих громад, побоюючись переслідувань себе та рідних, виходили зі складу громад, подаючи обласному уповноваженому розписки у тому, що вони ніколи не були віруючими.

За найменшої можливості безбожна влада формально доводила громади до занепаду і на основі цього санкціонувала їхнє зняття з реєстрації, позбавляючи

тисячі віруючих старообрядницьких громад права на вільне виявлення своїх релігійних переконань.

ВИСНОВКИ

Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що досі вона не була предметом спеціального вивчення. Залучена до дослідження джерельна база є достатньо репрезентованою і достовірною, що дозволило виконати визначені у дисертації дослідницькі завдання.

У повоєнний період на території Житомирської області відбувався процес офіційної реєстрації релігійних громад. Станом на 1945 р. в області було зареєстровано 19 старообрядницьких громад, які повноцінно функціонували від початку німецької окупації. Мережа старообрядницьких громад у наступні роки не мала зростання і залишалася сталою до 1948 р. В області діяли громади попівської та безпопівської течій старообрядництва. Перші належали до білокриницької згоди (2 громади), а безпопівці поділялися на представників поморської згоди (15 громад) та федосіївської згоди (2 громади). Концентрація безпопівських громад в області була найбільшою по УРСР, а старовіри-федосіївці на конфесійній мапі республіки були представлені лише на Житомирщині.

Громади старообрядців до 1960-х рр. зберігали власну самобутність. Особливо виразно це прослідковувалося у селах, заснованих старообрядцями ще в XIX ст. В цих населених пунктах радянська політика секуляризації релігії не мала жодного успіху – практично все населення відвідувало молитовні, в тому числі місцеве керівництво сільрад, партійні функціонери та представники культурно-масових закладів. Діти з старообрядницьких сімей на великі релігійні свята не відвідували школу, а адміністрація навчальних закладів була не в змозі запобігти цьому, впливаючи на їхніх батьків. У старообрядницьких селах, де відчутною була і частка українського населення, в повоєнний час зник антагонізм, що ґрунтувався на етнічних відмінностях.

Громади попівців наприкінці 1940-х рр. кількісно зростали за рахунок змішаних шлюбів та переходів у старообрядництво колишніх віруючих Російської православної церкви. Статистичні відомості дають підстави констатувати, що контингент віруючих старообрядницьких громад у великій мірі складався із молоді.

Станом на 1950 р. офіційними органами влади чисельність старообрядців на Житомирщині визначалася у 2800 віруючих: 2500 безпопівців і 300 представників білокриницької згоди.

Починаючи з 1948 р. і до 1968 р. мережа старообрядницьких громад на Житомирщині зазнала серйозних змін – на офіційній реєстрації залишалося 5 громад безпопівців, загалом мережа громад скоротилася на 74%. Лише у 1990 р. поновили свою діяльність 2 громади.

У другій половині 1970-х рр. старообрядці певною мірою зблизились у контактах з ідеологічно ворожою їм РПЦ – житомирська громада безпопівців купувала в єпархіальній канцелярії свічки та церковне начиння, а старообрядницькі сім'ї хрестили дітей в православних Іоакимівській та Преображенській церквах. Загалом старообрядницькі громади цього часу не проявляли активності, не вели місіонерської діяльності, а проповіді, що читалися у молитовнях, носили виключно релігійний та повчальний характер. Старообрядці виявляли свою лояльність чинній владі та не порушували існуючого законодавства.

У 1980-х рр. старообрядницькі громади перебували у кризовому стані, молодь практично не відвідувала богослужіння або ж робила це інколі, задля втіхи віруючих батьків та рідних. В абсолютний занепад прийшов цвинтар житомирських попівців, який став об'єктом вандалізму, а населення будинків, що знаходилися поруч, перетворило його на смітник.

Станом на 1991 р. мережа старообрядницьких громад Житомирщини продовжувала займала провідне місце серед безпопівців в Україні.

Аналіз складу старообрядницьких священнослужителів Житомирської області дає можливість зробити такі висновки. Священнослужителі мали достатню духовну підготовку і значний досвід роботи. Інститут безпопівських духовних наставників Житомирщини формувався виключно за рахунок місцевих старовірів, частина з яких отримала початкову духовну освіту у новообрядницьких православних церковно-парафіяльних школах, а основи старообрядницького віровчення здобувала вдома від батьків, наставників та начотчиків їхніх громад. Священики білокриницької згоди входили до складу Київсько-Вінницької єпархії московської

Старообрядницької архієпископії Древлеправославної Церкви Христової. Попівське священство Житомирщини аж до 1950 р. було втягнене у внутрішній конфлікт в ДЦХ між «окружниками», які становили переважну більшість і «неокружниками», які активно протидіяли їм у Київсько-Вінницькій єпархії та намагалися вивести частину парафій з підпорядкування Старообрядницької архієпископії. Проте, з допомогою державних органів єпископ Веніамін, що підтримував «неокружників» і мав резиденцію у Вінниці, був усунений московським архієпископом Іринархом з займаної кафедри і знятий з офіційної реєстрації РСРК по УРСР. Інститут безпопівських наставників на Житомирщині доформовувався за рахунок начотчиків, які за потреби обіймали сан наставника. Але акцентування на найбільш обізнаних з вірою старцях зіграло погану гру з безпопівськими громадами вже в другій половині 1970-х рр., коли різко забракло кадрів для наставництва. В 1977 р. наймолодшому з них було 89 років. Смерть похилого наставника залишала громаду у розпачі та пошуках, оскільки підібрати нового наставника було майже не можливо. З другої половини 1980-х рр. і до 1991 р. в Житомирській області був тільки 1 духовний наставник.

Керівними органами старообрядницьких громад Житомирщини були так звані «двадцятки» засновників, виконавчі органи і ревізійні комісії. Як правило, виконавчі органи, які розпоряджалися фінансами та керували всіма внутрішніми справами життєзабезпечення громад, формувалися з активу «двадцятки». Рішення про склад керівних органів приймалися відкритим голосуванням на загальних зборах парафіян церков і молитовних будинків. Щоправда, у цих зборах здебільшого не брали участь всі члени парафій. З вивчених нами документів, встановлено, що обрання керівних органів були одноголосними, за виключенням окремих випадків у житомирських громадах попівців і безпопівців, що мали місце в 1950-х рр. та були спровоковані внутрішніми суперечностями і боротьбою за владу.

На ревізійні комісії покладалися обов'язки контролю за виконавчими органами у сфері фінансово-господарської діяльності. Це робилося задля того, щоб члени виконавчих органів використовували кошти громад за потребами парафій і не присвоювали їх собі. Встановлено, що громади не були поінформовані апаратом

обласного уповноваженого РСРК щодо положень про діяльність та функції «двадцятки», виконавчих органів і ревізійних комісій. Як наслідок, по-перше, керівні органи громад часто мали більшу кількість членів, ніж було потрібно, або ж навпаки. По-друге, не завжди орієнтувалися у покладених на них задачах. Це призводило до того, що в деяких громадах ці органи мали номінальне значення і нерідко в силу певних обставин взагалі не діяли. Особливо чітко це видно з другої половини 1960-х рр., коли переобрання, заміщення вакантних посад у керуючих органах проводилися загальними зборами громад вкрай рідко.

Встановлено, що основний дохід громад формувався за рахунок благочинності віруючих, однак пожертвування парафіян не були значними і не покривали всіх видатків. Другою статтею доходу був продаж свічок, а пізніше і релігійного начинання та молитовних видань, які з 1960 до 1978 р. продавати у молитовнях було заборонено РСРК по УРСР. За порушення цієї заборони громаду знімали з реєстрації. З'ясовано, що видатки, окрім властивих всім релігійним об'єднанням, склалися з низки вигаданих владою поборів, які мали послаблювати платоспроможність громад.

З'ясовано, що релігійна політика радянської влади до другої половини 1948 р. була поміркованою та виваженою щодо релігійних інституцій. Проте в 1948 р. знову відновилися гоніння віруючих, влада повернулася до політики «войовничого атеїзму», лише у більш коректній формі. Викорінюючи релігійну свідомість населення, радянська влада намагалася пронизати атеїзмом усі сфери побуту громадян. Ідеологи атеїзму розглядали релігію, як пережиток минулого, який потрібно викоринити, а суспільство масового атеїзму перетворити у суспільство суцільного атеїзму. Від таких позицій влада не відходила аж до 1991 р.

Практична сторона цієї політики мала найяскравіший вияв у 1954 – першій половині 1960-х рр., коли розгорнуті владою антирелігійні кампанії мали непоправні наслідки для мережі релігійних об'єднань.

Старообрядництво у популярних працях релігієзнавців-атеїстів всіляко компрометувалося, старообрядців показували як безкультурних неуків, що притримувалися найбільш диких устоїв та правил. Дотримання старообрядцями

власної етноконфесійної ідентичності розглядалося як прояви шовінізму. До 1972 р. в псевдонауковій атеїстичній літературі старообрядництво подавалося як один з напрямків сектантства.

Встановлено, що вперше старообрядницькі громади піддалися тиску зі сторони обласного уповноваженого ще в 1945 р., коли він намагався реалізувати свій намір з підпорядкування безпопівських громад протилежній їм у поглядах Старообрядницькій архієпископії ДЦХ. Однак такі дії уповноваженого були зупинені його київським начальством.

З'ясовано, що основними методами тиску на старообрядницьке духовенство були непомірні податкові повинності та реєстраційні заборони. Податки за відправи та обряди лягали важким тягарем на священників та духовних наставників. З метою ще більшого скорочення прибутків священнослужителів обласний уповноважений РСРК вдавався до заборон обслуговувати одновірців в інших населених пунктах, окрім того, за якими був закріплений священнослужитель. Окремі винятки з виїздами у інші громади дозволялися не більше кількох разів на рік. Перешкоджаючи священникам житомирської громади білокриницької згоди, обласний уповноважений, жодного разу не дозволив здійснити виїзд до вірян Бердичева, хоча місто і входило у церковну парафію житомирських попівців. Також прослідковано, що громада білокриницької згоди в Житомирі протягом останніх років свого існування не могла добитися реєстрації священника. Священники направлені на цю посаду старообрядницькою Київсько-Вінницькою єпископією не реєструвалися уповноваженим, оскільки вони мали організаторські вміння та могли посилити громаду.

Зафіксовано, що активні члени старообрядницьких громад, побоюючись переслідувань зі сторони влади і упередженого ставлення на підприємствах та установах, подавали обласному уповноваженому розписки про те, що вони ніколи не належали до громад та й взагалі не вірили в Бога.

Основним об'єктом антирелігійних кампаній були молитовні споруди старообрядців. Влада розуміла, що об'єднання віруючих, позбавлені церков та молитовень, не зможуть довго проіснувати. Тому у боротьбі за культові споруди

використовувався весь спектр форм і методів адміністрування. Органи влади не ставили до відома громади про особливості законодавства щодо купівлі, побудови молитовень, а по факту, коли громади вже здійснили такі дії, обласний уповноважений і місцеві органи влади починали відстоювати «букву закону». Після процедури вилучення, здебільшого, церкви та молитовні передавали під культмасові, навчальні та медичні заклади, а також, наприклад, під зерносклад, булочний цех. З усіх випадків розгляду питань вилучення культових будівель у громад був лише один позитивний приклад – у Бердичеві, коли старовірам-поморцям дивом вдалося зберегти свою молитовню від переобладнання під шкільні класи. Процеси вилучення будівель супроводжувалися наругою над святинями.

Громади, які влада позбавила культових споруд, досить швидко ставали жертвами останнього етапу проваджених проти них антирелігійних кампаній – зняття з реєстрації. У перипетії довкола відібрання культових будівель та зняття громад з реєстрації задіявалися апарати обласного, республіканського та союзного уповноважених у справах релігійних культів, сільські, міські, районні та обласна ради, народні суди районів та прокурори, школи, клуби, медичні заклади та, навіть, хлібзавод.

Доведено, що процес зі зняття з реєстрації старообрядницьких громад в Житомирській області тривав протягом 20 років, з 1948 до 1968 р. За цей час абсолютно була заборонена діяльність громад старообрядців білокриницької згоди, старовіри поморської згоди до 1968 р. зазнали 67% скорочення їхньої мережі, у старообрядців федосіївської згоди залишилася 1 громада. Найбільшого удару старообрядницький простір Житомирщини зазнав у 1960 р., коли було знято з реєстрації 5 громад. Встановлено, що в результаті антирелігійної кампанії, проведеної радянськими органами влади в Житомирській області, були ліквідовані 14 громад старообрядців.

Старообрядництво, яке протягом всього періоду свого існування зазнавало гонінь та переслідувань в Російській імперії, виробило стійкий імунітет до тиску з боку державних інституцій, тому і в Радянському Союзі партійно-державній системі не вдавалося швидко розправитися з старообрядницькими громадами. Проваджені

нею заходи тільки з другої половини 1970-х рр. зумовили відхід від віросповідних основ і традицій більшості молоді. Люди ж похилого віку завжди ревно виконували всі приписи віри і берегли давні традиції та звичаї. Варто зауважити, що навіть секуляризована старообрядницька молодь після виходу на пенсію поповнювала актив громад.

Нами було розглянуто основні віросповідні основи представлених в Житомирській області старообрядницьких конфесій та встановлено оригінальність їхнього віровчення і обрядово-культурної практики, що майже без змін зберігалася ще з дониконівського, дореформеного періоду Російської православної церкви першої половини XVII ст.

У громадах білокриницької згоди виконання обрядів хрещення, вінчання і поховання мали високі показники протягом всього періоду їхнього існування. Іншою була ситуація у безпопівських спільнотах, які з 1966 р. практично відмовилися від обряду вінчання, а похоронні церемонії в рази домінували над хрещеннями.

На Житомирщині збереженню окремішності та самобутності старообрядців сприяло те, що в області було багато сіл заснованих старообрядцями ще у XIX ст., або тих сіл, де вони мали кількісно значиме представництво. Впливу на ці віросповідно міцні об'єднання радянська влада не мала навіть у 1950-х рр.

Старообрядці відокремлювали себе від оточуючого їх світу за двома принципами: релігійним – заборонялося миршення з іншовірними і суто етнічним – оскільки були росіянами, намагалися не змішуватися з представниками інших національностей, за виключенням переходу останніх у старообрядництво. Таким чином, в рамках російської національності склалася окрема етноконфесійна група старообрядців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Неопубліковані джерела

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 23.

1. Спр. 1640. Информационные отчеты, справка о работе Уполномоченного по делам религиозных культов при СНК СССР по Украинской ССР, 1945 г., 210 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 23.

2. Спр. 2846. Отчеты о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, 1946 г., 200 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 23.

3. Спр. 4555. Отчеты о работе и другие материалы Уполномоченных по делам Русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, 1947 г., 396 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 23.

4. Спр. 4556. Отчеты о работе, справки и другие материалы Уполномоченных Советов по делам Русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. Том II, 1947 г., 140 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

5. Спр. 12. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома, 1950 г., 332 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

6. Спр. 783. Вопросы вероисповедания, церкви и молитвенные дома, 1951 г., 412 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

7. Спр. 1572. Вопросы научно-атеистической пропаганды. Вероисповедания, церкви, молитвенные дома. Вопросы Уполномоченного Совета по делам религиозных культов и православной церкви по УССР, 1952 г., 340 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

8. Спр. 2741. Вопросы научно-атеистической пропаганды. Вопросы вероисповедания, церкви, молитвенные дома. Вопросы Уполномоченного Совета по делам религиозных культов и православной церкви по УССР, 1953 г., 450 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

9. Спр. 4263. Копия исходящего письма ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины, Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Украинской ССР – о церквях, о религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах, 1956 г., 351 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

10. Спр. 4494. Справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СР СССР по УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР – о церквях, о религиозных праздниках, сектантских общинах и другим вопросам, 1957 г., 366 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

11. Спр. 4704. Копия письма ЦК КПСС, справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, информации, письма обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СР СССР по УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Украинской ССР – о церквях, о религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах и другим вопросам, 1958 г., 425 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

12. Спр. 5028. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ УССР и других организаций – по вопросам научно-атеистической пропаганды, 1959 г., 333 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

13. Спр. 5205. Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справка отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ

СССР по УССР и других организаций – по вопросам научно-атеистической пропаганды, церкви, молитвенные дома и другим вопросам, 1960 г., 407 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

14. Спр. 5407. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, информации, докладные записки, письма обкомов КП Украины, письма Уполномоченных Совета по делам религиозных культов при СМ УССР, по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР – по вопросам научно-атеистической пропаганды, о закрытие монастырей и другим вопросам, 1961 г., 157 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

15. Спр. 5488. Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации, отчеты Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР и других организаций – о работе религиозных культов, церквей, о состоянии научно-атеистической пропаганды, о сектантских объединениях на Украине и другим вопросам, 1962 г., 259 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 24.

16. Спр. 5908. Копия исходящего письма в ЦК КПСС, докладные записки и справки отделов ЦК КП Украины, письма Уполномоченного Совета по делам русской и православной церкви; Уполномоченного Совета по делам религиозных культов и др. организаций – об усилении атеистического воспитания населения; о деятельности нелегальных баптистских группировок в республике; отчеты о проведенной работе и другим вопросам, 1964 г., 159 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 24.

17. Спр. 6007. Копия исходящего письма в УК КПСС, справка отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, отчеты за 1964 год Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов при СМ СССР и других организаций – докладная записка об антиобщественной деятельности раскольников церкви евангельских христиан-баптистов о незаконных сборищах сектантов-раскольников в ряде областей республики и другим вопросам, 1965 г., 232 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 25.

18. Спр. 185. Справки отделов ЦК Компартии Украины, письма, информации обкомов партии и других организаций о вопросах научно-атеистической пропаганды, 1969 г., 61 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 25.

19. Спр. 663. Доклад Председателя Совета по делам религий при Совете Министров СССР В.А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных Совета в г. Москве; информации уполномоченного Совета по делам религии при Совете Министров СССР по Украинской ССР тов. Гладаревского о выполнении постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания населения», о влиянии Ватикана на деятельность духовенства и верующих католиков в Украинской ССР и по другим вопросам, 1972 г., 81 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 25.

20. Спр. 823. Справка отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины, отчет Уполномоченного Совета в делах религий по Украинской ССР за 1972 г., 1972 г., 44 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 25.

21. Спр. 872. Отчет и записка Уполномоченного Совета по делам религии при Совете Министров СССР по Украинской ССР за 1973 год, «О усовершенствовании контроля за соблюдением законодательства о религиозных культурах», о количестве проведенных религиозных обрядах в Украинской ССР за 1973 год, информация Ивано-Франковского обкома партии о выполнении постановления ЦК Компартии Украины «О мерах по усилению борьбы против враждебной деятельности остатков униатского духовенства на территории Украинской ССР» и по другим вопросам, 1973 г., 89 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 25.

22. Спр. 1040. Письма в ЦК КПСС о создании Совета по делам религий при Совете Министров Украинской ССР, отчет Совета по делам религий при Совете Министров Украинской ССР за 1974 год и по другим вопросам, 15 января 1974 г. – 3 февраля 1976 г., 83 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 25.

23. Спр. 1357. Справки отдела пропаганды ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии, Совета по делам религий при Совете Министров УССР об укреплении кадрами аппарата уполномоченных советов в делах религии по областям и о выделении должностей заместителей уполномоченных; отчет Совета по делам религий при Совете Министров УССР за 1976 г. и по другим вопросам, 1977 г., 99 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 25.

24. Спр. 1508. Письмо в ЦК КПСС о создании в г. Киеве филиала Института научного атеизма Академии общественных наук при ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, информации Совета по делам религий при Совете Министров Украинской ССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, 1977–1978 гг., 86 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 25.

25. Спр. 2054. Информации отделов ЦК и некоторых обкомов партии, Совета по делам религий при Совете Министров УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, проводимой в республике, 1980 г., 34 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 25.

26. Спр. 2717. Записки и справки отделов ЦК Компартии Украины, Совета по делам религий при Совете Министров УССР, Крымского обкома партии о состоянии атеистической работы, 1984–1985 гг., 24 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 30.

27. Спр. 617. Отчет Житомирского обкому КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе за 1946 г., 53 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 31.

28. Спр. 1647. Информация в ЦК КПСС за подписью секретаря ЦК КП Украины т. Скабы и отчет Житомирского ОК КП Украины об итогах 1960–1961 учебного года в системе партийного просвещения УССР, письма Херсонского и Житомирского обкомов КП Украины об открытии филиалов вечерних

университетов марксизма-ленинизма при Житомирском и Херсонском горкомах КП Украины и другие материалы о работе партийных школ, 1961 г., 151 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 31.

29. Спр. 1671. Докладные записки, информации и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ УССР – о ликвидации нарушений духовенства советского законодательства о культурах, о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины «О записке Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров УССР, о растранижении общественных и государственных средств на реставрацию действующих церквей, о закрытии Андреевской церкви в г. Киеве на ремонт, 1961 г., 352 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 31.

30. Спр. 2166. Докладные записки, информации, справки идеологического отдела ЦК, обкомов КП Украины, Министерств культуры и просвещения УССР, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров УССР о выполнении постановления ЦК КП Украины «О мерах по дальнейшему улучшению научно-атеистического воспитания трудящихся в УССР», об открытии Киево-Печерского историко-культурного заповедника, о внедрении и использовании новых советских обрядов для коммунистического воспитания трудящихся, 1963 г., 257 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 31.

31. Спр. 2401. Информации Винницкого, Волынского, Днепропетровского, Донецкого, Житомирского, Закарпатского, Запорожского, Ивано-Франковского, Киевского, Кировоградского, Крымского, Николаевского промышленного и

сельского обкомов партии о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины от 5 марта 1964 г. «О мерах по усилению научно-атеистического воспитания населения в республике», 1964 г., 175 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 31.

32. Спр. 2972. Довідки відділів ЦК КП України по листах партійних органів і громадських організацій з питань антирелігійної пропаганди з додатком цих листів, 1966 р., 92 арк.

ЦДАГО України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.
оп. 32.

33. Спр. 2771. Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, ЦК КП України, Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, МЗС УРСР, Держтелерадіо УРСР, наукових установ, інших організацій про релігійну ситуацію в західних областях УРСР, перший Всесвітній Собор духовної України, політику Компартії України в галузі релігії, основні напрямки зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою, інші питання стосунків різних конфесій та релігійного життя, 1990 р., 106 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України**

**Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники:
уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР
(об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.**

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 2.

34. Спр. 203. Переписка с религиозными обществами УССР по вопросам относящимся к религиозным культам за 1955 год, 283 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 2.

35. Спр. 218. Переписка с религиозными обществами по вопросам относящимся к религиозным культам за 1956 год, 129 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 2.

36. Спр. 237. Переписка с религиозными обществами по вопросам, относящимся к религиозным культам за 1957 год, 84 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 2.

37. Спр. 329. Переписка с Уполномоченными Совета по Волынской, Днепропетровской, Донецкой и Житомирской обл. по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ и закрытии молитвенных домов за 1961 год. Том II, 1961 г., 153 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 2.

38. Спр. 451. Информации Уполномоченных Совета по областям УССР о прошедших религиозных праздниках за 1965 год, 37 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

39. Спр. 5. Информационные отчёты Уполномоченных Совета по Винницкой – Запорожской областям за 1945 год, 205 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

40. Спр. 16. Информационные отчеты Уполномоченных Совета по Винницкой, Житомирской областям за 1946 год, 258 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

41. Спр. 22. Информации, докладные записки и справки, поступающие от Уполномоченных Совета по Винницкой – Кировоградской областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1946 год, 190 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

42. Спр. 29. Информационные отчеты Уполномоченных Совета по Житомирской-Измаильской областям за 1947 год, 231 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

43. Спр. 42. Информационные отчеты Уполномоченных Совета по Днепропетровской – Закарпатской областям за 1948 год, 239 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

44. Спр. 56. Информационные отчеты Уполномоченных Совета по Дрогобычской – Запорожской областям за 1949 год, 230 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

45. Спр. 67. Информационные отчеты Уполномоченного Совета по УССР за 1950 год, 121 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

46. Спр. 69. Информационные отчеты Уполномоченных Совета по Днепропетровской – Закарпатской областям за 1950 год, 243 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

47. Спр. 76. Информации, докладные записки и справки, поступающие от Уполномоченных Совета по Винницкой – Львовской областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1950 год, 232 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

48. Спр. 83. Информационные отчеты Уполномоченных Совета по Днепропетровской – Закарпатской областям за 1951 год, 231 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

49. Спр. 97. Информационные отчеты Уполномоченных Совета по Днепропетровской – Запорожской областям за 1952 год, 232 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

50. Спр. 113. Информационные отчеты Уполномоченных Совета по Днепропетровской – Житомирской областям за 1953 год, 221 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

51. Спр. 121. Информации, докладные записки и справки, поступающие от Уполномоченных Совета по Винницкой – Измаильской областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1953 год, 222 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

52. Спр. 128. Информационные и статистические отчеты Уполномоченных Совета по Винницкой – Житомирской областям за 1954 год, 205 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

53. Спр. 148. Информационные и статистические отчеты Уполномоченного Совета по УССР за 1955 год, 79 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

54. Спр. 149. Информационные и статистические отчеты Уполномоченных Совета по Винницкой – Житомирской областям за 1955 год, 217 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

55. Спр. 157. Информации, докладные записки и справки, поступающие от Уполномоченных Совета по Житомирской – Закарпатской областям о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1955 год, 196 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

56. Спр. 175. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Житомирской областям за 1956 год, 241 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

57. Спр. 182. Информации, докладные записки и справки, поступающие от уполномоченных Совета по Дрогобычской – Закарпатской областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1956 год, 296 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

58. Спр. 194. Информации и докладные записки уполномоченных Совета по Дрогобычской – Закарпатской областям по вопросам изучения настроений духовенства и верующих, высказанных ими в беседах на личных приемах за 1956 год, 229 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

59. Спр. 207. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Волынской – Житомирской областям за 1957 год, 232 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

60. Спр. 213. Информации, докладные записки, справки, поступающие от уполномоченных Совета по Днепрепетровской – Житомирской областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1957 год, 216 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

61. Спр. 228. Информации и докладные записки уполномоченных Совета по Житомирской – Закарпатской областям по вопросам изучения настроений духовенства и верующих, высказанных ими на личных приемах за 1957 год, 219 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

62. Спр. 238. Информационные и статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой-Житомирской областям за 1958 год, 220 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

63. Спр. 244. Информации, докладные записки, справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по Житомирской – Запорожской областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1958 год, 264 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

64. Спр. 257. Информации и докладные записки уполномоченных Совета по Винницкой – Закарпатской областям по вопросам изучения настроений духовенства и верующих, высказанных ими на личных приемах за 1958 год, 218 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

65. Спр. 264. Информационные и статистические отчеты уполномоченных Совета во Винницкой – Запорожской областям за 1959 год, 237 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

66. Спр. 270. Информации, докладные записки и справки, поступающие от уполномоченных Совета по Винницкой – Житомирской областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1959 год, 267 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

67. Спр. 284. Информационный и статистический отчеты за 1960 год, 61 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

68. Спр. 285. Информационные и статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Киевской областям за 1960 год, 225 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

69. Спр. 304. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Запорожской областям за 1961 год, 210 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

70. Спр. 314. Информации областных уполномоченных Совета о прошедших религиозных праздниках за 1961 год, 200 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

71. Спр. 321. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Киевской областям за 1962 год, 244 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

72. Спр. 325. Информации областных уполномоченных Совета о прошедших религиозных праздниках за 1962 год, 191 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

73. Спр. 338. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Киевской областям за 1963 год, 220 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

74. Спр. 342. Информации областных уполномоченных Совета о прошедших религиозных праздниках за 1963 год, 104 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

75. Спр. 354. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Киевской областям за 1964 год, 242 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

76. Спр. 360. Информации областных уполномоченных Совета о прошедших религиозных праздниках за 1964 год, 108 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

77. Спр. 368. Информационный отчет за 1965 год, 32 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 4.

78. Спр. 370. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Луганской областям за 1965 год, 264 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 5.

79. Спр. 319. Сведения о наличии зарегистрированных и незарегистрированных религиозных объединений и групп по областям Украинской ССР по состоянию на 1 января 1973 года, 91 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 6.

80. Спр. 296. Статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Крымской областям и г. Киеву за 1980 год, 143 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 6.

81. Спр. 321. Статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Крымской областям и г. Киеву за 1981 год, 117 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 6.

82. Спр. 340. Статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Николаевской областям и г. Киеву за 1982 год, 195 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 6.

83. Спр. 360. Статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Ивано-Франковской областям за 1983 год, 208 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 6.

84. Спр. 381. Статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Киевской областям и г. Киеву за 1984 год, 155 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 6.

85. Спр. 403. Статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Киевской областям за 1985 год, 227 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 6.

86. Спр. 421. Статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Киевской областям и г. Киеву за 1986 год, 246 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 6.

87. Спр. 441. Статистические отчеты уполномоченных Совета по Винницкой – Ивано-Франковской областям за 1987 год, 123 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 6.

88. Спр. 466. Таблицы сравнительного анализа статистических сведений о сети религиозных объединений, об основной религиозной обрядности, доходах и расходах, административной практике, письмах и заявлениях граждан за 1988 год, 109 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

89. Спр. 24. Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета по областям и г. Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях за 1976 год. Том 1, 1976 г., 256 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

90. Спр. 76. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета по областям и г. Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях в 1978 году, 190 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

91. Спр. 136. Информации, справки уполномоченных Совета о прохождении религиозных праздников в 1980 году, 83 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

92. Спр. 168. Информации, справки о прохождении религиозных праздников в 1981 году, 160 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

93. Спр. 206. Информации уполномоченных Совета о прохождении религиозных праздников в 1982 году, 98 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

94. Спр. 243. Справки, информации Совета и уполномоченных по областям и г. Киеву о прохождении религиозных праздников в 1983 году, 133 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

95. Спр. 276. Информации, справки, представленные уполномоченными Совета по областям и г. Киеву о прохождении религиозных праздников в 1984 г., 108 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

96. Спр. 310. Информации, справки, представляемые уполномоченными Совета, о прохождении религиозных праздников за 1985 год, 98 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

97. Спр. 311. Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях и г. Киеве, проверки работы уполномоченных Совета за 1985 год, 178 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

98. Спр. 344. Информации, справки, представленные уполномоченными Совета, о прохождении религиозных праздников за 1986 год, 58 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

99. Спр. 536. Зведений статистичний звіт Ради: про релігійні об'єднання, про їх мережу, основну релігійну обрядність, про фінансово-господарську діяльність релігійних об'єднань і релігійних центрів, надходженнях і витратах грошей, про служителів культу, порушеннях законодавства про культу, про заяви і скарги за 1989 р. (форми 1, 2, 3, 4, 5, 6). Т. 1, 1989 р., 57 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

100. Спр. 537. Статистические отчеты по Винницкой – Киевской областям и г. Киеву за 1989 год, 176 арк.

ЦДАВО України

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд). 1943–1994 рр.

оп. 7.

101. Спр. 640. Статистичні довідки про кількість релігійних громад, культових споруд та недільних шкіл, надісланих уповноваженими Ради з областей України та м. Києву за 1991 рік, 103 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Житомирской области. 1944–1991 рр.

Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.)

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 1.

102. Спр. 10. Материалы о деятельности и снятии с регистрации религиозных общин г. Дзержинск, сел Камень, Пилипо-Кошары, Прутовка, Дзержинского р-на, 1945–1962 гг., 191 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 1.

103. Спр. 42. Материалы о деятельности и снятии с регистрации религиозных общин сел Карповцы, Пилиповка, Турчиновка, Тютюнники, Чудновского р-на, 1944–1965 гг., 183 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

104. Спр. 31. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1966 год, 79 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

105. Спр. 32. Планы работы аппарата уполномоченного и мероприятия по выполнению решений и распоряжений вышестоящих партийных и советских органов на 1966 год, 14 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

106. Спр. 33. Докладные записки, справки и информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком компартии Украины, облсиполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1967 г., 48 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

107. Спр. 35. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1967 год, 74 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

108. Спр. 37. Докладные записки, справки и информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облсиполком, союзный и республиканский Совет, городские и районные советы народных депутатов, 1968 г., 69 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

109. Спр. 39. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1968 год, 86 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

110. Спр. 40. Планы работы аппарата уполномоченного и мероприятия по выполнению решений вышестоящих партийных и советских органов на 1968 год, 11 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

111. Спр. 41. Докладные записки, справки и информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облисполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1969 г., 43 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

112. Спр. 42. Докладные записки, справки и информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1969 г., 52 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

113. Спр. 43. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1969 год, 89 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

114. Спр. 46. Докладные записки, справки и информации, материалы проверок аппарата уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии

Украины, облисполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1970 г., 18 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

115. Спр. 47. Докладные записки, справки, информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1970 году, 63 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

116. Спр. 48. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1970 год, 81 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

117. Спр. 49. Докладные записки, справки, информации, материалы проверок аппарата уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облисполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1971 г., 31 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

118. Спр. 50. Докладные записки, справки и информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1971 году, 68 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

119. Спр. 51. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1971 год, 76 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

120. Спр. 53. Докладные записки, справки, информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облисполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1972 г., 34 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

121. Спр. 54. Докладные записки, справки и информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1972 году, 55 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

122. Спр. 55. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1972 год, 76 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

123. Спр. 57. Докладные записки, справки, информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облисполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1973 г., 59 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

124. Спр. 58. Докладные записки, справки и информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1973 году, 76 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

125. Спр. 59. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1973 год, 80 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

126. Спр. 61. Докладные записки, справки, информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облисполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1974 г., 104 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

127. Спр. 62. Докладные записки, справки и информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1974 году, 76 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

128. Спр. 63. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1974 год, 81 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

129. Спр. 65. Докладные записки, справки и информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облисполком, союзы и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1975 г., 74 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

130. Спр. 66. Докладные записки, справки, информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1975 г., 93 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

131. Спр. 67. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1975 год, 102 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

132. Спр. 68. Планы работы аппарата уполномоченного и мероприятия по выполнению решений и распоряжений вышестоящих партийных и советских органов на 1975 год, 9 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

133. Спр. 69. Докладные записки, справки и информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облисполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1976 г., 89 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

134. Спр. 70. Докладные записки, справки и информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1976 году, 112 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

135. Спр. 71. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1976 год, 107 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

136. Спр. 72. Планы работы аппарата уполномоченного и мероприятия по выполнению решений и распоряжений вышестоящих партийных и советских органов на 1976 год, 14 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

137. Спр. 73. Докладные записки, справки и информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облисполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1977 г., 137 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

138. Спр. 74. Докладные записки, справки, информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1977 г., 115 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

139. Спр. 75. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1977 год, 106 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 гг.

оп. 2.

140. Спр. 76. Планы работы аппарата уполномоченного и мероприятия по выполнению решений и распоряжений вышестоящих партийных и советских органов на 1977 год, 17 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

141. Спр. 77. Докладные записки, справки и информации, материалы проверок аппарата Уполномоченного Совета, направляемые в обком Компартии Украины, облисполком, союзный и республиканский советы, городские и районные советы народных депутатов, 1978 г., 109 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

142. Спр. 78. Докладные записки, справки, информации, поступающие из городских, районных советов народных депутатов о религиозной обстановке и состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах в 1978 г., 102 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

143. Спр. 79. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1978 год, 112 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

144. Спр. 80. Планы работы аппарата уполномоченного и мероприятия по выполнению решений и распоряжений вышестоящих партийных и советских органов на 1978 год, 14 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

145. Спр. 83. Статистические сведения и сравнительные данные о религиозной обрядности по области, городам и районам за 1979 год, 109 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

146. Спр. 90. Довідки, акти про культові споруди. 1979 – 1987 роки. Т. 1, 1979–1987 pp., 43 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-4994 Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Житомирской области. 1944–1991 pp.

оп. 2.

147. Спр. 91. Облік предметів культу, що становлять історико-культурну цінність і знаходяться у власності релігійних організацій, 1980–1987 pp., 227 арк.

Ф. Р-1150 Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся. 1937–1991 pp.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-1150 Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся. 1937–1991 pp.

оп. 2.

148. Спр. 1263. Решения облисполкома за май-июнь 1960 года, 296 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-1150 Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся. 1937–1991 pp.

оп. 2.

149. Спр. 1404. Рішення виконкому обласної Ради депутатів трудящих з №398 по №475 за травень 1962 року, 315 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-1150 Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся. 1937–1991 pp.

оп. 2.

150. Спр. 1454. Решения облисполкома с №13 по №29 за январь – февраль 1963 года, 239 арк.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 pp.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 pp.

оп. 1.

151. Спр. 1. Документи (договір, протокол зборів) старообрядницької общини м. Бердичева, 1944 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 pp.

оп. 1.

152. Спр. 2. Договір про оренду, опис майна Житомирської старообрядницької Благовіщенської церкви, 1944 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 pp.

оп. 1.

153. Спр. 3. Договір оренди приміщення приватного будинку старообрядницькою общиною с. Чолівка Коростенського району, 1944 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

154. Спр. 4. Постанова виконкому Новоград-Волинської міської Ради депутатів трудящих від 2 вересня 1944 року «Про передачу приміщення молитовного будинку старообрядців с. Роботище Новоград-Волинського району в розпорядження школи», 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

155. Спр. 5. Документи (заяви, списки, автобіографії, довідки) про реєстрацію старообрядницької общини с. Бродник Базарського району, 1945 р., 12 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

156. Спр. 6. Особисті документи (довідка про реєстрацію служителя культу, анкета) духовного наставника старообрядницької общини с. Бродник Базарського району, 1945 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

157. Спр. 7. Документи (заяви, довідки, автобіографії, договори) про реєстрацію старообрядницької общини с. Дерманівка Базарського району та її духовного наставника, 1945 р., 21 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

158. Спр. 8. Документи (списки, довідки, автобіографії, анкети) про реєстрацію старообрядницької общини с. П'ятидуб Базарського району, 1945 р., 15 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

159. Спр. 9. Документи (довідка, анкета) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини с. П'ятидуб Базарського району, 1945 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

160. Спр. 10. Документи (списки, характеристики, довідки) про реєстрацію старообрядницької общини м. Бердичева, 1945 р., 15 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

161. Спр. 11. Документи (листування, довідка, анкета, автобіографія) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини м. Бердичева, 1945 р., 6 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

162. Спр. 12. Документи (листування, витяг з постанови виконкому міської Ради) про передавання приміщення житлового будинку громаді старообрядницької церкви м. Бердичева, 1945 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

163. Спр. 13. Документи (списки, характеристики, довідки) про реєстрацію старообрядницької общини с. Кустин Бердичівського району, 1945 р., 14 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

164. Спр. 14. Документи (листування, списки, характеристики, анкети, договір оренди) про реєстрацію старообрядницької общини с. Рудня-Шляхова Володарсько-Волинського району, 1945 р., 16 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

165. Спр. 15. Документи (довідка, анкета) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини с. Рудня-Шляхова Володарсько-Волинського району, 1945 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

166. Спр. 16. Документи (списки, автобіографії, описи майна, довідки) про реєстрацію старообрядницької безпопівської общини м. Житомира, 1945 р., 15 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

167. Спр. 17. Документи (довідка, анкета) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької безпопівської общини м. Житомира, 1945 р., 2 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

168. Спр. 18. Документи (протокол зборів, довідки, реєстраційна картка, листування) про діяльність старообрядницької Благовіщенської церкви м. Житомира та її громади, 1945 р., 9 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

169. Спр. 19. Документи (протокол зборів, списки, довідки, реєстраційна картка) про реєстрацію старообрядницької общини с. Нітіно Ємільчинського району, 1945 р., 7 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

170. Спр. 20. Документи (списки, довідки) про реєстрацію старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району, 1945 р., 5 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

171. Спр. 21. Документи (довідка, автобіографія, анкета) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району, 1945 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

172. Спр. 22. Документи (протокол зборів, опис майна, довідки, список) про реєстрацію старообрядницької общини с. Роботище Новоград-Волинського району, 1945 р., 7 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

173. Спр. 23. Документи (листування, постанова виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих) про звільнення приміщення старообрядницької церкви в с. Роботище Новоград-Волинського району, 1945 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

174. Спр. 24. Документи (довідка, анкети) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини с. Роботище Новоград-Волинського району, 1945 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

175. Спр. 25. Документи (характеристики, автобіографії, протоколи зборів, довідки, договір оренди) про реєстрацію старообрядницької общини м. Новоград-Волинський, 1945 р., 20 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

176. Спр. 26. Документи (протоколи, заяви, автобіографії, довідки, списки) про реєстрацію старообрядницької общини с. Железняки Троянівського району, 1945 р., 21 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

177. Спр. 27. Документи (довідка, анкета, автобіографія) про реєстрацію священика старообрядницької церкви с. Железняки Троянівського району, 1945 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

178. Спр. 28. Документи (списки, довідки, характеристики) про реєстрацію старообрядницької общини с. Янушівка Червоноармійського району та її духовного наставника, 1945 р., 15 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

179. Спр. 29. Протокол зборів старообрядницької общини с. Дерманівка Базарського району від 30 червня 1946 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

180. Спр. 30. Документи (протокол зборів, договір) про вибори духовного наставника та оренду приміщення старообрядницької общини с. П'ятидуб Базарського району, 1946 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

181. Спр. 31. Документи (списки, протокол зборів) про керівний склад старообрядницької общини с. Нітіно Ємільчинського району, 1946 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

182. Спр. 32. Документи (заява, довідки, протокол зборів) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини с. Нітіно Ємільчинського району, 1946 р., 7 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

183. Спр. 33. Документи (анкета, довідки, автобіографія) про призначення та реєстрацію священника Селезньова П. І. у старообрядницьку Благовіщенську церкву у м. Житомирі, 1946 р., 7 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

184. Спр. 34. Статистичні відомості про релігійні відправи у старообрядницьких общинах Білокриницької згоди у м. Житомирі та с. Железняки Троянівського району, 1946–1949 роки, 6 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

185. Спр. 35. Списки священників та членів старообрядницьких общин у м. Житомирі та с. Железняки Троянівського району, а також відомості про відправлення релігійних культів, 1946 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

186. Спр. 36. Протокол загальних зборів старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району від 9 червня 1946 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

187. Спр. 37. Документи (договір оренди, протокол зборів, списки, довідка) про оренду молитовного будинку та керівний склад старообрядницької общини с. Роботище Новоград-Волинського району, 1946 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

188. Спр. 38. Документи (протокол зборів, листування, довідки) про реєстрацію псаломщика старообрядницької церкви с. Железняки Троянівського району, 1946 р., 6 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

189. Спр. 39. Документи (договір оренди, опис майна) про приміщення молитовного будинку старообрядницької общини м. Бердичева, 1947 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

190. Спр. 40. Протокол загальних зборів вірян старообрядницької безпопівської общини м. Житомира від 14 жовтня 1947 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

191. Спр. 41. Документи (договір оренди, списки) про склад старообрядницької безпопівської общини с. Чолівка Коростенського району, 1947 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

192. Спр. 42. Документи (списки, довідки, опис майна, договір) про керівний склад та молитовний будинок старообрядницької общини с. Кустин Бердичівського району, 1948 р., 7 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

193. Спр. 43. Документи (протокол зборів, автобіографія, довідка) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини с. Кустин Бердичівського району, 1948 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

194. Спр. 44. Документи (повідомлення, акт, список прихожан) про страхування будівель старообрядницької Благовіщенської церкви в м. Житомирі, 1948 р., 10 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

195. Спр. 45. Документи (довідки, заяви, списки, протокол зборів) про керівний склад старообрядницької общини Благовіщенської церкви м. Житомира, 1949 р., 30 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

196. Спр. 46. Договір оренди приміщення під молитовний будинок старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району, 1949 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

197. Спр. 47. Протокол засідання «двадцятки» старообрядницької общини у м. Новоград-Волинський від 27 листопада 1949 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

198. Спр. 48. Документи (договір, протокол зборів, списки, автобіографії, характеристики) про керівний склад старообрядницької общини с. Роботище Новоград-Волинського району, 1949 р., 12 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

199. Спр. 49. Документи (довідки, постанова виконкому Райради депутатів трудящих) про вилучення церковного приміщення у старообрядницької общини с. Железняки Троянівського району, 1949 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

200. Спр. 50. Список членів старообрядницької общини с. Железняки Троянівського району, 1949 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

201. Спр. 51. Протокол зборів старообрядницької общини с. Теньківка Червоноармійського району від 9 квітня 1949 р. та документи до нього, 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

202. Спр. 52. Документи (договір оренди, списки вірян) про склад старообрядницької общини с. Теньківка Червоноармійського району, 1949 р., 6 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

203. Спр. 53. Документи (протокол зборів, анкета) про обрання духовного наставника старообрядницької общини с. Теньківка Червоноармійського району, 1949 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

204. Спр. 54. Документи (довідки про реєстрацію) про реєстрацію релігійної общини, служителя культу, керівних органів старообрядницької громади с. П'ятидуб Базарського району, 1950 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

205. Спр. 55. Документи (довідки про реєстрацію) про реєстрацію релігійної общини, служителя культу, керівних органів старообрядницької громади м. Бердичева, 1950 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

206. Спр. 56. Документи (витяги з протоколів засідань виконкому) про передачу приміщення молитовного будинку старообрядницької общини с. Рудня-Шляхова Володарсько-Волинського району на баланс Дашенської сільради, 1950 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

207. Спр. 57. Документи (протокол зборів, заяви) про керівний склад старообрядницької общини Благовіщенської церкви м. Житомира, 1950 р., 7 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

208. Спр. 58. Документи (план будівлі, листування) про приміщення старообрядницької Благовіщенської церкви в м. Житомирі, 1950 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

209. Спр. 59. Документи (протокол зборів, список) старообрядницької Благовіщенської церкви м. Житомира – 1951, 1953 роки, 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

210. Спр. 60. Документи (заяви, список, довідка) про склад правління старообрядницької Благовіщенської церкви в м. Житомирі, 1951 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

211. Спр. 61. Лист управляючого Житомирським трестом «Укрголовхліб» голові виконкому обласної Ради депутатів трудящих про передачу хлібзаводу приміщень старообрядницької громади в м. Житомирі від 20 серпня 1951 р., 1 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

212. Спр. 62. Листування про члена ВКП (б), який значиться в списках прихожан старообрядницької Благовіщенської церкви м. Житомира, 1951 р., 3 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

213. Спр. 63. Документи (реєстраційні довідки) про реєстрацію релігійної общини та її керівного складу с. Нітіно Ємільчинського району, 1951 р., 3 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

214. Спр. 64. Документи (заява, договір, довідка) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини с. Теньківка Червоноармійського району Зайцева С.К., 1951 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

215. Спр. 65. Документи (протокол засідання, довідка, анкета) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини с. П'ятидуб Базарського району, 1952 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

216. Спр. 66. Акти про технічний стан приміщення молитовного будинку старообрядницької общини с. П'ятидуб Базарського району, 1952 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

217. Спр. 67. Рішення виконкому Володарсько-Волинської районної Ради депутатів трудящих від 18 листопада 1952 р. «Про зняття з обліку релігійної общини с. Рудня-Шляхова», 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

218. Спр. 68. Документи (листування) про приміщення старообрядницької Благівіщенської церкви в м. Житомирі, 1952 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

219. Спр. 69. Протокол загальних зборів старообрядницької общини м. Новоград-Волинський від 4 листопада 1952 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

220. Спр. 70. Довідка про реєстрацію виконавчого органу і ревізійної комісії старообрядницької общини с. П'ятидуб Базарського району від 13 жовтня 1953 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

221. Спр. 71. Документи (довідки, акт, висновок) про технічний стан молитовного будинку старообрядницької общини с. Рудня-Шляхова Володарсько-Волинського району, 1953 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

222. Спр. 72. Список жителів с. Нітіно Ємільчинського району, 1953 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

223. Спр. 73. Документи (договори, заяви) про молитовний будинок старообрядницької общини с. Теньківка Червоноармійського району, 1953 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

224. Спр. 74. Довідки про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини м. Новоград-Волинський, 1954, 1956, 1958 роки, 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

225. Спр. 75. Довідка сільської ради с. Роботище Новоград-Волинського району про смерть духовного наставника старообрядницької общини від 22 березня 1954 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

226. Спр. 76. Документи (протокол загальних зборів, довідки) про склад старообрядницької общини с. П'ятидуб Базарського району, 1955 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

227. Спр. 77. Протокол загальних зборів Житомирської старообрядницької безпопівської общини від 12 червня 1955 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

228. Спр. 78. Документи (доповідь, протокол, списки) про обстеження церковних справ у старообрядницькій Благовіщенській церкві м. Житомира, 1955 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

229. Спр. 79. Документи (протокол, довідка, анкета) про обрання та реєстрацію духовного наставника (Кучерова К. П.) старообрядницької общини м. Новоград-Волинський, 1955 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

230. Спр. 80. Договір оренди між старообрядницькою общиною с. Роботище Новоград-Волинського району та громадянкою Комаровою І. К. від 17 серпня 1955 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

231. Спр. 81. Документи (заяви, протоколи, списки) про склад релігійної общини старообрядницької Благовіщенської церкви в м. Житомирі, 1956 р., 17 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

232. Спр. 82. Список майна общини старообрядницької Благовіщенської церкви м. Житомира, 1956 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

233. Спр. 83. Особисті документи (автобіографія, довідка, телеграма) священника старообрядницької Благовіщенської церкви м. Житомира Саваськова О. Т., 1956 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

234. Спр. 84. Списки вірян старообрядницьких общин сіл Жабче та Чолівка Коростенського району, 1956 р., 6 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

235. Спр. 85. Особисті документи (лист, заява, довідка, протокол, анкета) духовного наставника старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району Жернова І. Н., 1956 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

236. Спр. 86. Документи (списки, заяви, довідка) про склад керівництва релігійної общини старообрядців с. Теньківка Червоноармійського району, 1956 р., 11 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

237. Спр. 87. Документи (списки, заяви, опис церковного майна, протокол зборів) про діяльність старообрядницької общини с. Рудня-Шляхова Володарсько-Волинського району, 1957 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

238. Спр. 88. Заява членів старообрядницької общини с. Рудня-Шляхова Володарсько-Волинського району про реєстрацію молитовного будинку, 1957 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

239. Спр. 89. Документи (заява, автобіографія) про члена релігійної двадцятки та ревізійної комісії Зайцева Т. Є. старообрядницької безпопівської общини м. Житомира, 1957 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

240. Спр. 90. Документи (заява, протокол зборів, довідки, план будинку) про реєстрацію молитовного будинку старообрядницької общини с. Теньківка Червоноармійського району, 1957 р., 13 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

241. Спр. 91. Листування про відмову духовного наставника старообрядницької общини с. Теньківка Червоноармійського району виконувати свої обов'язки, 1957 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

242. Спр. 92. Список членів релігійної двадцятки старообрядницької общини с. П'ятидуб Базарського району, 1958 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

243. Спр. 93. Документи (заяви, автобіографії) про склад релігійної двадцятки старообрядницької общини с. Рудня-Шляхова Володарсько-Волинського району, 1958 р., 23 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

244. Спр. 94. Документи (протокол, список, довідка) про виконавчий орган та ревізійну комісію релігійної общини старообрядницької Благовіщенської церкви м. Житомира, 1958 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

245. Спр. 95. Документи (заява, автобіографії, списки) про склад релігійної двадцятки старообрядницької безпопівської общини в м. Житомир, 1958 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

246. Спр. 96. Листування про направлення священника Чернишова Т. Ф. для реєстрації на служіння у старообрядницькій Благовіщенській церкві м. Житомира, 1958 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

247. Спр. 97. Документи (листування, заяви) про молитовний будинок старообрядницької общини с. Теньківка Червоноармійського району, 1958 р., 10 арк.
Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

248. Спр. 98. Документи (акти обстеження, лист) про аварійний стан молитовного будинку старообрядницької общини с. Рудня-Шляхова Володарсько-Волинського району, 1959 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

249. Спр. 99. Протокол загальних зборів старообрядницької безпопівської общини м. Житомира від 11 січня 1959 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

250. Спр. 100. Документи (листування, довідки, протоколи) про зняття з реєстрації духовного наставника та старообрядницької общини с. Трудолубівка Малинського району, 1959 р., 9 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

251. Спр. 101. Документи (кошториси, креслення) про вартість будівництва старообрядницького молитовного будинку в с. П'ятидуб Народицького району, 1959 р., 15 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

252. Спр. 102. Документи (листи, заяви, протоколи, довідки) про духовних наставників старообрядницької общини м. Новоград-Волинський, 1959 р., 8 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

253. Спр. 103. Технічна документація (кошториси, відомості, креслення) будов та споруд старообрядницької церкви в м. Новоград-Волинський, 1959 р., 27 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

254. Спр. 104. Листування про відкриття старообрядницької общини с. Теньківки Червоноармійського району, 1959 р., 8 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

255. Спр. 105. Документи (договір, списки, кошторис, акт) про ремонт молитовного будинку старообрядницької общини с. Кутин Бердичівського району, 1960 р., 7 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

256. Спр. 106. Документи (висновки, листування) про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Рудня-Шляхова Володарсько-Волинського району, 1960 р., 18 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

257. Спр. 107. Документи (рішення, заява) про закриття молитовного будинку старообрядницької общини с. Нітіно Ємільчинського району, 1960 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

258. Спр. 108. Документи (листування, висновок, рішення) про зняття з реєстрації старообрядницької общини Благовіщенської церкви в м. Житомирі, 1960 р., 8 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

259. Спр. 109. Документи (витяг з протоколу, повідомлення) про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Трудолюбівка Малинського району, 1960 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

260. Спр. 110. Документи (автобіографія, довідка) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини с. П'ятидуб Народицького району Михайлова Т.І., 1960 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

261. Спр. 111. Список членів релігійної двадцятки старообрядницької общини м. Новоград-Волинський, 1960 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

262. Спр. 112. Документи (заяви, автобіографія, довідка) про реєстрацію духовного наставника старообрядницької общини м. Новоград-Волинський Антонюкова Й. Є., 1960 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

263. Спр. 113. Документи (листування, рішення, висновки) про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Роботище Новоград-Волинського району, 1960 р., 7 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

264. Спр. 114. Скарги громадян с. Теньківки Червоноармійського району на дії керівництва сільської Ради, 1960 р., 6 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

265. Спр. 115. Документи (листування, висновок) про зняття з обліку старообрядницької релігійної общини с. Теньківка Червоноармійського району, 1960 р., 11 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

266. Спр. 116. Документи (листування, копії рішень виконкому Бердичівської районної Ради депутатів трудящих) про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Кустин Бердичівського району, 1961 р., 9 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

267. Спр. 117. Документи (листування) про прохання вірян відновити реєстрацію старообрядницької Благовіщенської общини в м. Житомирі, 1961 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

268. Спр. 118. Документи (листування, витяг з протоколу) про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Нітіно Ємільчинського району, 1961 р., 8 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

269. Спр. 119. Заяви прихожан старообрядницької Благовіщенської церкви м. Житомира про реєстрацію їх членами виконавчого органу релігійної общини, 1961 р., 6 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

270. Спр. 120. Листування про використання приміщення бувшого молитовного будинку старообрядницької общини с. Теньківка Червоноармійського району, 1961 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

271. Спр. 121. Документи (списки, довідки) про реєстрацію керівних органів старообрядницької общини м. Бердичева, 1962 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

272. Спр. 122. Документи (листування, фото) про передачу молитовного будинку старообрядців м. Бердичева міській середній школі № 3, 1962 р., 14 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

273. Спр. 123. Протокол зборів старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району від липня 1962 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

274. Спр. 124. Документи (листування, висновок) про вилучення приміщення молитовного будинку у старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району, 1962 р., 11 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

275. Спр. 125. Документи (висновок, витяг з протоколу) про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Бродник Народицького району, 1962 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

276. Спр. 126. Лист за підписом заступника голови обласної (промислової) Ради депутатів трудящих від 1 лютого 1963 р. голові виконкому Бердичівської міської Ради депутатів трудящих про вилучення молитовного будинку старообрядницької общини м. Бердичева, 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

277. Спр. 127. Список членів виконавчого органу та ревізійної комісії старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району, 1963 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

278. Спр. 128. Листування про вилучення молитовного будинку у старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району та передачу його під медичний пункт, 1963 р., 7 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

279. Спр. 129. Документи (заява, протокол зборів, біографія) про обрання духовним наставником старообрядницької общини безпоповців м. Житомира Соловійова А. Н. у 1964 р. (автобіографія датована 1945 р.), 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

280. Спр. 130. Протокол загальних зборів церковної старообрядницької общини в м. Житомирі від 31 січня 1965 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

281. Спр. 131. Документи (протокол, довідка про реєстрацію) про обрання та реєстрацію Луференка І. Є. духовним наставником старообрядницької общини безпоповців м. Житомира, 1966 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

282. Спр. 132. Документи (рішення, висновки) про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району, 1966 р., 9 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

283. Спр. 133. Документи (заява, протокол) про обрання секретаря старообрядницької поморської общини м. Житомира, 1967 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

284. Спр. 134. Документи (витяг з протоколу, повідомлення) про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району, 1967 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

285. Спр. 135. Документи (листування, протокол, довідки, анкета) про переобрання духовного наставника, виконавчого органу і ревізійної комісії старообрядницької общини с. П'ятидуб Малинського району, 1971 р. (є документи за 1970 р.), 12 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

286. Спр. 136. Документи (протокол, довідка, список) про керівний склад старообрядницької общини м. Новоград-Волинський, 1971 р., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

287. Спр. 137. Повідомлення Малинської районної Ради депутатів трудящих про старообрядницьку релігійну общину с. П'ятидуб Малинського району, 1976 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

288. Спр. 138. Особисті документи (автобіографія, анкета) духовного наставника старообрядницької общини м. Новоград-Волинський Тімофєєва Г. Т., 1976 р., 7 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

289. Спр. 139. Аналітичний огляд релігійного стану (старообрядницькі общини) на території Житомирської області за 1976 р. (на 1 січня 1977 р.), 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

290. Спр. 140. Договір про передачу у безкоштовне користування приміщення релігійної старообрядницької общини в м. Бердичеві, 1977 р., 3 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

291. Спр. 141. Список пам'яток мистецтва, які знаходяться в старообрядницькій церкві м. Житомира, 1977 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

292. Спр. 142. Документи (протокол, список, довідка) про членів двадцятки старообрядницької поморської общини в м. Житомирі, 1978 р., 6 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

293. Спр. 143. Довідка про Пасхальну службу в церкві старообрядницької общини м. Житомира, 1983 р., 1 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

294. Спр. 144. Документи (протокол, довідка) про керівний склад старообрядницької церкви м. Бердичів, 1984 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

295. Спр. 145. Зобов'язання по охороні пам'ятників мистецтва – бердичівська Покровська старообрядницька церква, 1984 р., 2 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

296. Спр. 146. Документи (протокол, довідка, анкета, акт) про обрання духовним наставником старообрядницької поморської общини м. Житомира Осіпова В. І., 1984 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

297. Спр. 147. Документи (довідка про реєстрацію, протокол засідання двадцятки, аналітичні довідки) про релігійну діяльність старообрядницької безпопівської общини м. Житомира, 1987–1989 рр., 4 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

298. Спр. 148. Документи (рішення, висновок, заява) про реєстрацію старообрядницької общини с. Чолівка Коростенського району, 1990 р., 5 арк.

Держархів Житомирської обл.

Ф. р-6630 Колекція архівних документів «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944 – 1991)». 1944–1991 рр.

оп. 1.

299. Спр. 149. Довідки про право старообрядницької общини безпоповців м. Житомира на проведення ремонтних робіт в церкві, 1990–1991 рр., 5 арк.

Документи та матеріали особистого архіву автора

Особистий архів автора (ОАА)

300. Документи з історії старовірів Житомирщини. Село Бродник, 1953 р., 4 арк.

ОАА

301. Документи з історії старовірів Житомирщини. Село Дерманівка, 1953 р., 4 арк.

ОАА

302. Документи з історії старовірів Житомирщини. Село П'ятидуб, 1953 р., 6 арк.

ОАА

303. Матеріали польових досліджень серед старообрядців Житомирської області 2011–2012 рр., 50 арк.

ОАА

304. Листування автора з Дар'їною Н. Є. про старообрядців-єдиновірців с. Пилипо-Кошари Романівського району Житомирської області. 6 – 27 лютого 2014 р., м. Житомир – м. Североморск Мурманської області (Російська Федерація), 12 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

305. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 30 (23 липня) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу до документу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7502/A036?rdat1=07.02.2010&vf7551=607>

306. Всеобщее собрание христиан древле-православного-кафолического вероисповедания и благочестия, старопоморского согласия, в городе Казани 1-го, 2-го и 3-го октября 7416 (1907) года. – Казань : Типография Д.М. Грань, 1907. – 30 с.

307. Доклад Т. А. Худошина о существе брака // Деяния Первого Всероссийского собора христиан-поморцев, приемлющих брак, происходившего в царствующем граде Москве в лето от сотворения мира 7417, мая в дни с 1 по 12. – М. : Совет соборов и съездов христиан-поморцев, приемлющих брак, 1909. – С. 80–86.

308. Жилюк С. І. Метаморфози відносин КПУ і РПЦ: від антагонізму до політичного партнерства (архівні документи та матеріали) / С. І. Жилюк. – Рівне : Перспектива, 2006. – 174 с.

309. Постанова Кабінету Міністрів України № 600 від 29.08.1994 р. «Про внесення змін і доповнень до постанови Кабінету Міністрів України від 23 липня 1991 р. № 106» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу до документу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/600-94-п/page>

310. Предсоборное совещание духовных отцов и начетчиков. Запись постановлений // Деяния Первого Всероссийского собора христиан-поморцев, приемлющих брак, происходившего в царствующем граде Москве в лето от

сотворения мира 7417, мая в дни с 1 по 12. – М. : Совет соборов и съездов христиан-поморцев, приемлющих брак, 1909. – С. 1–34.

311. Релігійна політика радянської влади на Житомирщині (у документах 1979–1991 рр.): Збірник документів / Упорядник С. І. Жилюк. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 308 с.

312. Устав брачный правоверного староверчества // Деяния Первого Всероссийского собора христиан-поморцев, приемлющих брак, происходившего в царствующем граде Москве в лето от сотворения мира 7417, мая в дни с 1 по 12. – М. : Совет соборов и съездов христиан-поморцев, приемлющих брак, 1909. – С. 109–116.

313. Чин брачного молитвословия // Деяния Первого Всероссийского собора христиан-поморцев, приемлющих брак, происходившего в царствующем граде Москве в лето от сотворения мира 7417, мая в дни с 1 по 12. – М. : Совет соборов и съездов христиан-поморцев, приемлющих брак, 1909. – С. 117–118.

3. Періодичні видання

314. Арзуманова Т. В. Трансформація релігійної свідомості в середовищі росіян-старообрядців в сучасній Україні (на прикладі харківської общини старовірів-безпоповців поморської згоди) / Т. В. Арзуманова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005: Серія «Історія». – Вип. 45. – С. 108–117.

315. Арзуманова Т. Усна історія як джерело дослідження повсякдення релігійних общин в тоталітарному суспільстві (на прикладі старообрядців Харківщини) / Т. Арзуманова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – Вип. 111: Історія. – С. 6–9.

316. Бабичев Н. Древлеправославная Поморская Церковь Житомирщины / Н. Бабичев // Меч духовный. – 2004. – № 13 (июль–сентябрь). – С. 7.

317. Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1940-х – середина 1960-х рр.) / П. Бондарчук // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 233–243.

318. Данилова С. Современные беспоповцы жалуются на утрату традиций / С. Данилова // Місто (Житомир). – 1999. – № 18 (29 квітня). – С. 7.
- 319.-Данюк-Черкашина А. Люди из глубины веков / А. Данюк-Черкашина // Голос Украины. – 2013. – № 14 (23 января). – С. 12.
320. Лепешин Е. Лестовка / Е. Лепешин // Вестник Центрального совета Древлеправославной Поморской Церкви в Республике Беларусь. – 2007. – № 1 (8 апреля). – С. 11–12.
321. Орлов П. Образ жизни христианина / П. Орлов // Вестник Центрального совета Древлеправославной Поморской Церкви в Республике Беларусь. – 2007. – № 2 (28 августа). – С. 1–3.
322. Попова О. В. Роль локальной этнокультурной общности в формировании культурного ландшафта (на примере старообрядцев Оренбургской области) / О. В. Попова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2014. – № 6. – С. 169–178.
323. Сети и капканы // Меч духовный. – 2000. – № 2 (ноябрь–декабрь). – С. 4.
324. Сичевський А. О. Діяльність православної місії серед старообрядців Волинської губернії у 1904–1914 рр. (за матеріалами «Волинських епархиальних ведомостей») / А. О. Сичевський // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 172–175.
325. Сінельніков І. Г. Весільний обряд росіян-старовірів Житомирщини / І. Г. Сінельніков // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К. : Міленіум, 2011. – № 2. – С. 140–145.
326. Сінельніков І. Г. Родинна обрядовість росіян-старообрядців Житомирщини: поховальний обряд та голосіння / І. Г. Сінельніков // Мистецтвознавчі записки: Зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 15. – С. 165–174.

327. Сосковец Л. И. Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви / Л. И. Сосковец // Известия Томского политехнического университета. – 2008. – Т. 312. – № 6. – С. 162–167.

328. Сычевский А. А. Историко-этнографическая экспедиция на Житомирщину июля 2012 года / А. А. Сычевский, С. В. Таранец // Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв.: история и современность: сборник научных трудов и материалов / НАН Украины, Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского, Музей истории и культуры старообрядчества Украины; [отв. ред. и сост. С. В. Таранец]. – К. : Випол, 2013. – Вып. 6. – С. 205–227.

329. Сычевский А. А. Становление и распространение единоверия в Волынской епархии (1904–1922 гг.) [Электронный ресурс] / А. А. Сычевский // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал (Журнал включено до наукометричної бази «Российский индекс научного цитирования»). – 2013. – № 4 (8). – С. 91–104. – Режим доступа к статье : http://vestospu.ru/archive/2013/articles/15_4_2013.pdf

330. Таранец С. Историко-археологическая экспедиция на Житомирщину июля 1998 года / С. Таранец // Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв.: история и современность: сборник научных трудов и материалов / НАН Украины, Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского, Музей истории и культуры старообрядчества Украины; [отв. ред. и сост. С. В. Таранец]. – К. : Випол, 2013. – Вып. 6. – С. 200–204.

331. Таранец С. В. Балтська єпархія Древлеправославної Церкви Христової, що не приймала Окружного послання, у першій половині XX ст. / С. В. Таранец // Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв.: история и современность. Сборник научных трудов и материалов / Ответ. ред. и состав. С. В. Таранец. – К., 2008. – Вып. 2. – С. 108–119.

332. Таранец С. В. Старообрядці в Україні як субетнічна група росіян / С. В. Таранец // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 15. – С. 335–343.

333. Чибисов А. В. Тенденции развития древлеправославной церкви в СССР (1941–1949 гг.) / А. В. Чибисов // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2011. – Серия 4: История. – № 1 (19). – С. 39–46.

334. Шиков М. М. Церковные правила о том, чтобы не молиться вместе с иноверными / М. М. Шиков // Вестник Центрального совета Древлеправославной Поморской Церкви в Республике Беларусь. – 2010. – № 10 (7 октября). – С. 16–20.

335. Щербак І. Релігійні процеси в поліетнічному середовищі (на матеріалах Житомирщини) / І. Щербак // Народна творчість та етнологія / [голов ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2012. – № 3. – С. 42–49.

336. Iwaniec E. Chrzest u staroobrzędowców (2) / E. Iwaniec // Przegląd Prawosławny. – 1992. – № 3. – S. 12–14.

337. Iwaniec E. Chrzest u staroobrzędowców / E. Iwaniec // Przegląd Prawosławny. – 1992. – № 2. – S. 23–24.

338. Iwaniec E. Kadzielnica u staroobrzędowców / E. Iwaniec // Tygodnik Podlaski. – 1988. – № 11. – S. 10.

339. Iwaniec E. Księgi religijne staroobrzędowców / E. Iwaniec // Tygodnik Podlaski. – 1988. – № 5. – S. 1, 4.

340. Iwaniec E. Świece cerkiewne (Staroprawosławne tradycje u staroobrzędowców) / E. Iwaniec // Tygodnik Podlaski. – 1987. – № 7. – S. 7.

4. Монографічні та інші дослідження

341. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795 – 2006: Довідник: Офіційне видання / Упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк, Б. Ш. Табачник. – Житомир : Вид-во «Волинь», 2007. – 620 с.

342. Алякринский И. С. (архим.). Наставление правильно состязаться с раскольниками, сочиненное в Рязанской семинарии по предписанию покойного Преосвященного Симона, Епископа Рязанского и Шацкого. Изд. 6-е / И. С. Алякринский. – М. : Синодальная типография, 1839. – 326 с.

343. Андерсон В. Старообрядчество и сектанство. Исторический очерк русского религиозного разномыслия / В. Андерсон. – СПб. : Издание В.И. Губинского, 1909. – 460 с.

344. Андреев В. В. Раскол и его значение в народной русской истории. Исторический очерк / В. В. Андреев. – СПб. : Типография М. Хана, 1870. – 416 с.

345. Арзуманова Т. В. Збереження етнорелігійної ідентичності росіянами-старообрядцями в сучасній Україні (на прикладі старовірів-безпоповців поморської згоди м. Харкова) / Т. В. Арзуманова // Україна в етнокультурному вимірі століть: збірник наукових праць / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – С. 350–357.

346. Арзуманова Т. В. Збереження етнорелігійної культури росіян старообрядців Харківщини в сучасній Україні / Т. В. Арзуманова // Європейські та традиційні українські цінності очима сучасної української молоді: Матеріали науково-практичної конференції, Харків, 14–15 березня 2012 р. / ХНУБА. – Х., 2012. – С. 40–41.

347. Архиепископ Флавиан (1952 – 1960) [Электронный ресурс] // Русская Православная Старообрядческая Церковь (официальный сайт Московской Митрополии). – Режим доступа к статье : <http://rpsc.ru/history/pervosvyatiteli-moskovskie-i-vseya-rusi/arhieriskop-flavian-19521960>

348. Белобородов С. А. Религиозно-организационная структура старообрядчества Горнозаводского Урала во второй четверти XIX – начале XX вв. (на примере согласия беглопоповцев / часовенных) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Сергей Анатольевич Белобородов; ФГАОУ ВПО «Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина». – Екатеринбург, 2012. – 30 с.

349. Беседы о религии и знании. Попул. учебник. Изд. 4-е, переработ / [Белов А. В., Мезенцев В. А., Митрохин Л. Н., Чертихин В. Е.]. – М. : Политиздат, 1967. – 319 с.

350. Бондаренко В. Д. Религиозная община в современном обществе / Бондаренко В. Д., Косянчук А. С., Фомиченко В. В. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 127 с.

351. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
352. Бонч-Бруевич В. Д. Раскол и сектантство в России. Доклад В. Д. Бонч-Бруевича второму очередному съезду Российской социал-демократической рабочей партии / В. Д. Бонч-Бруевич // Избранные атеистические произведения. – М. : «Мысль», 1973. – С.173–213.
353. Васильева С. В. Государственная и церковная политика в отношении старообрядчества Байкальского региона (XVII–XXI вв.) : автореф. дис. на соискание учен. степени док. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Светлана Владимировна Васильева; Институт монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения РАН. – Улан-Удэ, 2011. – 43 с.
354. Войналович В. А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
355. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. – М. : Наука, 1992. – 256 с.
356. Вургафт С. Г., Ушаков И. А. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря [Электронный ресурс] / С. Г. Вургафт, И. А. Ушаков // Семейские – староверы Забайкалья. – Режим доступа к словарю : http://www.semeyskie.ru/en_v.html
357. Гаркавенко Ф. И. Что такое религиозное сектантство / Ф. И. Гаркавенко. – М. : Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1961. – 124 с.
358. Гордиенко Н. С. Основы научного атеизма: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов / Н. С. Гордиенко. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.
359. Єремєєв П. В. Старообрядці Харківської губернії (1825–1917): соціальна структура та кількісні характеристики : автореф. дис. на здобуття вчен. звання канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Павло Вікторович Єремєєв; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 21 с.

360. Жилюк С. І. Релігійне життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр.: Монографія / С. І. Жилюк, Л. І. Паніна. – Осторг : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 272 с.
361. Заявление старообрядцев, напечатанное в газете «Известия» 24 декабря 1954 г. // Старообрядческий церковный календарь на 1955 год. – Вильнюс – Рига : Высший старообрядческий совет в Литовской ССР, Рижская Гребенщиковская старообрядческая община в Латвийской ССР, 1955. – С. 96.
362. Зыков И. Старообрядцы-поморцы. Исторический очерк / И. Зыков. – Уральск : Старообрядческая типография церковно-славянских книг под фирмой «А. В. Симаков», 1909. – 82 с.
363. Катунский А. Е. Старообрядчество / А. Е. Катунский. – М. : Политиздат, 1972. – 120 с.
364. Клибанов А. И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем / А. И. Клибанов. – М. : «Наука», 1973. – 256 с.
365. Комаров В. Н. Беседы о религии и атеизме. Книга для учителя / В. Н. Комаров, А. Б. Чертков. – М. : «Просвещение», 1975. – 263 с.
366. Короткая Т. П. Старообрядчество в Беларуси / Короткая Т. П., Прокошина Е. С., Чудникова А. А. – Минск : Наука и техника, 1992. – 118 с.
367. Костров А. В. Эволюция старообрядчества Байкальской Сибири в 1905–1941 гг. : автореф. дис. на соискание учен. степени док. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Александр Валерьевич Костров; Иркутский государственный университет. – Иркутск, 2010. – 58 с.
368. Краткая история раскола. О безпоповцах. – М. : Типография «Русских Ведомостей», 1866. – 72 с.
369. Кузнецов Ф. С. Об отношении древле-православной Старообрядческой церкви к Верховной Советской Власти / Ф. С. Кузнецов // Старообрядческий церковный календарь на 1949 год. – Рига : Рижская Гребенщиковская старообрядческая община, 1949. – С. 77–78.
370. Курзина Е. С. Развитие археографических экспедиций как типа научно-исследовательской деятельности в конце XX – начале XXI вв. (изучение культуры и

истории нижегородского старообрядчества экспедициями ИРиСК) [Электронный ресурс] / Е. С. Курзина // Рябининские чтения – 2003. – Режим доступа к статье : <http://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-2003/95.html>

371. Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве / В. А. Куроедов. – М. : Политиздат, 1981. – 263 с.

372. Лаптёнок В. Д. Правда о религиозном сектантстве / В. Д. Лаптёнок. – Минск : Типография им. Сталина, 1960. – 40 с.

373. Ливанов Ф. В. Раскольники и острожники. Очерки и рассказы. Т. III / Ф. В. Ливанов. – СПб. : Типография М. Хана, 1872. – 626 с.

374. Миловидов В. Ф. Современное старообрядчество / В. Ф. Миловидов. – М. : Мысль, 1979. – 126 с.

375. Настольная книга атеиста / С. Ф. Анисимов, Н. А. Аширов, М. С. Беленький и др.; Под общ. ред. С. Д. Сказкина. – 6-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1981. – 448 с.

376. Научный атеизм: Учеб. пособие для системы полит. учебы / Под ред. М. П. Мчедлова. – М. : Политиздат, 1988. – 303 с.

377. Національний склад населення України [Електронний ресурс] // Вільна енциклопедія «Вікіпедія». – Режим доступу до статті : http://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_склад_населення_України

378. Нильский И. Семейная жизнь в русском расколе. Исторический очерк раскольнического учения о браке. Вып. 2 (Царствование императора Николая I) / И. Нильский. – СПб. : Типография Департамента уделов, 1869. – 260 с.

379. Острожинский В. Е. Обрядность в нашей жизни / В. Е. Острожинский. – М. : Политиздат, 1980. – 55 с.

380. Павлов С. В. Старообрядничество в Україні / С. В. Павлов, В. О. Проценко // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: зб. наукових праць / за заг. ред. к. філос. н. М. А. Журби. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – Ч. I. – С. 173–176.

381. Попов Н. Материалы для истории безпоповщинских согласий в Москве, федосеевцев Преображенского кладбища и поморской монинского согласия / Н. Попов. – М. : Общество истории и древностей российских при Московском университете, 1870. – 174 с.

382. Попов Н. Опыт исследования: что такое современное старообрядчество в России? / Н. Попов. – М. : Синодальная типография, 1866. – 112 с.

383. Попов Н. Сборник для истории старообрядчества. Т. I / Н. Попов. – М. : Университетская типография, 1864. – 318 с.

384. Попова О. В. Этнокультурный компонент локальной этнокультурной группы (на примере старообрядчества Южного Урала) [Электронный ресурс] / О. В. Попова // Всероссийская научно-методическая конференция «Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры». – Режим доступа к статье : http://conference.osu.ru/assets/files/conf_reports/conf9/170.doc

385. Прусский П. (архим.). Полное собрание сочинений Никольского единоверческого монастыря настоятеля архимандрита Павла. Первое посмертное издание Братства св. Петра митрополита. Т. I / П. Прусский. – М. : Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1897. – 632 с.

386. Пьянков П. (архим.). Обзорение пермского раскола так называемого «старообрядства» / П. Пьянков. – СПб. : Типография духовного журнала «Странник», 1863. – 262 с.

387. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / [Бондарчук П. М., Даниленко, Крупина В. О., Кубальський О. Н.]; відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.

388. Русская Православная Старообрядческая Церковь [Электронный ресурс] // Просветительский сайт Лиговской старообрядческой общины г. Санкт-Петербурга. – Режим доступа к статье : <http://rpsc-spb.ru/history-hram/2010-05-26-14-23-35?format=pdf>

389. Скворцов В. Общий характер старообрядческого раскола, существенные признаки и степень вредности отдельных его толков / В. Скворцов. – К. : Типография С.В. Кульженко, 1896. – 20 с.
390. Смирнов П. С. История русского раскола старообрядства / П. С. Смирнов. – Рязань : Типография В. О. Тарасова, 1893. – 348 с.
391. Сычевский А. А. Собор во имя сщмч. Игнатия Богоносца в городе Житомире: к истории храмового строения (1856–1927 гг.) / А. А. Сычевский // Україна: надбання культурної спадщини. Матеріали п'ятої Всеукраїнської наукової конференції «Вайнгортівські читання», листопад 2013 р. / За ред. О. Белявської. – Полтава : Дивосвіт, 2013. – С. 153–164.
392. Таранец С. В. Куреневское тримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине / С. В. Таранец. – К., 1999. – 160 с.
393. Узков И. Н. Современное сектантство и его идеология / И. Н. Узков // Наука и религия (сборник стенограмм лекций, прочитанных на Всесоюзном совещании-семинаре по научно-атеистическим вопросам). – М. : Первая образцовая типография имени А. А. Жданова Московского городского Совнархоза, 1957. – С. 393–415.
394. Федоренко Ф. И. Секты, их вера и дела / Ф. И. Федоренко. – М. : Политиздат, 1965. – 360 с.
395. Фишман О. М. Жизнь по вере: тихвинские карелы-старообрядцы / О. М. Фишман. – М. : «Индрик», 2003. – 408 с.
396. Фишман О. М. Тихвинские карелы старообрядцы: методология и результаты комплексного изучения феномена локальной этноконфессиональной группы : автореф. дис. на соискание учен. степени док. ист. наук : спец. 07.00.07 «Этнография, этнология и антропология» / Ольга Михайловна Фишман; Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН. – Санкт-Петербург, 2011. – 48 с.
397. Чибисов А. В. Образование и развитие старообрядческой белокриницкой иерархии 1846 – 1988 гг. : автореф. дис. на соискание науч. степени

канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Андрей Владимирович Чибисов; Ивановский государственный университет. – Иваново, 2012. – 26 с.

398. Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи 1979 г. Статистический сборник / ЦСУ СССР. – М. : Финансы и статистика, 1984. – 366 с.

399. Яцкевич В. И. Краткие сведения о старообрядческом расколе и сектах в Русской церкви с изложением действующего о них законодательства / В. И. Яцкевич. – М. : Типография товарищества И. Д. Сытина, 1900. – 82 с.

400. Iwaniec E. Wierzenia i obrzędy grzebalne wczoraj i dziś u staroobrzędowców na ziemiach polskich / E. Iwaniec // Chrześcijański Wschód a kultura polska / Red. Ryszard Łużny. – Lublin, 1989. – S. 103–124.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А
Уповноважені Ради у справах релігійних культур по Житомирській області
(1944–1991 рр.)

Час перебування на посаді	ПІБ
з 23 листопада 1944 р.	Є.Ф. Щербаков
з 17 липня 1946 р.	Є.В. Шевченко
з 7 травня 1949 р.	Г.С. Захаров
з 1951 р.	П.Ф. Завернін
З другого півріччя 1955 р.	І. Піменов
з 1956 р.	А.Є. Мангушев
з 25 січня 1960 р.	В.Ф. Терещенко
з 1962 р.	І.Ф. Геращенко
з 1975 р.	А.С. Топольницький (старші інспектори апарату обласного уповноваженого: І.Ф. Геращенко, Г.Ф. Ширяєв)
1990–1991 рр.	А.О. Мельник

Складено на основі: [70, арк. 30; 74, арк. 14; 65, арк. 175; 54, арк. 215; 56, арк. 237; 39, арк. 161; 40, арк. 219; 48, арк. 100; 44, арк. 39, 42; 141, арк. 109; 131, арк. 5; 298, арк. 4; 311, с. 280–281].

ДОДАТОК Б
Статистика зняття з державної реєстрації старообрядницьких громад
Житомирщини у 1948–1968 рр.

Рік зняття з реєстрації	Безпопівські громади	Попівські громади	Разом
1948	1	-	1
1949	-	1	1
1950	-	-	-
1951	2	-	2
1952	-	-	-
1953	-	-	-
1954	-	-	-
1955	-	-	-
1956	-	-	-
1957	-	-	-
1958	-	-	-
1959	-	-	-
1960	4	1	5
1961	2	-	2
1962	1	-	1
1963	-	-	-
1964	-	-	-
1965	-	-	-
1966	-	-	-
1967	1	-	1
1968	1	-	1

Складено на основі: [66, арк. 241; 65, арк. 151; 48, арк. 81; 110, арк. 1, 4, 8; 256, арк. 10; 275, арк. 4; 259, арк. 1; 284, арк. 1; 265, арк. 4, 7; 258, арк. 8; 268, арк. 5–6; 266, арк. 9; 263, арк. 6].

ДОДАТОК В

Склад «двадцятки» засновників, виконавчих органів, ревізійних комісій та священнослужителі старообрядницьких громад Житомирщини

Таблиця В. 1

Список двадцати учредителей старообрядческой религиозной беспоповской общины с. Бродник Базарского района (1945 г.)

№	Имя, фамилия и отчество	Год рождения	Соц. положение	Судимость	Место жительства	Место работы
1	Готаевский Матвей Арефиевич	1910	средняк	не было	с. Бродник	Базарская МТС № 2
2	Кириллова Елена Арефиевна	1919	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
3	Вавилова Васса Сусаевна	1905	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
4	Скороходова Пелагея Климовна	1885	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
5	Тимофеева Рипина Ивановна	1920	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
6	Миронова Нина Андреевна	1918	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
7	Тимофеева Лукерия Семеновна	1907	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
8	Горкова Домна Семеновна	1907	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
9	Готавская Настасия Авсеевна	1915	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
10	Наумова Килина Яковлевна	1903	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
11	Тимофеев Агат Изотович	1917	средняк	не было	с. Бродник	к/х Зирка
12	Кириллов Родион Федулович	1896	средняк	не было	с. Бродник	к/х Зирка
13	Готавский Емельян Елифанович	1913	средняк	не было	с. Бродник	к/х Зирка
14	Готавская Катя Якимовна	1912	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
15	Готавская Анна Вавиловна	1914	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
16	Миронова Ирина Михайловна	1903	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
17	Вавилова Матрена Якимовна	1926	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
18	Готавская Устина Андреевна	1895	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
19	Наумова Настя Ивановна	1907	среднячка	не было	с. Бродник	к/х Зирка
20	Иванов Андрей Андреевич	1889	средняк	не было	с. Бродник	к/х Зирка

Таблицу взято в: [155, арк. 2].

**Список двадцати учредителей Дермановской старообрядческой беспоповской общины
Базарского р-на (1945 г.)**

№	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Социальное положение	Судимость, имеет избирательное право	Место работы	Место жительства
1	Наумова Анисья Давидовна	1889	среднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
2	Аввакумова Ирина Ерм.	1858	беднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
3	Прокофьева Евдокия Еф.	1873	беднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
4	Скорородов Яков Ант.	1885	средняк	не лишен	к-з М. Горького	Дермановка
5	Григорьев Егор Захар.	1891	Бедняк	не лишен	к-з М. Горького	Дермановка
6	Купреев Петр Кондр.	1894	бедняк	не лишен	к-з М. Горького	Дермановка
7	Дроздова Евдокия Авд.	1914	среднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
8	Яковлева Проска Иван.	1887	беднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
9	Никитин Фомин Ефим.	1886	средняк	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
10	Тимофеев Финаген Тим.	1891	бедняк	не лишен	к-з М. Горького	Дермановка
11	Купреев Кондрат Иван.	1860	бедняк	не лишен	к-з М. Горького	Дермановка
12	Афанасьева Марина Григ.	1902	беднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
13	Карпелев Иван Андр.	1907	бедняк	не лишен	к-з М. Горького	Дермановка
14	Афанасьева Анна Пимен.	1920	среднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
15	Никитина Рипина Сем.	1920	среднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
16	Кириллова Ульяния Сем.	1912	среднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
17	Прокофьева Маруся Фин.	1919	беднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
18	Феодорова Пистина Тим.	1912	беднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
19	Калинова Проня Вав.	1918	беднячка	не лишена	к-з М. Горького	Дермановка
20	Кузьмин Макар Ефим.	1879	средняк	не лишен	к-з М. Горького	Дермановка

Таблицу взято в: [157, арк. 16].

**Список двадцати учредителей старообрядческой религиозной беспоповской общины
с. Пятидуб Базарского р-на (1945 г.)**

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Соц. положение	Судимость	Имеет право голоса	Место жительства	Место работы
1	Тимофеев Лука Артемов.	1870	бедняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
2	Афанасьев Матвей Егор.	1885	бедняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
3	Сергеев Иван Климович	1886	средняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
4	Блохин Клим Родионович	1869	бедняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
5	Михайлов Тимофей Илларион.	1909	бедняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
6	Филатьев Федор Андреевич	1891	бедняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
7	Сергеев Дмитро Титович	1872	средняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
8	Ануфриев Аверьян Васил.	1883	средняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
9	Сергеев Филин Климович	1886	средняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
10	Сергеев Дмитро Климович	1891	средняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
11	Ващенко Тимофей Данилов.	1885	средняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
12	Филатьев Савин Минович	1893	средняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
13	Герасимов Никифор Федул.	1861	бедняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
14	Костенко Трофим Наумович	1885	бедняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
15	Тимофеев Анфим Леонович	1861	бедняк	не судим	имею	Пятидуб	к-з Кр. Октябрь
16	Карапузов Арсен Григорьев.	1891	средняк	не судим	имею	Рахваловка Розважеский р-н Киевской области	к-з Ворошилова
17	Карабанов Авсей Сидорович		средняк	не судим	имею	Рахваловка Розважеский р-н Киевской области	к-з Ворошилова
18	Воробьев Марион Федорович	1861	средняк	не судим	имею	Рахваловка Розважеский р-н Киевской области	к-з Ворошилова
19	Карапузов Семен Фомич	1870	средняк	не судим	имею	Рахваловка Розважеский р-н Киевской области	к-з Ворошилова
20	Блохин Макар Никонович	1861	средняк	не судим	имею	Рахваловка Розважеский р-н Киевской области	к-з Ворошилова

Таблицу взято в: [158, арк. 2].

**Список учредителей Кустинской старообрядческой Свято-Успенской церкви
Бердичевского р-на (1945 г.)**

№	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Социальное положение	Судимость	Пользуется ли избирательным правом	Место работы	Место жительства
1	Фадеева Анна Анисимовна	1896	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
2	Фадеев Владимир Анисимович	1876	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
3	Семенюк Ксения Егоровна	1920	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
4	Симокова Анастасия Григорьевна	1890	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
5	Симокова Евтихия Евдокимовна	1891	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
6	Смоквина Екатерина Семеновна	1903	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
7	Мосейчук Степанида Евдокимовна	1906	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
8	Коваленко Аксения Нестеровна	1896	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
9	Финагеев Агурий Александрович	1871	Раб. колх.	Не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
10	Трегубова Александра Сафроновна	1913	Раб. колх.	Не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
11	Постиженко Афанасий Витальевич	1890	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
12	Васильев Фома Еремеевич	1894	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
13	Даниловская Иустиния Евстафиевна	1886	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
14	Ильин Феодор Ефремович	1883	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
15	Ильин Ефрем Иванович	1867	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
16	Вавилов Иван Лукьянович	1877	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
17	Вавилов Самсон Лукьянович	1880	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
18	Ильин Феодор Иванович	1877	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
19	Фадеев Лукьян Евтихиевич	1860	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин
20	Шерстов Антон Васильевич	1891	Раб. колх.	не суд.	да	Колхоз с. Кустин	с. Кустин

Таблицу взято в: [163, арк. 4].

**Список двадцати учредителей Житомирской старообрядческой беспоповской общины
Каракульная улица, 4 (1945 г.)**

№	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Место работы	Судимость (был ли под судом)	Имеет ли право голоса	Место жительства	Соц. положение
1	Новиковский Иосиф Григ.	1888	Гор. почта	нет	да	Ул. Ленина, 149	служащий
2	Новиковский Семен Григ.	1879	Грабарь	нет	да	Ул. Ленина, 149	рабочий
3	Толочкин Иван Петрович	1862	Инвалид 2 гр.	нет	да	Ул. К. Либкнехта, 137	рабочий
4	Турский Василий Триф.	1881	Колхозник	нет	да	Хутор Выдумка	рабочий
5	Пузовиков Семен Григор.	1863	Инвалид	нет	да	Ул. Мещанская, 88	рабочий
6	Луференко Викула Георг.	1885	Чл. колхоза	нет	да	Хутор Выдумка	рабочий
7	Карабанова Варвара Макс.	1876	Иждивенка	нет	да	Пер. Какариченка, 9	дом. хоз.
8	Стрельцов Василий Никол.	1903	Инвалид 2 гр.	нет	да	Ул. Северная, 77	служащий
9	Скороходов Анихий Федор.	1892	Богунское л-тво	нет	да	Ул. Хлебная, 55	служащий
10	Дроздов Георгий Михайл.	1877	Сез. раб., каменщ.	нет	да	Ул. Сенная, 55	рабочий
11	Дубинин Ульян Николаев.	1891	Сез. раб., грабарь	нет	да	Пер. Вацковский, 26	рабочий
12	Лизунов Николай Арсеньев.	1899	Инвалид Отеч. войны	нет	да	Пер. Второй Капитул, 16	рабочий
13	Венчагов Лаврентий Мих.	1885	Сез. раб., каменщ.	нет	да	Пер. Вацковский, 24	рабочий
14	Добринин Филимон Григор.	1885	с. Городище, торфо-разработка	нет	да	Хутор Выдумка	рабочий
15	Карпелёв Петр Констант.	1866	Инвал., иждивенец	нет	да	Пер. Какариченка, 9	рабочий
16	Турский Федор Трифонович	1883	Дор. строй	нет	да	Село Крошня Ческая	рабочий
17	Прокофьев Ананий Иванов.	1905	Инвалид	нет	да	Хутор Киналевского	рабочий
18	Насонов Александр Ксен.	1863	Сез. раб., каменщ.	нет	да	Пер. Шабанова, 9	рабочий
19	Ястремская Феодосия Ф.	1865	Иждивенка	нет	да	Ул. Каракульная, 24	дом. хоз.
20	Дубинин Козьма Иванов.	1881	Сез. раб., грабарь	нет	да	Ул. Ленина, 148	рабочий

Таблицу взято в: [166, арк. 1].

Список избранных членов правления Нитинской старообрядческой религиозной общины (1945 г.)

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Место работы	Судимость	Избирательное право	Место жительства
1	Войченко Иван Васильевич	1888	колхоз	нет	да	с. Нитино
2	Новиковская Наталья Дем.	1916	колхоз	нет	да	с. Нитино
3	Новиковский Альдгим Евст.	1881	домохо.	нет	да	с. Нитино
4	Абросимов Григорий Иван.	1876	домохо.	нет	да	с. Нитино
5	Голубов Назарий Корнеев.	1886	домохо.	нет	да	с. Нитино
6	Громов Андрей Радион.	1888	домохо.	нет	да	с. Нитино
7	Иванов Климентий Сав.	1872	колхоз	нет	да	с. Нитино
8	Иванов Тугентий Севель.	1876	домохо.	нет	да	с. Нитино
9	Кириллов Ананий Федул.	1880	колхоз	нет	да	с. Нитино
10	Данилов Федосий Кирьян.	1881	домохо.	нет	да	с. Нитино
11	Пугаков Харитон Макеев.	1861	колхоз	нет	да	с. Нитино
12	Василий Поликарп Пав.	1881	колхоз	нет	да	с. Нитино
13	Воробьева Устинья Тимов.	1918	колхоз	нет	да	с. Нитино
14	Лизунова Евдокия Артем.	1872	домохо.	нет	да	с. Нитино
15	Григорьева Агафья Корн.	1881	колхоз	нет	да	с. Нитино
16	Дроздова Федосья Марков.	1912	колхоз	нет	да	с. Нитино
17	Пугакова Ирина Иван.	1912	колхоз	нет	да	с. Нитино
18	Дроздова Анастасия Фед.	1900	колхоз	нет	да	с. Нитино
19	Легензова Хавра Федор.	1894	колхоз	нет	да	с. Нитино
20	Ропова Анисья Евстр.	1882	колхоз	нет	да	с. Нитино
21	Ропова Анастасия Иванов.	1909	колхоз	нет	да	с. Нитино
22	Котлова Анна Трофим.	1909	колхоз	нет	да	с. Нитино
23	Селиверстова Марья Давыд.	1882	колхоз	нет	да	с. Нитино
24	Постиженко Агафья Евстр.	1881	домохо.	нет	да	с. Нитино
25	Тихановская Устинья Кар.	1901	колхоз	нет	да	с. Нитино
26	Легензова Марья Ларион.	1907	колхоз	нет	да	с. Нитино

Таблицу взято в: [169, арк. 2].

**Список двадцати учредителей религиозной старообрядческой беспоповской общины
с. Человка Коростенского р-на (1945 г.)**

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Социальное положение	Судимость	Лишение избирательного права	Место работы	Место жительства
1	Жернов Иван Нифантьевич	1880	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
2	Карабанов Ермолай Демьянович	1879	Единоличник	не суд.	имеет	Нетрудоспособ.	с. Человка
3	Безпавлов Кондрат Феодорович	1901	Рабочий	не суд.	имеет	ОСМУ № 1	с. Человка
4	Клещенко Иван Петрович	1904	Рабочий	не суд.	имеет	Горкомхоз	с. Человка
5	Клещенко Агапий Петрович	1901	Рабочий	не суд.	имеет	ОСМУ № 1	с. Человка
6	Иванов Емелин Сергеевич	1879	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
7	Карбовский Василь Игнатович	1882	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
8	Баранов Феодор Лукьянович	1880	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
9	Баранов Яков Лукьянович	1901	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
10	Баранов Яким Лукьянович	1889	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
11	Щербаков Василь Феодулович	1886	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
12	Максименко Агафия Сафронов.	1889	Единоличник	не суд.	имеет	Домохозяйка	с. Человка
13	Полякова Марфа Емельяновна	1912	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
14	Колодянская Меластиня Васил.	1922	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
15	Мороз Степан Феодотович	1881	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
16	Белошицкая Марья Федуловна	1914	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
17	Щербакова Фекла Григор.	1914	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
18	Карабанова Килина Федулов.	1892	Единоличник	не суд.	имеет	Домохозяйка	с. Человка
19	Андреева Марья Никитовна	1896	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка
20	Максименко Катерина Мартин.	1898	Колхозник	не суд.	имеет	Колхоз	с. Человка

Таблицу взято в: [170, арк. 3].

Список избранных членов правления Рботищенской старообрядческой религиозной общины Н.-Волынского р-на (1945 г.)

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Соц. положение	Место работы	Судимость	Избирательное право	Место жительства
1	Шлапаков Василий Сусоевич	1905	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
2	Ходаков Гавриил Ипифанович	1874	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
3	Комарова Ирина Карповна	1914	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
4	Симагова Настасья Алексеевна	1911	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
5	Погорелова Луша Яковлевна	1920	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
6	Чемелева Ховрония Александровна	1923	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
7	Легензова Степанида Евстигнеевна	1920	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
8	Макеева Домна Акиноровна	1901	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
9	Асачова Фиония Михайловна	1920	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
10	Чемелева Матрена Ивановна	1905	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
11	Легензова Агафия Сусоевна	1903	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
12	Ковалев Михей Петрович	1887	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Тупальцы
13	Ковалева Просковия Трифоновна	1897	Домохозяйка	Колхоз	нет	да	с. Рботище
14	Белов Кузьма Нарфилович	1899	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Марушовка
15	Белова Степанида Ильична	1902	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
16	Симагов Андрей Ильич	1895	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
17	Катков Агурий Никонович	1875	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
18	Кучеров Сергей Григорьевич	1883	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
19	Калачова Аксения Петровна	1895	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Рботище
20	Сурунов Семен Григ.	1921	Инвалид	Нет	нет	да	с. Рботище

Таблицу взято в: [172, арк. 2].

Список избранных членов двадцатки Новоград-Волынской старообрядческой религиозной общины (1945 г.)

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Занимаемая должность	Адрес № дома
1	Римарев Леонтий Яковлевич	1870	Плотник, домохоз.	Троицкая, 18
2	Голумбовский Мирон Михайлович	1868	Каменщик	Войкова, 26
3	Погорелова Матрона Ивановна	1914	Домохоз.	Княжеская, 26
4	Осипов Аким Афанасович	1882	Домохоз.	Село Майстров
5	Пригожаева Елена Карповна	1894	Инвалид	Горького, 12
6	Чудакова Пелагея Анфимовна	1897	Домохоз.	Чепаева
7	Тимофеев Евсей Харитонович	1881	Домохоз.	Чехова, 13
8	Михалеви́ч Тихон Иванович	1891	-	Чепаева, 7
9	Маркова Ефросиния Сельверстевна	1895	Домохоз.	Чехова, 36
10	Бруханов Яков Яковлевич	1880	Уполномоченный горсовета	Ленина, 49
11	Погорелов Куприян Яковлевич	1872	Домохоз.	Княжеская, 28
12	Легензов Константин Антонович	1894	Домохоз.	Село Майстров
13	Нестеров Андрей Прокофьевич	1881	Домохоз.	Чепаева, 1
14	Пригожаева Зинаида Ермолаевна	1921	Уполномоченная горсовета	Горького, 14
15	Левицкая Евдокия Сельверстевна	1892	Домохоз.	Чепаева
16	Бруханова Елизавета Елистратевна	1892	Домохоз.	Пионерская, 7
17	Бодовская Ксения Захаровна	1899	Домохоз.	Чехова, 21
18	Мастеренко Екатерина Карповна	1899	Домохоз.	1-го мая, 14
19	Качукина Елизавета Кондратьевна	1894	Домохоз.	1-го мая, 12
20	Мастеренко Павел Поиликтович	1894	Домохоз.	Горького, 142
21	Качукина Евдокия Зотовна	1922	Домохоз.	1-го мая, 12
22	Шлюева Наталия Ивановна	1914	Домохоз.	Больничная, 13

Таблицу взято в: [175, арк. 10].

Список двадцатки учредителей старообрядческой религиозной общины при Св.-Покровской церкви с. Железняки Трояновского района (1945 г.)

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Социальное положение	Судимость	Лишение избирательных прав	Место работы	Место жительства
1	Подакин Аким Агеевич	1870	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
2	Подакин Зиновий Артемович	1882	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
3	Подакин Фома Иванович	1883	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
4	Васильев Артемий Феодорович	1881	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
5	Подакин Петр Артемьевич	1877	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
6	Наумов Константин Аввакумов	1880	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
7	Кузьменко Татьяна Павловна	1876	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
8	Кривошеев Никита Филиппович	1876	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
9	Безпрозванный Дмитрий Феодор.	1872	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
10	Дьяков Лазарь Никифорович	1895	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
11	Кузьменко Артемий Леонтьевич	1909	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
12	Орехов Савелий Арсеньевич	1879	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
13	Кузьменко Иван Васильевич	1875	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
14	Орехов Исаак Дорофеевич	1878	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
15	Кузьменко Иустина Савельевна	1885	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
16	Кузьменко Макар Иванович	1864	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
17	Егоров Кирилл Александрович	1882	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
18	Кузьменко Андрей Андреевич	1885	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
19	Подакин Николай Моисеевич	1869	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки
20	Подакин Митрофан Леонтьевич	1885	Крестьянин	Не судился	Не лишен	с. Железняки	с. Железняки

Таблицу взято в: [176, арк. 9].

Список членов двадцатки житомирской старообрядческой Благовещенской церкви, находящейся по ул. Провиантской, 9 (1949 г.)

№	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Место рождения	Место работы и занимаемая должность	Социальное положение	Домашний адрес
1	Демидов Петр Гаврилович	1874	Житомир	Сезонный каменщ.	Рабочий	Русская слободка, 10
2	Демидов Евстафий Исидорович	1882	Житомир	Рабочий	Рабочий	Ново-Николаевский пер., 39
3	Демидов Сергей Исидорович	1895	Житомир	Каменщ.	Рабочий	Госпитальная, 39
4	Бестужев Прокоп Потапович	1877	Житомир	Каменщ.	Рабочий	Провиантская, 13
5	Жилкин Семен Леонтиевич	1873	Житомир	Плотник	Рабочий	Русская слободка, 20
6	Заболоцкий Дмитрий Кондратович	1880	Житомир	Каменщ.	Рабочий	Кривой Брод, 1 а
7	Швецов Наум Иванович	1871	Житомир	Каменщ.	Рабочий	Бердичевское шоссе
8	Федун Матрона Прохоровна	1887	Житомир	Домашнее хозяйство	Рабочий	Хлебный пер., 8
9	Демидов Иван Петрович	1859	Житомир	Сезонный плотник	Инвалид	Провиантская, 18
10	Морозова Наталия Васильевна	1879	Житомир	Домашнее хозяйство	Домохоз.	Садовая, 16
11	Демидова Татьяна Афанасьевна	1902	Житомир	Домашнее хозяйство	Домохоз.	Базарная, 59
12	Дмитриев Аврам Тимофеевич	1884	Житомир	Сезон. каменщик	Рабочий	Кривой Брод
13	Гусяков Илларию Март.	1903	г. Брацлав Каменец-Подольской губернии	Сезон. каменщик	Рабочий	Новокрошенская, 40
14	Кузьменко Ермил Васильевич	1881	Житомир	Кустарь	Кустарь	Русская слободка, 17
15	Дмитриев Акиндин Савич	1868	Житомир	Каменщик	Рабочий	Липки, 10
16	Шилкин Николай Маркович	1902	Село Железняки Трояновского р-на	Восчик	Восчик	Русская слободка, 22
17	Бирюков Николай Дмитриевич	1871	Житомир	Сезонный рабочий	Рабочий	Дмитриевская, 56
18	Карлин Михаил Васильевич	1879	Житомир	Индустриальный техникум	Служащий	Садовая, 16
19	Бестужев Григорий Потапович	1872	Житомир	Жестянник	Рабочий	Восточная, 10
20	Подрябинников Мина Захарьевич	1891	Житомир	Жестянник	Рабочий	Русская слободка, 20

Таблицу взято в: [195, арк. 7].

Список избранных членов правления Работищенской старообрядческой религиозной общины Новоград-Волынского района (1949 г.)

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Соц. положение	Место работы	Судимость	Избирательное право	Место жительства
1	Шлапаков Поликарп Сисоевич	1894	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
2	Шлапаков Василий Сисоевич	1905	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
3	Катков Агурий Никонович	1885	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Морошовка
4	Кучеров Сергей Григорьевич	1883	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Морошовка
5	Чемелева Февронья Александровна	1923	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
6	Легензова Степанида Евстигнеевна	1920	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
7	Колачева Ксения Петровна	1895	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Морошовка
8	Комарова Ирина Карповна	1914	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
9	Симагова Настасья Алексеевна	1911	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
10	Погорелова Лукерья Яковлевна	1920	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
11	Осачова Феония Михайловна	1920	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
12	Макеева Домна Акиноровна	1901	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
13	Ковалева Прасковья Триф.	1897	Дом. хоз.	Колхоз	нет	да	с. Тупальца
14	Ковалев Михай Петрович	1887	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
15	Симагов Андрей Ильич	1895	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Морошовка
16	Белова Степанида Ильична	1902	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Морошовка
17	Луфференко Настасья Ильична	1892	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Морошовка
18	Чемелева Мария Романовна	1908	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Работище
19	Белов Петро Парфилович	1905	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Морошовка
20	Постиженко Устинья Исаевна	1900	Колхозник	Колхоз	нет	да	с. Морошовка

Таблицу взято в: [198, арк. 4].

**Список членов двадцатки старообрядческой Благовещенской общины г. Житомира,
Провиантская, 9 (1956 г.)**

№	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Место работы	Был ли судим	Адрес
1	Гусяков ИллариЙ Мартьянович	1903	облаптекоуправление	Нет	Ново- Крошенская, 40
2	Заболоцкий Дмитрий Кондратьевич	1880	газопровод. станция	Нет	Кривой Брод, 1
3	Шилкин Николай Маркович	1902	паровозное депо, вокзал	Нет	Русская слободка, 22
4	Федун Матрена Прохоровна	1887	туб. больница	Нет	Хлебный пер., 8
5	Подрябинников Мина Захарьевич	1891	безработ.	Нет	Русская слободка, 20
6	Дмитриев Иван Васильевич	1897	Г.С.Т. строй группа	Нет	Русская слободка, 40а
7	Швецов Максим Григорьевич	1921	Союз Эмель сырье	Нет	2-ой Базарный пер., 4
8	Орехов Назарий Дорофеевич	1883	Домохозяин	Нет	Мануильского, 11
9	Шилкин Михаил Семенович	1907	УКГБ	Нет	Русская слободка, 20
10	Карлина Ефросинья Васильевна	1886	Иждивенка	Нет	Садовая, 16
11	Кузьменко Тимофей Михаилович	1893	Эмель сырье	Нет	Провиантская, 25
12	Кузьменко Иван Александрович	1895	Ремстрой трест	Нет	Госпитальная, 40
13	Демидова Татьяна Афанасьевна	1902	Домохозяйка	Нет	Базарная, 59
14	Соловьев Семен Васильевич	1890	Сторожевая охрана Н.В.Д.	Нет	Кривой Брод, 5
15	Лазунов Марк Максимович	1888	Безработный	Нет	Замковая, 10
16	Демидов Сергей Исодорович	1895	МВД	Нет	Госпитальная, 37
17	Подакин Фома Иванович	1883	Колхозник	Нет	Железняки, Трояновского район
18	Шилкин Клим Кирьянович	1903	Сезонник	Нет	Железняки, Трояновского район
19	Подакин Зиновий Артемович	1882	Колхозник	Нет	Железняки, Трояновского район
20	Наумов Константин Авакомович	1880	Колхозник	Нет	Железняки, Трояновского район
21	Подакин Петр Артемович	1877	Колхозник	Нет	Железняки, Трояновского район

Таблицу взято в: [231, арк. 8].

Список двадцатки старообрядческой общины с. Теньковка Червоноармейского р-на (1956 г.)

№	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Семейное положение	Место работы	Место жительства	Судимость
1	Осипов Симион Арефьевич	1891	С 10 душ	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
2	Кузьминский Федор Мартьянович	1883	7	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
3	Тепляков Михаил Агапович	1892	6	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
4	Осипов Аким Афанасович	1882	1	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
5	Коновалов Мина Арефьевич	1874	7	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
6	Лоференко Афанас Демьянович	1884	5	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
7	Осипов Паримон Григорович	1897	2	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
8	Осипов Назар Афанасович	1882	5	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
9	Лоференко Кирила Ефремович	1908	3	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
10	Алексеев Ефрем Карпович	1891	6	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
11	Горшкалев Федор Тимофеевич	1900	5	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
12	Осипов Кузьма Калистратович	1895	11	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
13	Тепляков Кирила Иванович	1893	6	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
14	Теплякова Фетинья Александровна	1906	3	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
15	Позовиков Федор Григорович	1884	2	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
16	Зайцова Василина Карповна	1900	4	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
17	Алексеев Ануфрий Карпович	1893	5	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
18	Сафронов Исай Феоктистович	1907	5	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
19	Калачова Устина Карповна	1902	2	Колхоз	с. Теньковка	Не судим
20	Лоференко Степан Ефремович	1906	7	Колхоз	с. Теньковка	Не судим

Таблицу взято в: [236, арк. 1].

**Список членов двадцатки старообрядческой религиозной общины с. Рудня-Шляховая
Володарского р-на (1957 г.)**

№	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Место работы и должность
1	Луфференко Василий Васильевич	1933	Володарскрайпотребсоюз, чернорабочий
2	Безпрозванный Тимофей Иванович	1883	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
3	Позняков Антамон Петрович	1905	Р.-Шляховая, колхоз, старший конюх
4	Луфференко Василий Никитович	1885	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
5	Горшкалева Фетиня Ивановна	1907	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
6	Безпрозванная Анисия Ивановна	1906	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
7	Карабанов Федор Васильевич	1905	В.-Волынская экспедиция, рабочий
8	Горшкалев Асон Григорьевич	1903	Володарск Р.П.С., столяр
9	Безпрозванный Давыд Аверьянович	1902	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
10	Горшкалев Марко Никитович	1892	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
11	Безпрозванный Константин Тимофеевич	1907	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
12	Безпрозванная Анна Ивановна	1907	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
13	Луфференко Ирина Ипатьевна	1890	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
14	Горшкалев Василий Савельевич	1921	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
15	Горшкалева Матрона Феклитьевна	1923	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
16	Горшкалева Елена Леонтьевна	1882	Не работает
17	Бирюченко Анастасия Овсеевна	1912	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий
18	Кучер Любовь Михайловна	1923	Р.-Шляховая, школа, уборщица
19	Горшкалева Дария Тимофеевна	1892	Не работает
20	Луфференко Васелина Григорьевна	1907	Р.-Шляховая, колхоз, разнорабочий

Таблицу взято в: [237, арк. 2].

Список членов двадцатки старообрядческой религиозной общины с. Пятидуб Базарского р-на по состоянию на 1 августа 1958 г.

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Точный адрес, место жительства	Место работы и должность	Сведения о судимости
1	Тимофеев Лука Артемович	1888	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
2	Ануфриев Аверьян Васильевич	1888	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
3	Филатьев Савин Минович	1891	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
4	Михайлов Тимофей Илларионович	1909	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
5	Герасимов Никифор Федулович	1860	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
6	Сергеев Дмитро Климович	1891	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
7	Сергеев Филат Климович	1906	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
8	Афанасьев Матвей Егорович	1885	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
9	Филатьев Федор Андреевич	1898	с. Лесная Колонка, Базарский р-н	К-х «За комунизм», колхозник	Не судим
10	Карапузов Арсен Григорьевич	1891	с. Рафаловка, Разважеский р-н, Киевская область	Колхозник	Не судим
11	Блохин Макар Никонович	1870	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
12	Старнаков Федот Архипович	1901	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
13	Сучков Яким Ульянович	1900	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
14	Максименко Федор Максимович	1923	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
15	Карапузов Вавила Семенович	1905	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
16	Карабанов Авсей Сидорович	1885	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
17	Зябкин Антон Маркович	1930	с. Рафаловка, Разважеский р-н, Киевская область	Колхозник	Не судим
18	Карабанов Андрей Степанович	1891	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
19	Прокофьева Лукерья Тимофеевна	1930	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим
20	Гаврилов Яков Иванович	1900	с. Пятидуб	К-х «Червоний прапор», колхозник	Не судим

Таблицу взято в: [242, арк. 1-1 зв.].

Таблица В. 17

Список членов двадцатки житомирской беспоповской религиозной общины (1958 г.)

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Место рождения	Место работы	Должность на работе	Должность в общине	Судимость	Домашний адрес
1	Дубинин Федор Спиридонович	1884	г. Житомир	По старости	Пенсионер	Председатель	нет	Пр. Кокуриченко, 9
2	Соловьев Аверьян Назарович	1885	г. Житомир	По старости	Домохозяин	Казначей	нет	Ул. Каракульная, 2
3	Вавилов Игнатий Яковлевич	1889	с. Бродник Базарского р-на	Военторг	Пенсионер	Секретарь	нет	Ул. Ленина, 114
4	Зайцев Тимофей Еремеевич	1895	г. Житомир	По старости	Пенсионер	Рев. ком.	нет	Пер. Гончарный
5	Скороходов Аникий Федорович	1892	с. Бродник Базарского р-на	По старости	Пенсионер	Рев. ком.	нет	Ул. Горького, 55
6	Пугаков Маркел Захарович	1881	с. Янушевка Красноармейского р-на	По старости	Пенсионер	Рев. ком.	нет	2 Дмитревский пер., 4
7	Осипов Потап Афанасьевич	1888	с. Янушевка Красноармейского р-на	По старости	Инвалид	Член двадцатки	нет	Ул. Ленина, 190
8	Луференко Викула Георгиевич	1885	с. Янушевка Красноармейского р-на	В колхозе	Колхозник	Член двадцатки	нет	Хут. Выдумка
9	Горлов Прохор Иванович	1892	с. Бродник Базарского р-на	По старости	Домохозяин	Член двадцатки	нет	Хут. Выдумка
10	Прокофьев Ананий Иванович	1905	г. Житомир	По старости	Плотник	Член двадцатки	нет	Ул. Лесовая, 14
11	Новиковский Семен Григорьевич	1877	г. Житомир	По старости	Домохозяин	Член двадцатки	нет	Ул. Ленина, 149
12	Турский Василий Трифонович	1881	с. Выгода Житомирского р-на	В колхозе	Пчеловод	Член двадцатки	нет	Хут. Выдумка
13	Римарев Иоил Яковлевич	1882	с. Должик Красноармейского р-на	По старости	Инвалид	Член двадцатки	нет	Ул. Дмитриевская
14	Пузовиков Семен Григорьевич	1879	с. Янушевка Красноармейского р-на	По старости	Инвалид	Член двадцатки	нет	Ул. Мещанская, 88
15	Турский Федор Трифонович	1893	с. Выгода Житомирского р-на	В колхозе	Колхозник	Член двадцатки	нет	С. Крошня
16	Добринин Филмон Григорьевич	1885	г. Житомир	По старости	Домохозяин	Член двадцатки	нет	Хут. Выдумка
17	Худякова Ксения Ермолаевна	1902	г. Житомир	По старости	Домохозяин	Член двадцатки	нет	Ул. К. Либкнехта, 125
18	Дроздов Ефим Емельянович	1896	с. Кропивня Новоград-Вольнского р-на	По старости	Домохозяин	Член двадцатки	нет	Ул. Комсомольская, 25
19	Веселова Екатерина Семеновна	1903	г. Житомир	По старости	Домохозяин	Член двадцатки	нет	Ул. Подровная, 32
20	Стрельцов Василий Николаевич	1903	г. Житомир	По старости	Инвалид	Член двадцатки	нет	Ул. Северная, 77а

Таблицу взято в: [245, арк. 5].

Список учредителей религиозного общества старообрядческого культа в городе Новоград-Волынске (1971 г.)

№	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Место работы и должность	Адрес места жительства
1	Шлюева Ольга Яковлевна	1912	Домохозяйка	Пролетарская, 17
2	Дроздов Илья Гаврилович	1897	Пенсионер	Чехова, 12
3	Руденко Федор Софронович	1931	-	Чепаева, 32
4	Руденков Макар Данилович	1911	Пенсионер	Горького, 43
5	Васильева Александра Петровна	1904	Пенсионерка	Ярунская, 44
6	Пугаков Григорий Григорьевич	1908	Инвалид	Пр. Пионерский, 17
7	Руденко Панфил Софронович	1904	Школа-интернат, охранник	Чехова, 14
8	Шлюева Наталья Ивановна	1909	Домохозяйка	Больничная, 19
9	Лозовицкая Евдокия Арэфьевна	1907	Домохозяйка	Богдана, 6
10	Маркова Матрена Гавриловна	1906	Домохозяйка	Богдана, 8
11	Морозов Игнат Ермолаевич	1907	Пенсионер	Пр. Горького, 8
12	Родионов Андрей Иванович	1913	Пенсионер	Чехова, 18
13	Михалевич Тихон Иванович	1891	Пенсионер	Чепаева, 9
14	Шлюев Семен Иванович	1908	Пенсионер	Воли, 45
15	Шлюев Степан Иванович	1910	Пенсионер	Пушкина, 74
16	Абраменко Ирина Ивановна	1915	Домохозяйка	8 марта, 8
17	Лисецкая Ефросиния Андреевна	1913	Домохозяйка	Больничная, 2
18	Бодовская Ксения Захаровна	1892	Пенсионерка	Чехова, 30
19	Макеева Лукерья Григорьевна	1908	Пенсионерка	Чепаева, 10
20	Нестерова Христина Гавриловна	1917	Домохозяйка	Чепаева, 2
21	Пономарева Екатерина Марковна	1916	Домохозяйка	Пушкина, 78
22	Брюханова Анастасия Прокофьевна	1904	Пенсионерка	Ленина, 53

Таблицу взято в: [286, арк. 3–3 зв.].

Список членов двадцатки житомирской старообрядческой церковной общины по ул. Каракульной, 6 (1978 г.)

№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Образование	Место рождения	Должность на работе	Должность в общине	Место работы	Домашний адрес
1	Луференко Викула Георгиевич	1885	4 кл.	с. Янушевка Красноармейского р-на	Пенсионер	Зам. наставника	Пенсионер	Ул. Свердлова, 53
2	Шеповалова Мария Ивановна	1900	2 кл.	Ул. Каракульная, 28	Пенсионер	На крусе певчия	Пенсионер	Каракульный пер., 28
3	Веселова Екатерина Семеновна	1902	2 кл.	г. Житомир	Пенсионерка	Член двадцатки	Пенсионерка	Ипподромная, 32
4	Турский Прокоп Трифонович	1898	2 кл.	с. Выгода	Пенсионер	Член двадцатки	Пенсионер	Ул. Буденного, 31
5	Погорелова Ефимья Илларионовна	1900	3 кл.	с. Моисеевка	Пенсионерка	Член двадцатки	Пенсионерка	Пер. 5-й Лесной, 1
6	Осипова Анна Самсоновна	1910	Безграм.	с. Янушевка	Пенсионерка	Член двадцатки	Пенсионерка	Ул. К. Либкнехта, 193
7	Дубинин Тихон Иванович	1903	3 кл.	г. Житомир	Пенсионер	Пономарь	Пенсионер	Ул. Л. Украинки, 92
8	Осипов Владимир Иванович	1912	5 кл.	Ул. Старокиевская, 17	Пенсионер	Певчий	Пенсионер	Ул. Старокиевская, 17
9	Стрельцов Агей Павлович	1898	3 кл.	4-й Лисовой	Пенсионер	Певчий	Пенсионер	4-й Лисовой
10	Новиковский Георгий Семенович	1914		Г. Житомир, Ленина, 121а	Пенсионер	Член двадцатки	Пенсионер	Ул. Ленина, 121а
11	Дубинин Василий Ульянович	1923	4 кл.	г. Житомир, ул. Гоголевская, 117	Пенсионер	Член двадцатки	Пенсионер	Ул. Гоголевская, 119
12	Новиков Илларион Васильевич	1911	7 кл.	с. Роботище Новоград-Вольнского р-на	Пенсионер	Член двадцатки	Пенсионер	Ул. Гоголя, 114
13	Соболев Григорий Иосиф.	1920	10 кл.	г. Житомир, ул. Ленина, 70, кв. 10	Токарь мет.	Член двадцатки	Промавтомат.	Ул. Ленина, 70, кв. 10
14	Дубинин Дмитрий Матвеевич	1902	3 кл.	г. Житомир, пер. Вацковский, 44	Пенсионер	Член двадцатки	Пенсионер	Пер. Вацковской, 44
15	Кучеров Иосиф Яковлевич	1908	4 кл.	с. Моисеевка	Пенсионер	Казначей	Пенсионер	Ул. 22-го партсъезда, 11
16	Поплавская Вера Кирилловна	1914	5 кл.	хут. Выдумка	Пенсионер	Член двадцатки	Пенсионерка	Хут. Выдумка, ул. Максютова
17	Новиковская Анна Яковлевна	1925	8 кл.	Ленинградская обл., дер. Сологубовка	Техничка	Член двадцатки	Автовокзал	Ул. Ленина, 121б
18	Баранов Георгий Яковлевич	1923	8 кл.	Ленинградская обл., дер. Сологубовка	Слесарь	Член двадцатки	Водоканал	Наб. Тетерева, д.9
19	Стрельцова Ольга Трифоновна	1911	Безграм.	с. Выгода	Пенсионерка	Член двадцатки	Пенсионерка	Пер. Реологический
20	Новикова Ольга Ульяновна	1919	7 кл.	г. Житомир	Домохозяйка	Член двадцатки	Домохозяйка	Ул. Гоголевская, 114
21	Писорова Феодосья Петровна	1913	2 кл.	с. Моисеевка	Пенсионерка	Член двадцатки	Домохозяйка	Ул. Дмитровская, 4
22	Бугаёва Ирина Ивановна	1912	Безграм.	с. Янушевка	Пенсионерка	Член двадцатки	Домохозяйка	Старокиевский проезд, 3
23	Ягода Акилина Андреевна	1912	Безграм.	с. Пилипы	Пенсионерка	Член двадцатки	Пенсионерка	1-й Карьерный, д.4
24	Сироткина Пелагея Никифоровна	1900	Безграм.	с. Кошарище	Пенсионерка	Певчая	Пенсионерка	С. Кошарище

Таблицу взято в: [292, арк. 4].

Список учредителей старообрядческой общины с. Человка Коростенского р-на (1990 г.)

№	Фамилия, имя, отчество
1	Карбовская Евдокия Леонтиевна
2	Зябкина Евдокия Ивановна
3	Карбовский Иван Федотович
4	Мельник Аверьян Павлович
5	Щербакова Матрена Трифионовна
6	Герасимова Феодосия Наумовна
7	Максименко Иван Онуфриевич
8	Тимофеева Матрена Григорьевна
9	Беспалова Валентина Кондратьевна
10	Карбовский Евстадий Васильевич
11	Щербаков Сергей Николаевич
12	Мосоян Елена Васильевна
13	Максименко Марья Федоровна
14	Зайцева Зинаида Николаевна
15	Максименко Капитолина Ефимовна
16	Клюшнева Матрена Ильинична
17	Максименко Елизавета Акимовна
18	Баранов Степан Акимич
19	Баранова Евдокия Васильевна
20	Карабанова Агрипина Тимофеевна

Таблицу взято в: [298, арк. 5].

Склад виконавчих органів та ревізійних комісій старообрядницьких громад Житомирщини (1945–1988 рр.)

Дата обрання	Громада	Орган	ШБ обраних членів органу та займані ними посади	Біографічні відомості членів органу
11 лютого 1945 р.	Житомирська громада білокриницької згоди	Виконавчий орган	С.В. Кузьменко – голова правління, М.П. Федун – секретар правління, Д.К. Заболоцький – опікун церкви, А.З. Дмитрів – помічник опікуна церкви, С.І. Демидов – помічник опікуна церкви	
25 березня 1945 р.	Білокриницька громада с. Железняки Троянівського району	Виконавчий орган	А.Ф. Васильєв, А.А. Подакін, З.А. Подакін, П.А. Подакін, Ф.І. Подакін	
		Ревізійна комісія	Н.Ф. Кривошеев, Т.П. Кузьменко, К.А. Наумов	
20 травня 1945 р.	Поморська громада Новограда-Волинського	Виконавчий орган	С.Т. Пузовіков – голова, З.Є. Пригожаєва – секретар, М.І. Погорелова – касир	С.Т. Пузовіков народився в 1893 р. у Новограді-Волинському. У школу не ходив, вивчився грамоті самостійно. У 1914 р. був призваний на військову службу, брав участь у Першій світовій війні. У 1917 р. був поранений в боях і залишився без ноги. До 1935 р. працював в артілі інвалідів, до 1941 р. – продавцем-ларьочником. З.Є. Пригожаєва народилася в 1921 р. у Новограді-Волинському. Закінчила 4 класи школи в 1933 р. Працювала на заготзерноскладі. З лютого 1944 р. працювала уповноваженою Новоград-Волинської міськради. М.І. Погорелова народилася в 1914 р. в с. Должик Пулинського району, з 1936 р. жила в Новограді-Волинському, була домогосподаркою.
		Ревізійна комісія	А.Є. Нікітін – голова, У.Г. Пугакова-Макеева, Н.С. Лізунов	А.Є. Нікітін народився в 1894 р. в с. Роботище Новоград-Волинського району. У 1916 р. був прийнятий в царську армію. Протягом 4 років служив рядовим. Після армії працював пильщиком, а з часу німецької окупації – склярем. У.Г. Пугакова-Макеева народилася в 1911 р. в с. Должик Пулинського району. Закінчила 2 класи школи. У 1933 р. працювала на Волгобуді Івановської області, в 1934 р. – на курсах мулярів в м. Порхові Ленінградської області, в 1935 р. – на фарфоровому заводі, а в 1936 р. – у військовій комскладівській їдальні. У 1937 р. вийшла заміж і була домогосподаркою, чоловік служив в Червоній Армії. Н.С. Лізунов народився в 1904 р. у с. Янушівка Пулинського району, був інвалідом.
12 червня 1945 р.	Поморська громада с. Нитине Ємільчинського району	Виконавчий орган	І.В. Войченко – голова, Н.Д. Новіковська – секретар	І.В. Войченко народився у 1888 р., Н.Д. Новіковська – у 1916 р.
		Ревізійна комісія	Г.І. Абросимов – голова, Н.К. Голубов, А.Р. Громов	Г.І. Абросимов народився у 1876 р., Н.К. Голубов – у 1886 р., А.Р. Громов – у 1884 р.
24 червня 1945 р.	Поморська громада с. Роботище Новоград-Волинського району	Виконавчий орган	В.С. Шлапаков – голова, М.П. Ковальов – секретар, К.П. Белов, Д.А. Макеева, Н.А. Сімагова	
		Ревізійна комісія	В.І. Толочкін – голова, М.І. Чемельова – секретар, І.К. Комарова	
1945 р.	Поморська громада с. Рудня-Шляхова Володарськ-Волинського району	Виконавчий орган	Ф.С. Горшкальов – староста, А.П. Позняков – секретар, В.М. Беляк – заступник старости	Ф.С. Горшкальов народився у 1877 р., за походженням був бідняком, займався, як і його батьки, селянством. Працював в колгоспі. А.П. Позняков народився у 1907 р., походив з сім'ї середняків, його батьки мали 3 га землі, займалися хліборобством. А.П. Позняков у 1935 р. вступив в колгосп ім. Будьонного в с. Рудня-Шляхова, був інвалідом III групи після Фінського фронту.
		Ревізійна комісія	А.Г. Горшкальов, Г.Ф. Позняков, С.П. Яковлева	А.Г. Горшкальов народився у 1909 р., Г.Ф. Позняков – у 1871 р., С.П. Яковлева – у 1909 р.

Дата обрання	Громада	Орган	ПІБ обраних членів органу та займані ними посади	Біографічні відомості членів органу
1945 р.	Поморська громада Житомира	Виконавчий орган	М.А. Шлюєв – наставник, П.Є. Карбовський – голова общини, В.Ф. Жеванов – староста, А.Н. Соловійов – секретар, В.Г. Шерстобаєв	П.Є. Карбовський народився в 1870 р. у Бердичеві, з 1897 р. жив в Житомирі, за соціальним положенням – робітник-муляр. В.Ф. Жеванов народився в 1887 р. на хут. Видумка Соколово-Горської сільради Житомирського району. До війни він 15 років працював на цегляному заводі Житомира, 6 років санітаром у військовому госпіталі Житомира. З 1944 р. він працював в колгоспі ім. 13-річчя РСЧА с. Соколова Гора. А.Н. Соловійов народився у 1885 р., В.Г. Шерстобаєв – у 1878 р.
		Ревізійна комісія	І.Я. Вавілов, І.А. Соболев, І.Є. Осташов	І.Я. Вавілов народився в 1889 р. у с. Бродник Базарського району. З 1928 р. жив в м. Жуковці Брянської області, 6 років працював на шпалопропитному заводі, а потім до 1941 р. – в транспортній артілі. Під час окупації повернувся в с. Бродник. З 1944 р. він працював на базі Житомирського відділу Військторгу. І.А. Соболев народився в 1888 р. у с. Кошарищах Коростишівського району, інвалід II групи. До Другої світової війни працював на Дровопромсоюзбуди, а потім – ветфельдшером. І.Є. Осташов народився в 1879 р., з 1917 р. працював на залізниці, ст. Житомир.
1945 р.	Поморська громада с. Янушівка (пізніше – Теньківка) Червоноармійського району	Виконавчий орган	І.Н. Осипов, М.З. Пугаков, І.К. Кузьмінська, С.А. Луфференко, Т.А. Теплякова	
		Ревізійна комісія	Г.К. Кравцов, Є.К. Алексєєв та А.Н. Калачова	
1945 р.	Поморська громада с. Бродник Базарського району	Виконавчий орган	Р.Ф. Кирилов, К.Ф. Скороходов, А.І. Тимофєєв, Л.С. Тимофєєва та Р.І. Тимофєєва	
		Ревізійна комісія	Н.А. Миронова, А.Є. Готавська і М.Я. Вавілова	
1945 р.	Федосіївська громада с. Дерманівка (пізніше Трудолюбівка) Базарського району	Виконавчий орган	Я.А. Скороходов – голова, Р.С. Нікітіна – секретар, П.Т. Фьодорова, І.А. Карпельов, Є.А. Дроздова	І.А. Карпельов до 1929 р. працював наймитом. У 1929 р. вступив до колгоспу, де пропрацював до 1934 р. У 1934 р. у зв'язку з вербуванням виїхав на Далекий Схід, працював на підприємствах у м. Владивостоці, на заводі «Металіст». 5 травня 1942 р. зарахований у ряди РСЧА. В армії служив до 1944 р. В бойових діях під Сталінградом був тяжко поранений. Був інвалідом Другої світової війни III групи. Після 1944 р. повернувся в с. Дерманівку.
		Ревізійна комісія	П.К. Купресєв – голова, А.П. Афанасьєва – секретар, Р.Є. Нікітін	
1945 р.	Поморська громада Бердичева	Виконавчий орган	А.Н. Норін – голова, А.Ф. Сокольніков – староста, С.С. Гусєв, А.І. Косов, І.Л. Костюков	А.Ф. Сокольніков народився у 1875 р., з 1920 р. працював на млині № 19. І.Л. Костюков народився у 1890 р.
		Ревізійна комісія	Є.І. Смірнов, А.Г. Іванов, Н.С. Бабкова	Є.І. Смірнов народився у 1880 р., працював на держконсзаводі, у 1930–1944 рр. – на заводі «Прогрес». Н.С. Бабкова народилася у 1898 р.
1945 р.	Поморська громада с. Кустин Бердичівського району	Виконавчий орган	Є.І. Катаєва, А.С. Трегубова, Є.І. Ільїн, І.Л. Вавілов, Ф.Є. Васильєв	
		Ревізійна комісія	А.В. Шерстов, Є.Є. Салоков, У.М. Васильєва	
1945 р.	Поморська громада с. Чолівка Коростенського району	Виконавчий орган	І.Н. Жернов – голова, А.М. Максименко – секретар, Є.С. Іванов, М.Є. Полякова, Є.Д. Карабанов	І.Н. Жернов народився у 1880 р., Є.С. Іванов – у 1879 р., А.М. Максименко – у 1919 р., М.Є. Полякова – у 1912 р., Є.Д. Карабанов – у 1879 р.
10 червня 1946 р.	Поморська громада с. Роботище	Виконавчий орган	П.С. Шлапаков – голова, Л.Я. Погорелова – секретар	
1948 р.	Поморська громада с. Кустин	Виконавчий орган	І.Л. Вавілов, А.Л. Кітасєва, Є.С. Смоквіна, Є.Н. Сокольнікова, Ф.І. Ільїна	А.Л. Кітасєва народилася у 1881 р., Є.Н. Сокольнікова – у 1874 р., Ф.І. Ільїна – у 1874 р.
		Ревізійна комісія	Я.Є. Салоков, В.А. Фадєєв, М.М. Норіна	Я.Є. Салоков народився у 1894 р., В.А. Фадєєв – у 1878 р., М.М. Норіна – у 1910 р.

Дата обрання	Громада	Орган	ПІБ обраних членів органу та займані ними посади	Біографічні відомості членів органу
26 жовтня 1949 р.	Поморська громада с. Роботище	Виконавчий орган	зі складу вийшли К.П. Белов та Л.Я. Погорелова, на їхні місця обрали М.П. Ковальова (секретар) та С.Г. Кучерова	М.П. Ковальов народився в 1887 р. в с. Тупольці Новоград-Волинського району. Про походження він писав: «Національність старообрядницька» [188, арк. 7]. З 1936 р. працював у колгоспі. Його сім'я складалася з 12 осіб. С.Г. Кучеров народився у 1880 р. в с. Должику Червоноармійського району. У 1917 р. переїхав жити у с. Мурашовку, у 1930 р. вступив у колгосп «Вперед».
		Ревізійна комісія	зі складу вибула М.І. Чемельова, на її місце обрали К.П. Калачова	К.П. Калачова народилася у 1897 р. в с. Тупольці. У 1933 р. виїхала до сестри в Грузію, працювала у виноградному радгоспі Чеховерії в с. Бахви. У 1937 р. повернулася в Україну.
1949 р.	Житомирська громада білокриницької згоди	Виконавчий орган	Є.В. Кузьменко, А.С. Дмитрієв, Н.М. Шилкін, Н.Д. Бірюков, М.П. Федун	
		Ревізійна комісія	М.В. Карлін, Г.П. Бестужев, М.З. Подрябінніков	
4 січня 1950 р.	Поморська громада Бердичева	Виконавчий орган	Обласний уповноважений РСРК провів перереєстрацію виконавчого органу і ревкомісії громади у старому складі	
		Ревізійна комісія		
1951 р.	Житомирська громада білокриницької згоди	Виконавчий орган	Є.В. Кузьменко – голова, Н.Д. Оршов – староста, М.Г. Швецов – секретар, Н.М. Шилкін, М.З. Подрябінніков	
		Ревізійна комісія	М.П. Федун, І.В. Дімітрієв, І.А. Кузьменко	
15 вересня 1951 р.	Поморська громада с. Теньківка	Виконавчий орган	С.А. Осипова було обрано новим головою общини	
1951 р.	Поморська громада с. Нитине	Виконавчий орган	Н.Д. Новіковська, А.К. Новіковський, І.В. Войченко	
		Ревізійна комісія	В.Г. Абросімов, Є.С. Іванов, Г.Ф. Семьонов	
4 листопада 1952 р.	Поморська громада Новограда-Волинського	Ревізійна комісія	з причини смерті голови ревкомісії А.Є. Нікітіна на його посаду обрали Є.К. Пригожасву	
28 червня 1953 р.	Житомирська громада білокриницької згоди	Виконавчий орган	Є.В. Кузьменка переобрали на посаду голови громади	
1953 р.	Федосіївська громада с. П'ятидуб Базарського району	Виконавчий орган	Л.А. Тимофєєв, Т.Д. Ващенко, Т.І. Михайлов, Л.Т. Прокоф'єва, С.М. Філат'єв	
		Ревізійна комісія	Я.У. Сучков, А.С. Карабанов, А.Г. Карапузов	
3 січня 1954 р.	Поморська громада с. Теньківка	Виконавчий орган	Я.Т. Осипов, А.Д. Луфєренко, Л.Т. Пашков	
12 червня 1955 р.	Поморська громада Житомира	Виконавчий орган	У зв'язку із смертю колишнього голови общини П.Є. Карбовського на цю посаду одногосно обрали Ф.С. Дубиніна. На місце старости общини І.Я. Вавілова обрали колишнього секретаря А.Н. Соловійова. На місце колишнього секретаря общини А.Н. Соловійова обрали І.Я. Вавілова.	Т.Є. Зайцев народився в 1895 р. у Житомирі. У 1915–1917 рр. служив в царській армії, в 34 інженерному полку, на фронті був сапером, а потім – писарем. З травня 1919 р. до листопада 1920 р. служив в залізничній охороні та на бронепоезді. З 1921 до 1923 р. працював в Житомирському повітовому виконкомі – секретарем інформаційно-статистичного відділу. У 1920-і рр. був двічі обраний депутатом Житомирської міськради. У 1937–1941 рр. працював в Управлінні житомирських цегляних заводів, в 1944–1956 рр. – техніком квартирно-експлуатаційної частини Житомирського гарнізону.
		Ревізійна комісія	На місце 3 померлих членів ревкомісії обрали Г.С. Новіковського, А.Ф. Скороходова, Т.Є. Зайцева	

Дата обрання	Громада	Орган	ПІБ обраних членів органу та займані ними посади	Біографічні відомості членів органу
24 листопада 1955 р.	Житомирська громада білокриницької згоди	Виконавчий орган	І.М. Гусяков – голова, Д.К. Заблоцький – скарбник, І.В. Дмитрієв – секретар	І.М. Гусяков народився в 1903 р. у м. Брацлаві Вінницької області. У 1920 р. був чорноробом на залізниці, ст. Козятин. У 1922 р. працював в Києві на спорудженні мосту через р. Дніпро. У 1923 р. працював вагоноводом у Вінниці. З 1924 р. жив у Житомирі. У 1925 р. був призваний в армію, в 78 кавполк, в 1927 р. звільнений (був хворий на хронічну малярію). У 1934 р. працював в Житомирському трамвайному парку, у 1937–1941 рр. – на маслозаводі, в 1951 р. – на цегляному заводі.
		Ревізійна комісія	Н.М. Шилкін – голова, М.З. Подрябінніков, М.П. Федун	
30 серпня 1956 р.	Житомирська громада білокриницької згоди	Виконавчий орган	А.Т. Саваськов – голова, Д.К. Заблоцький – казначей	
		Ревізійна комісія	І.В. Дмитрієв – голова, С.І. Демидов – секретар	
1956 р.	Поморська громада с. Теньківка	Виконавчий орган	С.А. Осипов – голова, А.Д. Луференко – заступник голови, Ф.М. Кузьмінський – касир, Т.А. Теплякова – секретар, А.А. Осипов	
		Ревізійна комісія	П.Г. Осипов – голова, М.Д. Луференко, У.К. Калачова	
26 травня 1957 р.	Поморська громада с. Рудня-Шляхова	Виконавчий орган	В.Н. Луференко – голова, А.П. Позняков – секретар, Є.Л. Горшкальова – касир	В.Н. Луференко народився у 1880 р., А.П. Позняков – у 1907 р., Є.Л. Горшкальова – у 1882 р. Д.А. Безпрозваний народився у 1903 р. Він був учасником Другої світової війни, мав 4 нагороди. М.М. Горшкальов народився у 1892 р., Ф.В. Карабанов – у 1907 р.
		Ревізійна комісія	Д.А. Безпрозваний – голова, М.М. Горшкальов, Ф.В. Карабанов	
1958 р.	Житомирська громада білокриницької згоди	Виконавчий орган	М.Г. Швецов, С.І. Демидов, Д.К. Заблоцький	
		Ревізійна комісія	І.В. Дмитрієв, М.З. Подрябінніков, С.Є. Орехов	
2 січня 1959 р.	Поморська громада Новограда-Волинського	Виконавчий орган	С.В. Руденко – голова, З.Є. Пригожасва – секретар	
		Ревізійна комісія	М.Д. Руденков – голова, У.Г. Пугакова, А.Д. Семьонов	
11 січня 1959 р.	Поморська громада Житомира	Виконавчий орган	С.Г. Новіковський – голова, І.Я. Вавілов – секретар, А.Н. Соловійов – староста	
		Ревізійна комісія	Т.Є. Зайцев – голова, А.Ф. Скороходов, М.З. Пугаков	
17 лютого 1962 р.		Виконавчий орган	С.С. Гусєв, А.Н. Норін, М.Н. Бабков	
1963 р.	Поморська громада с. Чолівка	Виконавчий орган	І.Н. Жернов, Є.В. Карбовський, Є.В. Мельник, А.Г. Мельник, М.Є. Полякова	
		Ревізійна комісія	В.І. Карбовський – староста, Є.В. Мосоян – секретар, Р.Т. Карабанова	
31 січня 1965 р.	Поморська громада Житомира	Виконавчий орган	В.Г. Луференко – голова, І.Я. Вавілову – секретар, П.І. Горлова – скарбник	
		Ревізійна комісія	Г.Л. Костюкова – голова, К.А. Кривошеєва	
6 серпня 1967 р.	Поморська громада Житомира	Виконавчий орган	А.Т. Афанасьєва обрали секретарем	
12 грудня 1971 р.	Поморська громада Новограда-Волинського	Виконавчий орган	О.Я. Шлюєва – голова, І.Г. Дроздов – заступник голови, Ф.С. Руденко – секретар-скарбник	
		Ревізійна комісія	М.Д. Руденков – голова, А.П. Васильєва, Г.Г. Пугаков	
1971 р.	Федосіївська громада с. П'ятидуб	Виконавчий орган	Д.К. Сергєєв – староста, Р.А. Карабанова – секретар, Є.М. Вдовенко – касир	
		Ревізійна комісія	С.М. Філатєв – голова, К.Д. Гаврилова, І.Д. Сергєєв	

Дата обрання	Громада	Орган	ПІБ обраних членів органу та займані ними посади	Біографічні відомості членів органу
16 серпня 1978 р.	Поморська громада Житомира	Виконавчий орган	А.С. Осипова – голова, В.І. Осипов – секретар, І.Я. Кучеров – скарбник	
		Ревізійна комісія	Г.С. Новіковський – голова, Г.І. Соболев – секретар, А.Я. Новіковська	
2 лютого 1987 р.	Поморська громада Житомира	Виконавчий орган	П.М. Филипова – голова громади	
15 лютого 1984 р.	Поморська громада Бердичева	Виконавчий орган	Ф.М. Ільїн – голова, І.А. Брюханова – заступник голови, А.І. Косова – секретар	
		Ревізійна комісія	І.В. Гусєва – голова, Р.Л. Сінельников, П.Ф. Степанова	
1988 р.	Поморська громада Бердичева	Виконавчий орган	П.М. Филипова – голова, А.Я. Новіковська – заступник, І.Я. Кучеров – касир	
		Ревізійна комісія	Г.С. Новіковський – голова, Г.І. Соболев	

Складено на основі: [64, арк. 143–144; 58, арк. 100–102; 54, арк. 208–209; 220, арк. 1; 297, арк. 1–2; 205, арк. 1–3 зв.; 195, арк. 5–7; 187, арк. 3–3 зв.; 198, арк. 3 зв., 7–9; 223, арк. 2; 228, арк. 1, 3–3 зв.; 245, арк. 5; 239, арк. 1–2 зв.; 214, арк. 1; 283, арк. 1–2; 243, арк. 6; 157, арк. 3, 14–16; 231, арк. 9, 16; 155, арк. 2–4; 210, арк. 3–4; 252, арк. 7–7 зв.; 285, арк. 5 зв., 9; 164, арк. 4, 6; 168, арк. 1; 172, арк. 1–2; 169, арк. 1–2; 209, арк. 2; 294, арк. 1–3; 286, арк. 1–2 зв.; 244, арк. 1, 3; 292, арк. 1–5; 176, арк. 3–3 зв., 10–11; 213, арк. 1–3; 166, арк. 2–9; 271, арк. 1–5; 170, арк. 1; 192, арк. 2–3; 178, арк. 2–3; 236, арк. 2, 3, 11; 237, арк. 4–5; 160, арк. 3–4, 8, 10; 163, арк. 2–4; 175, арк. 2–5, 7–9, 11–12, 14; 227, арк. 1–1 зв.; 249, арк. 1–1 зв.; 219, арк. 1–1 зв.; 280, арк. 1–2; 273, арк. 1–1 зв.; 277, арк. 1; 184, арк. 1].

Священнослужителі старообрядницьких громад Житомирської області (1945–1991 рр.)

Дата обрання / призначення	Громада	Згода	Біографічні відомості
11 квітня 1945 р.	с. Железняки Троянівського р-ну, Житомир	білокриницька	Священик А.Л. Глазов народився 4 січня 1875 р. в с. Краснянка Тиврівського району Вінницької області. У 1919 р. був обраний псаломщиком у с. Ново-Шура. 21 листопада 1927 р. прийняв висвячування у священника в Куренівському старообрядницькому чоловічому монастирі Чечельницького району Вінницької області єпископом Веніаміном у присутності архімандрита Сави Суржикова у Свято-Покровську церкву с. Железняки Троянівського району Житомирської області і Житомир, проводити богослужіння в церквах. Після закриття церкви у с. Железняки в 1936 р. працював пічником і теслярем у Житомирі до 1940 р. 15 серпня 1941 р. повернувся в с. Железняки Троянівського району Житомирської області на постійне проживання, проводив богослужіння в старообрядницькій церкві. Священик А.Л. Глазов обслуговував і житомирську громаду, але ще в 1945 р. громада поівців Житомира відсторонила його від служби. А.Л. Глазов належав до представників Балтської (Південної) єпархії Древлеправославної Церкви Христової, що не приймала «Окружного послання», центром якої у першій половині ХХ ст. був Куренівський старообрядницький чоловічий монастир (Вінницька область). У 1930-х рр. цю єпархію очолював неокружницький єпископ Веніамін. Його резиденція знаходилася у старообрядницьких монастирях с. Куренівка Чечельницького району Вінницької області, але після остаточного зруйнування монастирів, що тривало з 1929 до 1933 р., він не мав постійного місця проживання – його тимчасова кафедра знаходилася у м. Брацлаві та с. Шури-Копіївській Вінницької області. У 1935 р. наступником Веніаміна став Сава, неокружницький єпископ Балтський та всього Півдня Древлеправославної Церкви Христової, що не приймала Окружного послання (у миру – С.І. Суржиков), колишній архімандрит Куренівського старообрядницького чоловічого монастиря. Він помер у 1946 р., похований у с. Куренівці. А.Л. Приналежність Глазова до «неокружників» призвела й до конфлікту з Московською архієпископією ДЦХ. Він не визнавав своєї підпорядкованості архієпископу ДЦХ Іринарху, оскільки той був представником «окружників». Глазов був священником железняківської громади до початку липня 1946 р.
1945 р.	Житомир	білокриницька	Функції священника виконував київський протоієрей Є.І. Карпов. Він народився в 1891 р. у с. Устьяново Куровського району Московської області. З 1909 р. займався духовною роботою в Москві, був півчим, дияконом, священником. З 1944 р. служив протоієреєм-благочинним в київській старообрядницькій общині.
12 червня 1945 р.	Бердичів	поморська	Духовний наставник С.С. Гусева з цього часу звільнився з роботи на бердичівському машинобудівному заводі «Прогрес», так як він був «завжди зайнятий виконанням церковних треб» [214, арк. 1]. С.С. Гусев народився 28 листопада 1894 р. в м. Літин Вінницької області. За фахом – тесля. До 1914 р. працював у Вінниці. У 1914 р. був призваний в ряди царської армії і брав участь у Першій світовій війні до 1918 р. З 1918 до 1921 р. працював головою 10 району Літина. З 1921 р. переїхав на проживання у Бердичів, де працював мулярем, будівельником. Духовними справами громади займався з часів німецької окупації, у 1943 р. був уставщиком.
8 вересня 1945 р.	с. Рудня-Шляхова Володарськ- Волинського р-ну	поморська	Духовний наставник П.Т. Турський народився у 1898 р. в с. Вигоді Черняхівського району Житомирської області. Його батько був духовним наставником. П.Т. Турський з 18 років вчився при батькові. У 1928 р. одружився і переїхав жити в с. Дашенка Дашенської сільради Володарськ-Волинського району. Духовним наставником був з 1935 р. 28 жовтня 1947 р. був знятий з посади наставника.
25 червня 1945 р.	с. Янушівка (пізніше – Теньківка) Червоноармійського р-ну	поморська	Духовний наставник П.М. Осипов народився у 1865 р. в с. Янушівка. В 1919 р. за вислугу перед радянською владою був нагороджений партизанським документом. У 1943 р. віруючими був обраний служителем культу.
28 червня 1945 р.	с. Роботище Новоград- Волинського р-ну	поморська	Наставник А.Н. Легензов народився у 1858 р. в с. Роботище. У 1942 р. був обраний наставником старообрядницької церкви. А.Н. Легензов був неграмотний.
4 липня 1945 р.	Новоград- Волинський	поморська	Духовний наставник І.Ф. Жернов
1945 р.	с. Нитине Єміль- чинського р-ну	поморська	Духовним наставником обрали М.Д. Сіліверстова, жителя Житомира.
3 14 липня 1945 р.	с. Бродник Базарського р-ну	поморська	Наставник П.Ф. Яковлев народився у 1871 р. в с. Бродник. За німецької окупації служив наставником у старообрядницькій молільні.
16 липня 1945 р.	Житомир	поморська	Наставник М.А. Шлюєв народився в 1867 р. у Польщі, гміні Щєбра-Ольшанка Августовського повіту Сувальської губернії. У 1879 р. батьки виїхали з Польщі на проживання у с. Роботище Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Батьки займалися хліборобством. М.А. Шлюєв вчився в церковно-приходській школі у с. Роботище. По досягненню повноліття пішов на військову службу, відслужив 5 років. У 1920–1934 рр. служив духовним наставником в с. Роботище. У 1934 р. виїхав у Житомир і почав служити наставником в місцевій громаді безповіців.
6 серпня 1945 р.	с. Дерманівка (пізніше – Трудолюбівка) Базарського р-ну	федосіївська	Наставник К.І. Потапов народився у 1872 р. в Дерманівці. З 1933 до 1940 р. працював у колгоспі. З 1940 до 1945 р. працював духовним наставником. К.І. Потапов був малограмотним.

Дата обрання / призначення	Громада	Згода	Біографічні відомості
13 серпня 1945 р.	с. П'ятидуб Базарського р-ну	федосіївська	Наставник М.К. Філат'єв народився 10 листопада 1860 р. в с. П'ятидубі. З малоліття до 1941 р. займався хліборобством. У 1941 р. став наставником.
6 жовтня 1945 р.	с. Стрижівка Любарського р-ну	поморська	На цій посаді П.Д. Луфєренков пропрацював до 29 березня 1946 р.
30 серпня 1945 р.	с. Чолівка Коростенського р-ну	поморська	Наставник Т.Д. Максименко народився 20 червня 1860 р. Освіта «домашня», 3 класи середньої школи. З 1878 р. до 1917 р. займався землеробством, з 1917 до 1930 р. – одноосібним сільським господарством. Свою релігійну роботу почав з 1919 р. У 1946 р. громада перезатвердила Т.Д. Максименка на посаді. Т.Д. Максименко мав через старість фізичні недоліки, був глухим і погано бачив, але службу в молитовному будинку вів добре.
5 січня 1946 р.	с. Нитине	поморська	Обласний уповноважений Є.Ф. Щєрбаков зареєстрував М.Д. Сіліверстова наставником общини безпопівців с. Нитине, але 29 березня 1946 р. М.Д. Сіліверстов відмовився від цієї посади.
29 березня 1946 р.	с. Нитине	поморська	Наставник старообрядницької общини с. Стрижівка Любарського району П.Д. Луфєренков перейшов на службу в общину с. Нитине. П.Д. Луфєренков народився в 1874 р. у с. Великі Кошарища Коростишівського району Житомирської області. Після 4 класів школи 3 роки здобував духовну освіту. Після закінчення початкової школи, вчився в Коростишівському училищі, але не закінчив. У 1905 р. виїхав на Урал, в м. Златоуст, де працював мартиновиком. У 1914 р. був мобілізований в царську армію, в якій служив рядовим до Жовтневої революції 1917 р. Після демобілізації з армії служив дияконом при церкві в Златоусті до 1925 р. В 1935 р. повернувся у с. Великі Кошарища. У 1935–1939 рр. служив дияконом при старообрядницькій церкві с. Великі Кошарища. При німецькій окупації і до 1 жовтня 1945 р. служив дияконом при старообрядницькій церкві в с. Кошарища.
9 червня 1946 р.	с. П'ятидуб	федосіївська	Громада переобрала наставником М.К. Філат'єва, оскільки він був одним з небагатьох представників общини, хто був грамотний і поважного віку.
30 червня 1946 р.	с. Дерманівка	федосіївська	На загальних зборах громади К.І. Потапова було переобрано духовним наставником.
Липень 1946 р.	с. Железняки	білокриницька	Старообрядницька громада, не маючи священика, обрала уставщиком Г.І. Коверзнев. 6 жовтня 1946 р. старообрядницький архієпископ Московський і всія Русі Іринарх ДЦХ надав старообрядницькому псаломщику Г.І. Коверзневу визначення, у якому благословляв його на служіння. Г.І. Коверзнев народився в 1862 р., у м. Жиздрі Калузької області. З початку ХХ ст. до німецької окупації був уставщиком старообрядницької церкви в м. Черкасах. У квітні 1947 р. уставщик-псаломщик железняківської громади Г.І. Коверзнев, як писав обласний уповноважений РСРК, «втік, вибув невідомо куди» [232, арк. 4 зв.–5]. Як з'ясувалося пізніше, він виїхав у Вінницю.
8 липня 1946 р.	Житомир, с. Железняки	білокриницька	Старообрядницький архієпископ Московський і всія Русі Древлеправославної церкви Христової старообрядців, що приймають білокриницьку ієрархію Іринарх (у миру – І.В. Парфонов, в сані був з 1941 до 1952 р.) видав старообрядницькому священику П.І. Селєзньову визначення на служіння у Житомирі та с. Железняки. На основі визначення Іринарха, 11 жовтня 1946 р. обласний уповноважений РСРК зареєстрував священика П.І. Селєзньова. П.І. Селєзньов народився 15 травня 1880 р. в с. Борскові Вінницької області. Освіта - сільська церковно-приходська школа. У 1907 р. в Одесі був рукопокладений єпископом К. Політовим у священика с. Курники Вінницької області. У 1914 р. переведений в м. Брацлав Вінницької області вищезазваним єпископом, служив в Брацлаві до 1931 р., а потім був переведений в с. Піліпи Боровські Чернавецького району Вінницької області, служив тут до 1937 р. З 1941 р. священнодіяв в м. Гайсині Вінницької області і у Вінниці. П.І. Селєзньов підпорядковувався єпископу Веніаміну (у миру – В.Ф. Агольцов, в сані був з 1946 до 1950 р.), який знаходився у Вінниці (єпископія охоплювала Київ, Житомир, Вінницю, Харків). Благочинним старообрядницької церкви у Житомирі (охоплювала повітців Житомира, Бердичева, с. Железняки) був С.І. Карпов з Кисва. Колишній священик А.Л. Глазов, не дивлячись на призначення П.І. Селєзньова, продовжував відвідувати з молитвами будинки попівців Житомирщини.
14 жовтня 1947 р.	Житомир	поморська	Загальні збори безпопівців знову переобрала духовним наставником М.А. Шлюєва.
1947 р.	с. Теньківка	поморська	У 1947 р. помер духовний наставник старовірів с. Теньківка П.М. Осипов. Після його смерті час від часу відправи у селі здійснював Ф.Ф. Жєрнов, наставник з с. Великі Кошарища Коростишівського району Житомирської області. 9 квітня 1948 р. на загальних зборах общини с. Теньківка було прийнято постанову викликати Ф.Ф. Жєрнова на місце померлого П.М. Осипова. Ф.Ф. Жєрнов не був зареєстрований наставником у с. Теньківка, таким чином порушував законодавство. Запросивши Ф.Ф. Жєрнова Теньківська старообрядницька община порушила умови типового договору на молитовний будинок (від 21 червня 1945 р.). У 2-му пункті договору щодо наставників зазначалося: «Зобов'язуємося не допускати здійснення релігійних обрядів служителями культу, що не пройшли реєстрацію в уповноваженого РСРК при РНК СРСР по Житомирській області» [253, арк. 8-8 зв.]. Незаконна діяльність Ф.Ф. Жєрнова тривала аж до березня 1949 р.

Дата обрання / призначення	Громада	Згода	Біографічні відомості
1948 р.	с. Кустин Бердичівського району	поморська	Громада перебрала духовним наставником старообрядницької Троїце-Успенської молитовні Л.Є. Фадеева, який виконував роль духівника з 1933 р. Л.Є. Фадеев народився у 1863 р. в с. Кустин, у сім'ї хлібороба. До 1933 р. займався хліборобством. Заступником наставника був Т.В. Фадеев (1880 року народження).
13 березня 1949 р.	с. Теньківка	поморська	Загальні збори громади обрали духовним наставником общини С.К. Зайцева. Він народився 30 серпня 1876 р. у с. Великі Кошарища Коростишівського району. До 1929 р. працював у своєму господарстві хліборобом, а з 1929 р. до цього часу працював в колгоспі. Духовну освіту отримав від батька-наставника. С.К. Зайцев був малограмотний.
1949 р.	Житомир, с. Железняки	білокриницька	Громади попівців Житомира і с. Железняки обслуговувались одним зареєстрованим священником П.І. Селезньовим, але з грудня у с. Железняки йому заборонялося проводити відправи.
1950 р.	Бердичів	поморська	Уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області Г.С. Захаров провів перереєстрацію наставника.
1950 р.	с. П'ятидуб	федосіївська	Уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області Г.С. Захаров провів перереєстрацію наставника.
9 січня 1951 р.	с. Нитине	поморська	Обласний уповноважений перереєстрував наставником старообрядців с. Нитине П.Д. Луфференкова.
1951 р.	с. Російські Пилипи Чуднівського р-ну	поморська	Наставником було обрано І.Н. Колесникова, який був судимий за контрреволюційну діяльність. І хоча обласний уповноважений намагався завадити його діяльності, усе ж під тиском обставин був вимушений зареєструвати І.Н. Колесникова духовним наставником.
1951 р.	с. Теньківка	поморська	Уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області П.Ф. Завернін врешті зареєстрував С.Д. Зайцева духовним наставником общини с. Теньківка, який з 1949 р. не мав офіційних документів на духовну діяльність.
1952 р.	Новоград-Волинський	поморська	В общині відмовився бути наставником І.Ф. Жернов. Він заявляв, що виконував обов'язки тільки тому, що користувався квартирою при молитовному будинку, а зараз побудував будинок. Крім того його не задовольняли незначні пожертвування вірян.
Січень 1952 р.	с. П'ятидуб	федосіївська	Помер наставник общини М.К. Філатєв. Новим наставником було обрано Д.Т. Сергеева. Він народився у 1872 р. в с. П'ятидуб. До колективізації разом зі своїми рідними займався хліборобством, а під час колективізації вступив в колгосп, де і працював.
10 березня 1954 р.	с. Роботище	поморська	Помер духовний наставник А.Н. Легензов.
23 січня 1955 р.	с. П'ятидуб	федосіївська	Помер наставник п'ятидубської старообрядницької общини Д.Т. Сергеев. На його місце старобрядці обрали А.В. Ануфрієва.
Листопад 1955 р.	Новоград-Волинський	поморська	На загальних зборах громади було обрано нового наставника К.П. Кучерова. Він народився в 1885 р. у с. Мойсіївка Червоноармійського району. Працював техніком і столяром. К.П. Кучеров проживав в с. Наталівка Новоград-Волинського району.
Кінець 1955 р.	Житомир	білокриницька	Священик П.І. Селезньов відмовився обслуговувати житомирську громаду і поїхав у Вінницьку область. Причиною такого вчинку він називав важкі матеріальні умови, тому що йому громада відмовилася виплачувати, як раніше, щомісячно по 400 крб. Громаду про свій від'їзд П.І. Селезньов не попередив. Житомирські попівці зверталися до архієпископа ДЦХ Флавіана (у миру – Ф.Ф. Слесарев, обіймав сан в 1952–1960 рр.) з проханням визначити на їхній прихід священика в найкоротший термін. Оскільки священик П.І. Селезньов під час від'їзду не намагався залишити займану ним квартиру для передачі призначеному замість нього священику, то квартиру за розпорядженням міськкомунгоспа передали в користування іншому квартирантові.
17 лютого 1956 р.	Житомир	білокриницька	Уповноважений РСРК при виконкомі Житомирської облради зареєстрував священником житомирської громади А.Т. Саваськова. Він народився 30 серпня 1882 р. у с. Ніколаєвському Акмолінської області. Освіту мав домашню. З 17-річного віку поступив в церкву псаломщиком у рідному селі. У 20 р. поступив в м. Свердловськ півчим, а невдовзі був рукопокладений у священника. У 1914 р. його перевели священником в Ноїнськ, в якому прослужив до 1918 р. Згодом він переїхав в хут. Ровни Ніколаєвської сільради Венделєвського району Білгородської області, де служив священником до 1927 р. У квітні 1927 р. був переведений на службу в м. Балту. З 28 червня 1931 до 20 березня 1932 р. був у тюремному ув'язненні. Як пояснював сам священик: «За що? Я до теперішнього часу не знаю!» Після звільнення він поїхав в Казахську РСР, в Алма-Атинську область, в с. Тюл, де проживала його рідна сестра. У 1933 р. нелегальним шляхом потрапив у Китай, Сінцзянську провінцію, м. Кульдіт, де займався візництвом і працював на виробництві. До СРСР повернувся в 1955 р. А.Т. Саваськов був у підпорядкуванні єпископа Київсько-Вінницької єпархії (центр – м. Вінниця) Іринарха (у миру – І.П. Вологжанін, у сані з 1 липня 1956 р.). У юрисдикцію єпархії входили релігійні громади у Вінницькій, Київській, Дніпропетровській, Черкаській, Харківській, Житомирській, Хмельницькій і Кіровоградській областях.
Лютий 1956 р.	Новоград-Волинський	поморська	Помер наставник общини К.П. Кучеров, тому загальні збори старовірів ухвалили обрати на його місце І.Ф. Жернова, який раніше вже виконував обов'язки священнослужителя. 12 березня обласний уповноважений І. Піменов провів реєстрацію І.Ф. Жернова.

Дата обрання / призначення	Громада	Згода	Біографічні відомості
1956 р.	с. Чолівка	поморська	Новим наставником обрали І.Н. Жернова. Він народився у 1880 р. у с. Чолівка. Знаходився на утриманні синів, тому що втратив працездатність за старістю. 2 червня 1956 р. обласний уповноважений РСРК зареєстрував І.Н. Жернова служителем культу.
Листопад 1957 р.	с. Теньківка	поморська	Духовний наставник С.К. Зайцев у листопаді 1957 р. відмовився бути наставником.
1957 р.	Житомир	білокриницька	Єпископ Київсько-Вінницький Іринарх усунув священика А.Т. Саваськова від здійснення літургії та інших церковних треб з 13 листопада 1957 р. до 13 лютого 1958 р. Така міра була викликана тим, що А.Т. Саваськов, порушуючи статут, тасмно проводив одруження з порушенням територіальної ознаки.
Липень 1958 р.	Житомир	білокриницька	Старообрядницький єпископ Київсько-Вінницький Іринарх у липні 1958 р. надіслав обласному уповноваженому РСРК телеграму: «Священик А.Т. Саваськов мною заборонений і звільнений від роботи. Прошу вас вилучити реєстраційну довідку» [272, арк. 4]. Довідку у священика Благовіщенської церкви А.Т. Саваськова вилучили 17 липня.
29 вересня 1958 р.	Житомир	білокриницька	Єпископ Іринарх повідомив старообрядницького священика Т.І. Чернишова про призначення на священнослужіння в храмі Благовіщення Пресвятої Богородиці в Житомирі та обслуговування старообрядців Бердичева і с. Железняки. 2 жовтня 1958 р. Іринарх надіслав сповіщення прихожанам Благовіщенського храму. 17 жовтня Іринарх звертався до уповноваженого РСРК при РМ СРСР по Житомирській області з клопотанням про реєстрацію служителем культу старообрядницької громади Житомира священика Т.І. Чернишова. Протягом всього 1958 р. присланий в житомирську громаду священик Т.І. Чернишов так і не був приписаний. Не дивлячись на прохання громади, місцеві органи влади відмовили священику у приписці, мотивуючи це тим, що він з іншої області. Обласний уповноважений РСРК не зареєстрував Т.І. Чернишова служителем культу і він був відкликаний з Житомира.
21 січня 1959 р.	Новоград-Волинський	поморська	Обласний уповноважений А.С. Мангушев зареєстрував духовним наставником Й.С. Антонокова, оскільки колишній наставник І.Ф. Жернов був дуже хворим і непрацездатним. У нього був діагноз аортоміокардіосклероз, склероз судин головного мозку, залишкові явища – крововиливи в мозок. Й.С. Антоноков був жителем м. Бердичева. Він народився у 1890 р. в с. Російські Пилипи Чуднівського району Житомирської області. Закінчив церковно-приходську школу. У 1911 р. був призваний на службу в армію. Брав участь в Першій світовій війні. Двічі поранений. На початку Жовтневої революції 1917 р. повернувся в с. Російські Пилипи. Працював в колгоспі до 1932 р., потім продав своє майно і переїхав в Бердичів, де купив будинок і садибу 0,18 га. Цікаво, що вже через 9 місяців, 18 жовтня 1959 р., новоград-волинська старообрядницька община звернулася до обласного уповноваженому із заявою про те, що настоятель їх церкви Й.С. Антоноков пиячить і займається розпустою. Тому вони просили зняти його з реєстрації і усунути із займаної посади.
1959 р.	Новоград-Волинський	поморська	Старообрядці Новограда-Волинського просили обласного уповноваженого РСРК затвердити їм наставником А.І. Косова. Він народився 22 серпня 1894 р. в Бердичеві. З 10-річного віку вчився в церковно-приходській школі Бердичева, закінчив 3 класи, а потім ще 2 роки вчився старообрядницькому церковному співу. У 15 років поступив на роботу на Бердичівський машинобудівний завод «Прогрес» і працював слюсарем 10 років. Потім перейшов на цукровий пісочно-рафінадний завод Бердичева. З 25 вересня 1957 р. не працював, 4 листопада 1959 р. А.І. Косов з'явився на прийом до обласного уповноваженого. Йому було роз'яснено, що він може бути зареєстрований, якщо переїде на постійне місце проживання в Новоград-Волинський. А.І. Косов відмовився.
18 липня 1959 р.	с. Трудолібовка	федосіївська	Наставник К.І. Потапов звернувся з заявою до уповноваженого РСРК при Житомирському облвиконкомі А.С. Мангушева. В ній зазначалося: «Від здійснення релігійних обрядів ніяких прибутків не маю, а община мені нічим не допомагає і ніякої участі в церковних справах не бере, мені ж доводиться платити податок на прибуток... Я прошу мене зняти з реєстрації, оскільки община фактично не існує і я не в змозі нести за неї витрати» [61, арк. 151]. Цього ж дня уповноважений зняв з реєстрації служителя культу релігійної общини К.І. Потапова.
1959 р.	Житомир	білокриницька	Єпископ Іринарх доручив обслуговування общини повітців Житомира священикові київської старообрядницької церкви, проте він не приїжджав.
13 квітня 1960 р.	Новоград-Волинський	поморська	Громада Новограда-Волинського звернулася до обласного уповноваженого з проханням встановити настоятелем церкви Й.С. Антонокова, оскільки таке рішення прийняла «двадцятка». Підписали прохання 18 членів «двадцятки», хоча до її складу входили 23 особи. Обласний уповноважений РСРК В.Ф. Терещенко задовольнив прохання.
9 листопада 1960 р.	с. П'ятидуб	федосіївська	Наставником обрали Т.І. Михайлов. Він народився в с. П'ятидубі. Працював хліборобом до 1931 р., коли виїхав на виробництво, до Другої світової війни працював в м. Смоленську. Під час війни приїхав у с. П'ятидуб. У 1943 р. був призваний в армію. Був інвалідом війни, працював у колгоспі.
1962 р.	с. Великі Кошарища Коростишівського р-ну	поморська	Духовний наставник Ф.Ф. Жернов за порушення законодавства про культу був знятий з реєстрації. Незважаючи на це, завдяки потуранню сільради, Ф.Ф. Жернов продовжував здійснювати релігійні обряди, відвідував віруючих вдома.

Дата обрання / призначення	Громада	Згода	Біографічні відомості
1963 р.	с. Великі Кошарища	поморська	Виконувати обов'язки духовного наставника в громаді став В.С. Сироткін.
21 червня 1964 р.	Житомир	поморська	Загальні збори громади обрали новим наставником А.Н. Соловйова, який з 1959 р. був старостою общини. Він народився 22 жовтня 1885 р. у Житомирі. А.Н. Соловйов у Першу світову війну з 1914 р. 3 роки був на фронті, був поранений на р. Сені в Австрії, військового звання не мав, був рядовим. Служив в частині армії генерала Брусилова – 46 армійський 77 дивізій 307 полк (знаходився в м. Симбірську). У 1930 р. купив у колгоспу денационалізований будинок, що знаходився в Житомирі. А.Н. Соловйов закінчив Ризьке духовне училище (Латвія). У 1939 р. став секретарем общини старообрядців-безпопівців Житомира, працював безкоштовно. Під час фашистської окупації Житомира А.Н. Соловйова німці викинули з будинку і зайняли його під склад лісоматеріалів. Під час відступу німці привели будинок в непридатність. А.Н. Соловйову довелося жити в чужій квартирі. А.Н. Соловйов помер 24 лютого 1966 р.
26 березня 1966 р.	Житомир	поморська	Обласний уповноважений РСРК І.Ф. Геращенко зареєстрував І.Є. Луференко духовним наставником.
28 липня 1971 р.	с. П'ятидуб	федосіївська	Збори громади усунули Т.Л. Михайлова з посади наставника, оскільки він недостойно поводився і пиячив. Наставником обрали Ф.Г. Сафронова. Він народився в 1887 р. у с. Трудолюбівці. Загальна освіта – 2-х класна церковна. Ф.Г. Сафронов не знаходився на грошовому утриманні общини.
1974 р.	с. Російські Пилипи	поморська	У 1972–1974 рр. духовний наставник старовірів с. Російські Пилипи не відвідував молільню. У 1974 р. на його місце обрали І.С. Федорова, він же староста, касир і керівник хору. І.С. Федоров видав усіма справами общини, у тому числі й фінансовими питаннями.
3 серпня 1976 р.	Новоград-Волинський	поморська	Уповноважений Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР у Житомирській області А.С. Топольницький зареєстрував Г.Т. Тимофєєва духовним наставником старообрядницької громади. Г.Т. Тимофєєв народився в 1888 р. у с. Бродник. У 1934–1961 рр. працював в колгоспі с. Рахвалівка Іванківського району Київської області, був різноробчим. З 1961 р. до 1976 р. був псаломщиком старообрядницького молитовного будинку в с. Рахвалівці. З 3 серпня 1976 р. переїхав на проживання в Новоград-Волинський. Наставникові Г.Т. Тимофєєву допомагали начотчиці А.П. Васильєва, Н.Є. Голумбовська і О.Я. Шлюєва.
1977 р.	Бердичів	поморська	Помер наставник бердичівської общини М.В. Постіженко.
1978 р.	с. П'ятидуб	федосіївська	Наставник хворів і зовсім не проводив служби.
1978 р.	с. Російські Пилипи	поморська	Постійно хворів наставник І.С. Федоров, якому було більше 90 р.
22 травня 1984 р.	Житомир	поморська	У 1983 р. незадовільним був фізичний стан наставника безпопівців Житомира В.Г. Луференка (народився в 1885 р. у с. Янушівка Червоноармійського району, жив на хут. Видумка. Наприклад, до закінчення всенощної служби на Пасху він не виніс навантаження і впав, а після прийняття ліків прийшов в себе і закінчив службу. Відчуваючи знесилення як духовне, так і фізичне, В.Г. Луференко благословив на своє місце В.І. Осипова (72 р.), який працював кочегаром на аеродромі цивільної авіації. 22 травня 1984 р. збори житомирської поморської старообрядницької общини обрали наставником В.І. Осипова. Він народився 25 липня 1912 р. Мав 7 класів світської освіти. Проживав у Житомирі. В.І. Осипов був учнем прихожанина К.Ф. Жиганова, який у 1910–1915 рр. закінчив духовне училище в м. Ясси (Румунія) і навчав дітей старообрядців церковному читанню, співу та статуту служби.

Складено на основі: [58, арк. 36; 61, арк. 126; 55, арк. 68–69, 98, 74–75; 63, арк. 99; 65, арк. 149–151; 54, арк. 208–210; 39, арк. 165; 71, арк. 125; 73, арк. 103; 40, арк. 247; 46, арк. 138; 48, арк. 85, 116–117; 49, арк. 131; 50, арк. 146; 35, арк. 77–78; 34, арк. 118; 133, арк. 65; 141, арк. 102; 134, арк. 100; 126, арк. 82; 138, арк. 112; 142, арк. 41, 73; 293, арк. 1–1 зв.; 225, арк. 1; 224, арк. 1–4; 260, арк. 1–2; 183, арк. 1–7; 171, арк. 1–2; 159, арк. 1–2; 165, арк. 1, 3; 167, арк. 1–2; 177, арк. 1–3 зв.; 174, арк. 1–2; 204, арк. 2; 205, арк. 1–3 зв.; 195, арк. 1; 151, арк. 2–2 зв.; 228, арк. 1 зв.; 182, арк. 2–2 зв., 5–7; 214, арк. 3; 279, арк. 2–3 зв.; 262, арк. 1–2, 4–5; 157, арк. 19 зв.–21; 252, арк. 1, 3–6 зв.; 161, арк. 1, 3–6 зв.; 250, арк. 1; 285, арк. 5, 8; 226, арк. 1–3; 215, арк. 1–3; 193, арк. 1–2; 203, арк. 1–2; 168, арк. 6 зв., 8–8 зв.; 180, арк. 1–1 зв.; 188, арк. 1–6; 172, арк. 7 зв.; 169, арк. 7 зв.; 281, арк. 1–4; 229, арк. 1–2, 4; 296, арк. 2, 4; 178, арк. 8–8 зв., 12 зв.–14 зв.; 181, арк. 5–5; 160, арк. 6; 163, арк. 14 зв.; 175, арк. 19; 241, арк. 1–1 зв.; 246, арк. 1, 3–5; 288, арк. 4–7; 233, арк. 1–5; 156, арк. 1–2; 235, арк. 1–4; 190, арк. 1; 186, арк. 1; 280, арк. 3; 179, арк. 1–1 зв.; 201, арк. 3–4; 185, арк. 1; 184, арк. 1, 4–4 зв.; 311, с. 64; 392, с. 81–82; 331, с. 81, 115; 333, с. 44; 397, с. 4; 316, с. 7; 347; 356].

ДОДАТОК Д
Кількісний вимір требовиконань та фінансова діяльність
старообрядницьких громад Житомирщини

Таблиця Д. 1

Кількість обрядів хрещення, вінчання та поховання у старообрядницьких громадах Житомирської області в 1962–1965 рр.

Рік	В усіх громадах області			У громаді старообрядців поморської згоди м. Житомира		
	Хрещення	Вінчання	Поховання	Хрещення	Вінчання	Поховання
1962	71	-	63	8	-	12
1963	58	-	31	9	-	13
1964	70	-	22	8	-	4
1965	71	-	31	9	-	8

Складено на основі: [71, арк. 125; 73, арк. 102; 75, арк. 139; 78, арк. 88; 108, арк. 60; 317, с. 239].

Кількість обрядів хрещення, вінчання та поховання у старообрядницьких громадах Житомирської області в 1966–1980 рр.

Рік	В усіх громадах області			Федосіївська згода			Поморська згода											
				Громада с. П'ятидуб малинського району			Громада с. Російські Пилипи Чуднівського району			Громада м. Житомира			Громада м. Бердичева			Громада м. Новограда-Волинського		
	Хрещення	Вінчання	Поховання	Хрещення	Вінчання	Поховання	Хрещення	Вінчання	Поховання	Хрещення	Вінчання	Поховання	Хрещення	Вінчання	Поховання	Хрещення	Вінчання	Поховання
1966	40	-	50	4	-	4	22	-	10	3	-	6	-	-	23	11	-	7
1967	35	-	41	3	-	7	13	-	9	3	-	19	5	-	4	11	-	3
1968	45	-	32	10	-	6	8	-	9	-	-	13	10	-	11	9	-	6
1969	33	-	37	7	-	5	13	-	-	-	-	19	2	-	9	11	-	4
1970	35	-	21	-	-	-	17	-	-	-	-	10	6	-	5	12	-	6
1971	23	-	19	-	-	-	12	-	-	-	-	17	2	-	2	9	-	4
1972	3	-	31	3	-	8	5	-	-	-	-	18	-	-	5	-	-	-
1973	1	-	24	-	-	-	-	-	-	-	-	24	-	-	4	1	-	8
1974	4	-	9	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	2	-	3
1975	2	-	38	-	-	-	-	-	-	-	-	12	-	-	20	2	-	6
1976	8	-	37	-	-	-	5	-	7	3	-	8	-	-	18	-	-	4
1977	3	-	15	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	1	-	7
1978	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
1979	1	1	11	-	-	-	-	-	-	1	1	4	-	-	6	-	-	1
1980	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Складено на основі: [108, арк. 60; 104, арк. 3, 36, 64, 67, 71, 76; 107, арк. 2, 38, 62, 64, 66, 72; 109, арк. 4, 45, 74, 77, 80, 85; 113, арк. 3, 43, 75, 78, 81, 87; 116, арк. 39, 68, 71, 73, 79; 80, арк. 49; 137, арк. 90; 119, арк. 2, 34, 61, 64, 68, 74; 122, арк. 2, 37, 64–65, 69, 74; 125, арк. 4, 39, 65, 70, 73, 78; 128, арк. 7, 39, 67, 71, 74, 79; 131, арк. 5, 43, 80–81, 84, 88, 102; 135, арк. 8, 50–51, 90–91, 95; 139, арк. 4, 49, 81–82, 85, 89, 92, 102–103, 105; 143, арк. 3, 50–51, 90–91, 95, 108–109; 145, арк. 2, 50, 93–94, 96, 99, 107].

**Кількість обрядів хрещення, вінчання та поховання у старообрядницьких громадах
Житомирської області в 1981–1989 рр.**

Рік	Хрещення	Вінчання	Поховання
1981	13	-	13
1982	16	-	19
1983	14	-	35
1984	4	1	11
1985	1	-	12
1986	1	-	12
1987	-	-	5
1988	-	-	-
1989	2	-	5

Складено на основі: [99, арк. 9, 12; 100, арк. 76; 83, арк. 115; 87, арк. 68; 84, арк. 69; 85, арк. 117; 86, арк. 113; 81, арк. 38; 82, арк. 71].

Доходи та видатки старообрядницьких громад Житомирської області у 1966–1979 рр.

Рік	Доходи (крб.)					Видатки (крб.)							
	Сукупний дохід	Виконання обрядів	Продаж свічок	Добровільні пожертвування	Продаж предметів культу і релігійної літератури	Загальні витрати	Утримання обслуговуючого персоналу	Утримання служителів культу	Утримання виконавчих органів і ревізійних комісій	Ремонт і утримання молитовних будівель	Відрахування до Фонду миру	Відрахування до Фонду охорони пам'ятників архітектури та історії	Придбання предметів культу і релігійної літератури
1966	2068,13	125	1228,47	714,66		1763,85	25			1249,06			
1967	1905	80	401	1296		1879	20			1385	77		
1968	1562	220	163	618		1662	24	173	92	360		148	
1969	1403	210	530	378		1433		50		687		321	
1970	1559	54	38	1431		1618				1097	50	100	
1971	1648	173	122	1326		1696				1042		120	
1972	1877	25	247	1533		1651				606	40	155	
1973	2340	12	280	2048		2017				1833	53	131	
1974	1673	315	293	1065		1823	157	263		1105	105	193	
1975	2067	325	183	1559		1856	250		3	666	80	176	
1976	1600	100	500	1000		1600				800		100	
1977	1400	100	500	800	700	1600				1000	100		
1978	3400	300		2400	500	3400	100			2600	100		
1979	2100			1100	1000	2000	100			600	100	100	700

Складено на основі: [104, арк. 4; 107, арк. 3; 109, арк. 3; 113, арк. 4; 116, арк. 3; 119, арк. 3; 122, арк. 3; 125, арк. 5; 128, арк. 8; 131, арк. 6; 135, арк. 9; 139, арк. 7; 143, арк. 5; 145, арк. 5].

Фінансова діяльність поморської громади м. Новограда-Волинського у 1966–1979 рр.

Рік	Доходи (крб.)			Витрати (крб.)							
	Сукупний дохід	Добровільні пожертвування	Виконання обрядів	Загальні витрати	Ремонт і утримання молитовного будинку	Утримання виконавчих органів і ревійних комісій	Утримання служителів культу	Земельна рента	Податок з культової будови	Страхування культової будови	Послуги електроосвітлення, водопостачання, опалення
1966	147,87		147,87	165,84	165,84						
1967	195,36		195,36	140,75	106,85						
1968	310,13	139	171,13	294,11	26,02		139				
1969	160,92		160,92	222,69	53,50						
1970	198	198		182,34							
1971	141,10		141,10	139,87							
1972	0			0							
1973	294,50	294,50		260,08	119						
1974	353	333	20	400	137						
1975	294,73	260,73	34	216,06	47	3,51		52,46	10,22	25,75	
1976	301,94	259,94	42	331,40	69,40			40,88	11,54	10,22	44
1977	285	237	48	153	23			52		10	57
1978	1687	1460	227	1687							
1979	286	279	7	182	174			11	41	10	32

Складено на основі: [104, арк. 79; 107, арк. 73–74; 109, арк. 86; 113, арк. 88–89; 116, арк. 80; 119, арк. 75; 122, арк. 75; 125, арк. 79–80; 128, арк. 80–81; 131, арк. 100–101; 135, арк. 107; 139, арк. 105; 143, арк. 111; 145, арк. 109].

Фінансова діяльність поморської громади м. Бердичева в 1966–1979 рр.

Рік	Доходи (крб.)			Витрати (крб.)							
	Сукупний дохід	Добровільні пожертвування	Виконання обрядів	Загальні витрати	Ремонт і утримання молитовного будинку	Відрахування Товариству охорони пам'ятників	Відрахування до Фонду миру	Земельна рента	Послуги електроосвітлення, водопостачання, опалення	Страховання культової будівлі	Податок з культової будови
1966	177,99	136,99	41	176,74	125,77						
1967	136,41	121,41	15	135,18	57,68						
1968											
1969	235,68	98	11	243,72	167,29						
1970	241	225	16	250	160						
1971	167	161	6	162							
1972	293	283	10	282	90	65	40				
1973	264	252	12	240	60	31	40				
1974	262	244	18	218		31	40				
1975	265	241	24	261	101	41	40	48	21	10	
1976	233	208	25	183		41	40	48	44	10	
1977	299	283	16	275	55	45	50		69	9	47
1978	312	312		380	147	50	45		31	9	47
1979	325	325		319	223	75	45	48	43	10	

Складено на основі: [104, арк. 69–70; 107, арк. 65; 113, арк. 80; 116, арк. 72; 119, арк. 66; 122, арк. 66–67; 125, арк. 71–72; 128, арк. 72–73; 131, арк. 85–87; 135, арк. 97; 139, арк. 91; 143, арк. 97; 145, арк. 98].

Фінансова діяльність поморської громади с. Російські Пилипи Чуднівського району в 1966–1979 рр.

Рік	Доходи (крб.)				Витрати (крб.)				
	Сукупний дохід	Добровільні пожертвування	Подаж свічок	Виконання обрядів	Загальні витрати	Ремонт і утримання молитовного будинку	Утримання обслуговуючого персоналу	Відрахування Товариству охорони пам'ятників	Земельна рента
1966	537	310	160	32	449	140	20		
1967	537	310	160	32	555	246	20		
1968	271	147	73	17	316	95	24	50	
1969	293	166	30	38	275	143			
1970	283	171	38	38	238	109			
1971	192	112	27	26	127				
1972	386	276	95	15	96	6		90	
1973	259	58	65		265				
1974	133	71	62		134				
1975	0				0				
1976	189		20		127	25			7
1977	0				40	40			
1978	0				0				
1979	0				0				

Складено на основі: [104, арк. 65–66; 107, арк. 63; 109, арк. 75–76; 113, арк. 76; 116, арк. 69–70; 119, арк. 62; 122, арк. 66; 125, арк. 66; 128, арк. 68; 131, арк. 82–83; 135, арк. 93; 139, арк. 84; 143, арк. 92–93; 145, арк. 91].

Фінансова діяльність федосіївської громади с. П'ятидуб Малинського району в 1966–1979 рр.

Рік	Доходи (крб.)			Витрати (крб.)					
	Сукупний дохід	Добровільні пожертвування	Продаж свічок	Загальні витрати	Ремонт і утримання молитовного будинку	Відрахування Товариству охорони пам'ятників	Відрахування до Фонду миру	Земельна рента	Послуги електроосвітлення, водопостачання, опалення
1966	97	97		76	11,18				
1967	93	75		85,18					
1968	117	117		110	42				
1969	78	78		79					
1970	0								
1971	543	543		619	619				
1972	252	180		149	149				
1973	559	559		368	295	60	13		
1974	309	273	2	341	150		65		
1975	306	303	3	332	157	125	25	11	14
1976	180	180		109	85			11	
1977	189	189		322	311			11	
1978	0			0					
1979	0			0					

Складено на основі: [104, арк. 37; 107, арк. 39; 109, арк. 46; 113, арк. 44; 116, арк. 40; 119, арк. 35–36; 122, арк. 38–39; 125, арк. 40–41; 128, арк. 40–41; 131, арк. 45–46; 135, арк. 53; 139, арк. 50–51; 143, арк. 53; 145, арк. 51–52].

Фінансова діяльність поморської громади м. Житомира в 1966–1979 рр.

Рік	Доходи (крб.)					Витрати (крб.)												
	Сукупний дохід	Добровільні пожертвування	Продаж свічок	Продаж предметів культури і релігійної літератури	Виконання обрядів	Загальні витрати	Ремонт і утримання молитовного будинку	Утримання обслуговуючого персоналу	Утримання виконавчих органів і ревізійних комісій	Утримання служителів культури	Утримання хору	Придбання предметів культури і релігійної літератури	Відрахування Товариству охорони пам'яток	Відрахування до Фонду миру	Земельна рента	Податок з культурної будови	Страховання культурної будови	Послуги електроосвітлення, водопостачання, опалення
1966	1108,27	39,80	1068,47			898,11	898,11											
1967	943,53	627	240,93			963,16	963,16											
1968	636	19	90			734	90		92	34			98					
1969	636	36	500			613	300			50			152					
1970	837	837				948	798						100	50				
1971	605	510	95			579	363						120					
1972	715	563	152			726	274											
1973	745	530	215			520	320											
1974	615	144	195		276	699												
1975	1072	685	267		120	922	281	250						153		34	44	
1976	754	146	519		89	786	17							85	68	34	150	
1977	654	146	519		89	786	17					9		85	68	34	150	
1978	1251	449	739		63	1374	556	30			528			17	135	36	73	
1979	1258		985	215	3	91	358	680		120			100	153			34	

Складено на основі: [104, арк. 72; 107, арк. 67; 109, арк. 81; 113, арк. 83; 116, арк. 75; 119, арк. 70; 122, арк. 68; 125, арк. 74; 128, арк. 75; 131, арк. 90–91; 139, арк. 87, 95; 143, арк. 100; 145, арк. 100–101].

Доходи та витрати старообрядницьких громад Житомирської області у 1980–1989 рр.

Рік	Доходи (крб.)				Витрати (крб.)									Загальний залишок засобів на кінець року (крб.)
	Сукупний дохід	Виконання обрядів	Добровільні пожертвування	Продаж предметів культури і релігійної літератури	Загальні витрати	Утримання обслуговуючого персоналу	Ремонт і утримання будівель	Придбання предметів культури і релігійної літератури	Відраховування до Фонду миру	Відраховування до Фонду охорони пам'ятників історії і культури	Утримання хорів	Відраховування на патріотичні цілі	Інші грошові витрати	
1980	2200	200	1000	1000	2300	200	1200	600	10	100				500
1981	2100	100	900	1100	2000	200	800	700	100	100				600
1982	2600	100	1300	1200	2700	200	1600	700	100					500
1983	2600		1400	1200	2200	300	900	700	200					900
1984	2600	100	1400	1100	2200		1100	600	200		300			1300
1985	2700	200	1500	1000	2200	200	900	800	200		100			1800
1986	3300	600	1100	1600	3500		200	800	100	200	100			1600
1987	3500	400	1900	1200	2400	100	1300	800			100			2700
1988	6100													
1989	8400		2500	5900	9100	1100	5000			200		200	2800	3200

Складено на основі: [100, арк. 77; 83, арк. 117; 87, арк. 71; 84, арк. 71; 85, арк. 120; 86, арк. 116; 80, арк. 51; 81, арк. 40; 82, арк. 73; 88, арк. 23; 296, арк. 5].

ДОДАТОК Ж

Відомості про становище старообрядництва в СРСР в 1977–1978 рр.

Таблиця Ж. 1

Состояние старообрядчества в СССР на 1 января 1978 г.

Согласия	Число религиозных общин		Число служителей культа		Поступление и расход денежных средств (тыс. руб.)				Остаток на 1.01.78г.
	Зарег.	Незар.	Зарег.	Незарег.	Доход	Расход	Внесено		
							На патриотические цели	Религиозные центры	
Белокриницкое	117	13	140	7	1480,7	1496,3	175,3	78,1	367
Беглопоповское	12	19	13	7	96,1	99,7	16,2	2,1	47,6
Беспоповское	191	79	140	47	309,2	267,4	20,6	1,4	203
Всего в 1977 г.	320	111	293	57	1886,0	1863,4	212,1	81,6	618
Всего в 1978 г.	323	146	343	95	1563,0	1539,0	131,79	73,18	412

Таблицю взято в: [90, арк. 97].

Таблиця Ж. 2

Дислокация старообрядческих обществ и групп в союзных республиках СССР на 1 января 1978 г.

Республики	Согласия						Всего	
	Белокриницкое		Беглопоповское		Беспоповское		Зарег.	Незарег.
	зарег.	незарег.	зарег.	незарег.	зарег.	незарег.		
РСФСР	63	12	12	17	23	75	98	104
Украинская	41	1	-	-	10	-	51	1
Белорусская	1	-	-	-	23	1	24	1
Казахская	1	-	-	1	-	2	1	3
Киргизская	-	-	-	-	2	-	2	-
Молдавская	10	-	-	-	-	1	10	1
Латвийская	-	-	-	-	69	-	69	-
Литовская	-	-	-	-	53	-	53	-
Эстонская	-	-	-	-	11	-	11	-
Азербайджанская	1	-	-	-	-	-	1	-
Грузинская	-	-	-	1	-	-	-	1
Всего:	117	13	12	19	191	79	320	111

Таблицю взято в: [90, арк. 99].

Обрядность среди старообрядцев СССР в 1977 г.

Согласия	Крещений			Венчаний	Отпеваний	
	всего	Из них:			очные	заочные
		школьников	взрослых			
Белокниницкое	1814	48	16	636	1534	2359
Беглопоповское	89	3	-	22	132	613
Беспоповское	1250	5	2	3	1635	241
Всего в 1977 г.	3153	56	18	661	3301	3213
Всего в 1972 г.	4623	55	34	883	3532	2827

Таблицу взято в: [90, арк. 101].

ДОДАТОК 3
Автобіографія священика старообрядницької церкви
с. Железняки Троянівського р-ну (1945 р.)

Анкета

1. Фам. ім'я, от. Глазов Ананій Лазаревич
2. Духовний сан. Священник в 1927 года 8 го подбрд
3. Врємя мєсто рожденія 1875 г. ч. генваря дерев. Краєвдника винн. обл
4. Соціалное проєходженія вєсьмє бедняков отець работий был
5. подробный перечень прежних служб и работ до 14 ти лет
 учился домашнего чтения. из 1889 года занимался разного швейства
 каменщиком пеленки шитица и шитица работы Етешовицу
 и прочих работ. протавал дерев. Краєвдника винн. обл. гниваньскаго
 раи. женился законним браком на старообрядце Матроне Мартыновне Ко
 лодовой 1898 г. куда 1904 г. перешел в приїзди и мене село ново-шуря
 винн. обл. тульчинскаго раи. в течение моей жизни этого времени
 до 1919 г занимался работами разного рода в разных мєстах поместь
 ным дорогам посахарным заводам поцерквям коестелам и помещикам
 помещиков 1919 г. был избран в качестве псаломщика село ново-шуря винн.
 обл. тульчинскаго раи. 1927 г. приїдл рукоположеніе во священника в ку
 реневском мужском монастыре винн. обл. Гегельницкаго раи. Етешовицу
 в ижеином присутствіи архимандрита сава суршикова во вяткопокра
 вскую церковь в железняки житомирской обл. тродновскаго раи. и город
 житомир проводить свою обязаности богослужения в церкви. по закрїтїи
 церкви ^{1936 г} работал в гор. житомире и варїи лавїе военного гарнизона по своей
 прежней професїи до 1940 г. 1941 г возвратился в в. железняки жит обл
 трод. раи. на постоянное жителство проводить богослужения в церкви
6. Место жителства село железняки жит обл. тродновскаго раи.
7. Находился ли на оккупированной территории и кем занимался
 в лавнником в. жел. жит. обл. тродн. раи. проводил богослужения

в церкві вище указаній где проживаю монастирське в'єшд.
в село Железидити.

Семья моя жена 1875 года рождения Павла старший сын
вошёл в Красную Армию в 1919 г. старший лейтенант
и младший сын в Красной Армии в 1944 года оба на фронте.

Благов Ананий Лазаревич.

. 1995 г.

ДОДАТОК И
Документ для реєстрації Селезньова П.І. священником
житомирських попівців (1946 р.)

БОЖИЕЮ МИЛОСТИЮ
ПРИНАРХ
 СТАРООБРЯДЧЕСКИЙ
 АРХИЕПИСКОП
 МОСКОВСКИЙ
 И
 ВСЕЯ РУСИ

Г.И.Х.С.Б.п.н.

СТАРООБРЯДЧЕСКОМУ СВЯЩЕННИКУ
 СЕЛЕЗНЕВУ ПАХОМИЮ
 ИВАНОВИЧУ.

Июля 8 дня 1946 г.
 № *535*

*Москва, 52.
 Рогожский поселок, д. 1а 29.
 Тел. Ж-4-37-32

О П Р Е Д Е Л Е Н И Е .

По данной мне благодати от Всевысшего и
 Творящего Духа благоволением Божиим настоящим определяю Вас,
 благоговейного иерея ПАХОМИЯ ИВАНОВИЧА СЕЛЕЗНЕВА на священнослу-
 жение во храму Благовещения Пресвятыя Богородицы в г. ЖИТОМИРЕ
 и благословляю Вас совершать все богослужения, таинства и
 требы, подобающие священноиерею, как в указанном св. храме, так и
 у всех приходов во всех селениях указанной общины.
 Прошу Вас совершать все это с подобающим благоговением и по-
 чину, как и указано в кн. Кормчей, гл. 60 и др. св. книгах,
 имея во всем безупречное поведение.

/ 1 Тим. 4, 6-16. 2 Тим. 2, 1-26. 3. 4, 1-5. Зач. 285 и 292-297. .

Молю о Вас Бога и призываю на Вас мир и Божие благословение.

Иринарх
 /ИРИНАРХ/

СТАРООБРЯДЧЕСКИЙ АРХИЕПИСКОП МОСКОВСКИЙ И ВСЕЯ РУСИ .

ДОДАТОК К

Документ для реєстрації Коверзєва Г.І. псаломщиком у старообрядницькій церкві с. Железняки Троянівського р-ну (1946 р.)

БОЖИЕЮ МИЛОСТИЮ
ПРИНАРХ
 СТАРООБРЯДЧЕСКИЙ
 АРХИЕПИСКОП
 МОСКОВСКИЙ
 И
 ВСЕЯ РУСИ

Г.И.Х.С.В.Д.Н.
Зареги сироты
справка № 113
 20/12/46

СТАРООБРЯДЧЕСКОМУ ПСАЛОМЩИКУ
 ГАВРИЛУ ИВАНОВИЧУ КОВЕРЗНЕВУ
 /ИНОКУ ГЕННАДИЮ/
 С. ЖЕЛЕЗНЯКИ ТРОЯНОВСКОГО
 РАЙОНА ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ.

ОКТАБРЯ 6 дня 1946 г.
 № 823.
 Москва, 52.
 Рогожский поселок, д. 1а/29.
 Тел. Ж 4-37-32.

О П Р Е Д Е Л Е Н И Е .

Согласно просьбы древлеистинных христиан-старообрядцев Белокриницкого согласия и Вашего согласия настоящим ОПРЕДЕЛЯЮ и БЛАГОСЛОВЛЯЮ Вас у вышеуказанных христиан при их молитвенном доме быть уставщиком -псаломщиком, совершать у них все богослужения, кроме треб, относящихся священнику, согласно устава и правил нашей св. Христовой Церкви, пребывая в полном подчинении у приходского священника, а за его отсутствием у благочинного или епархиального епископа, совершая все не спеша, по чину и уставу в полном благоговении, как и указано во св. Писании: "Работайте Господеви со страхом", "Все по чину и благообразно у Вас да бывает". При всем этом сознавайте, что Вы не священноиннок, и не превышайте своих прав в исполнении своих обязанностей. И тако призываю на Вас мир и Божие благословение.

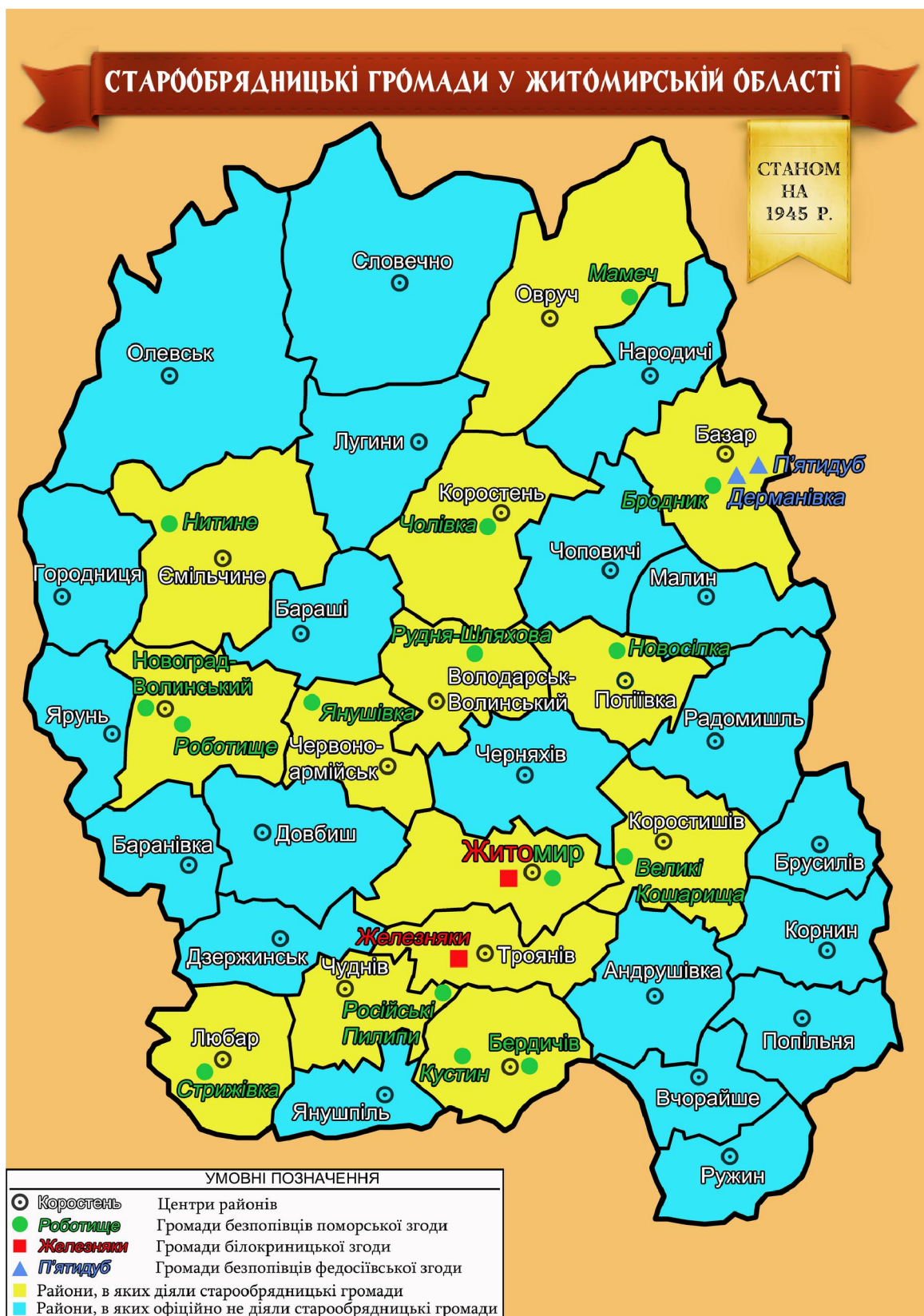
Геннадий
 /ПРИНАРХ/ СТАРООБРЯДЧЕСКИЙ
 АРХИЕПИСКОП МОСКОВСКИЙ И ВСЕЯ РУСИ.

Взято в: [188, арк. 3].

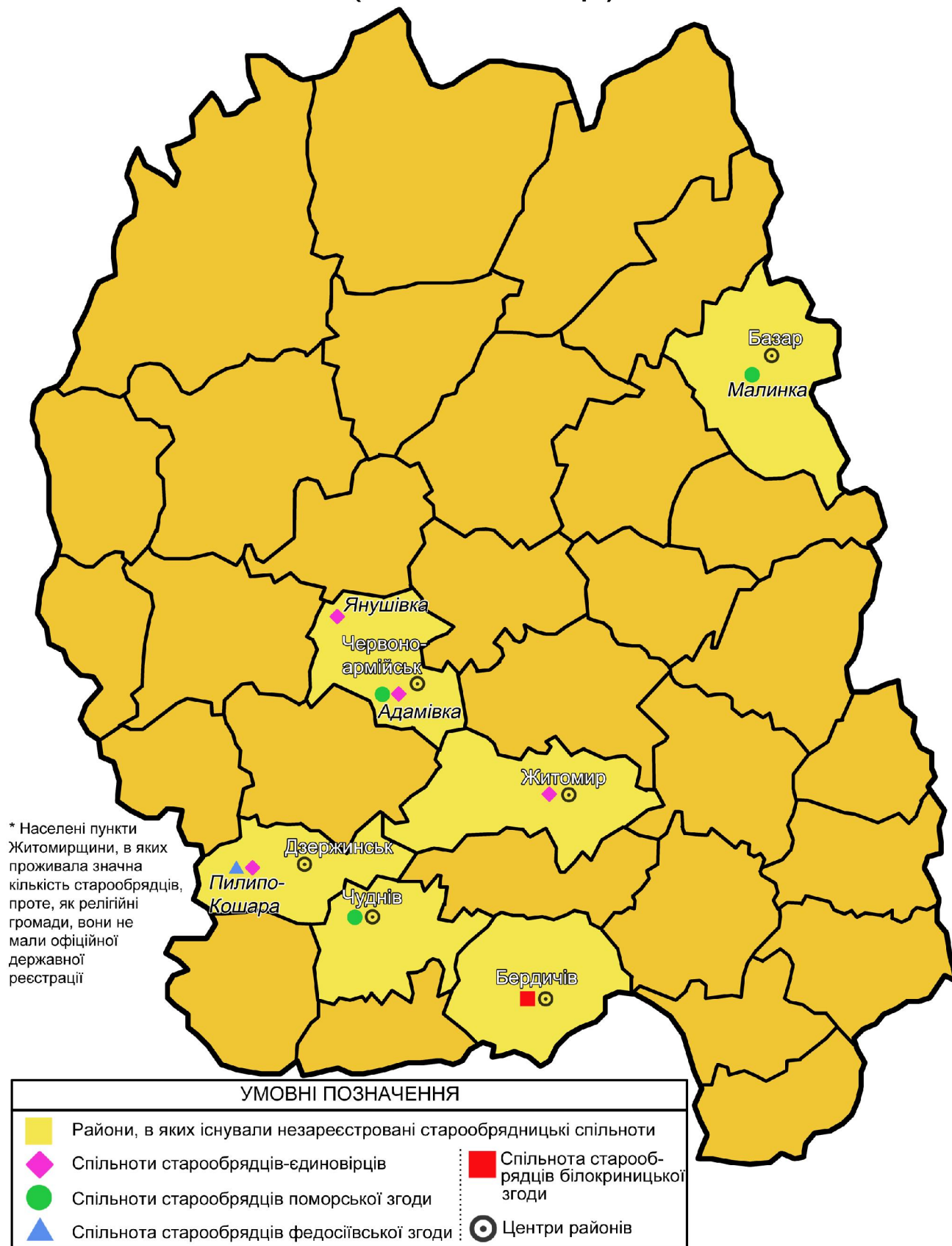
ДОДАТОК Л

Ілюстрації та фотографії

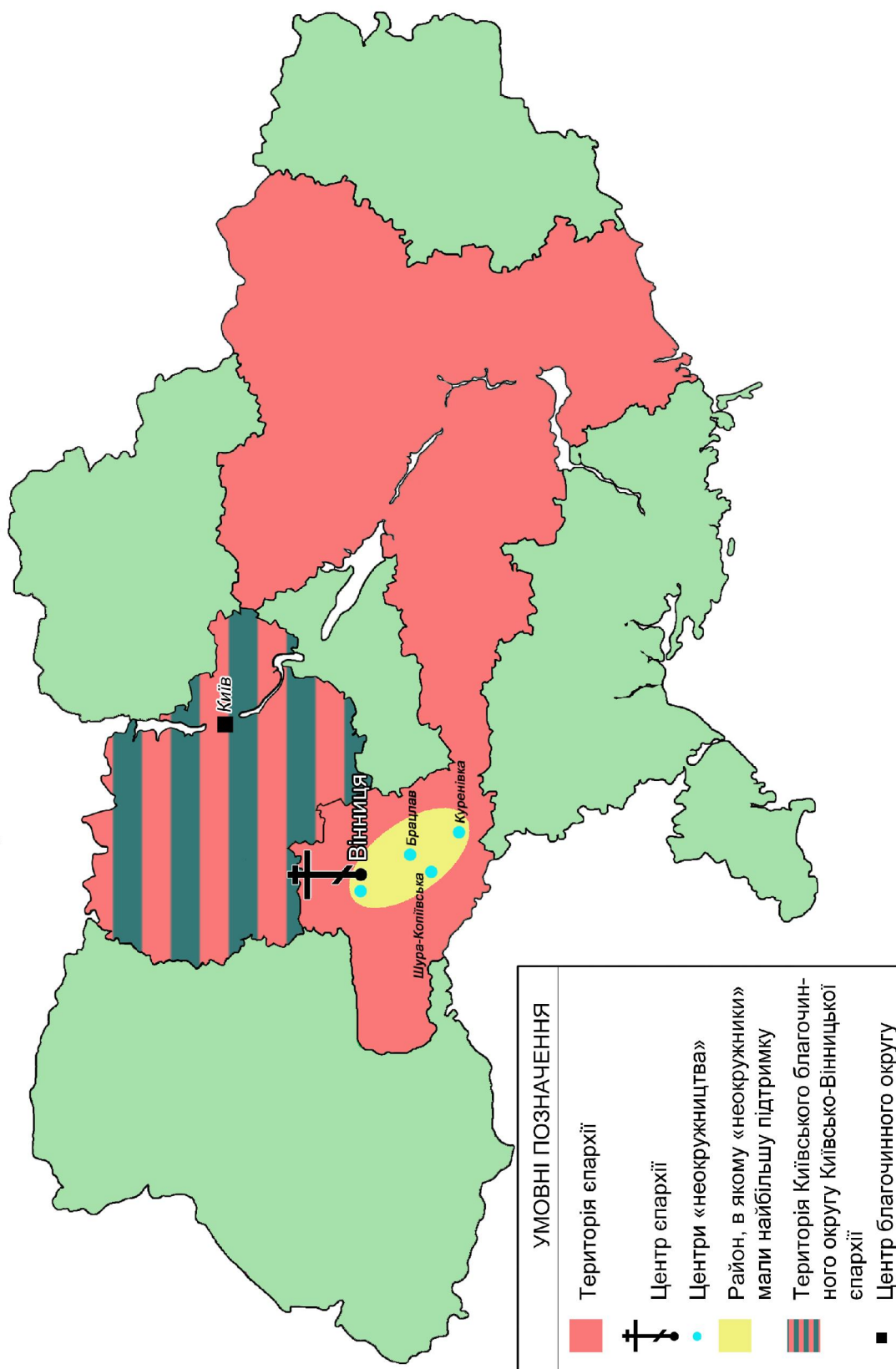
Складено на основі: [39, арк. 151–158, 161, 172, 174, 178; 176, арк. 4, 20–21; 168, арк. 3–6; 178, арк. 1, 10–11; 170, арк. 4; 172, арк. 5; 164, арк. 3, 14–15; 175, арк. 18, 20; 169, арк. 5–6; 166, арк. 14–15; 149, арк. 304; 155, арк. 1, 11; 157, арк. 1, 17–19; 158, арк. 1, 14; 160, арк. 1, 12, 14; 163, арк. 1, 12–14; 265; 341, с. 469, 475; 158, арк. 2; 285, арк. 11–12 зв.; 1, арк. 195].

Незареєстровані старообрядницькі спільноти Житомирської області (станом на 1945 р.)*

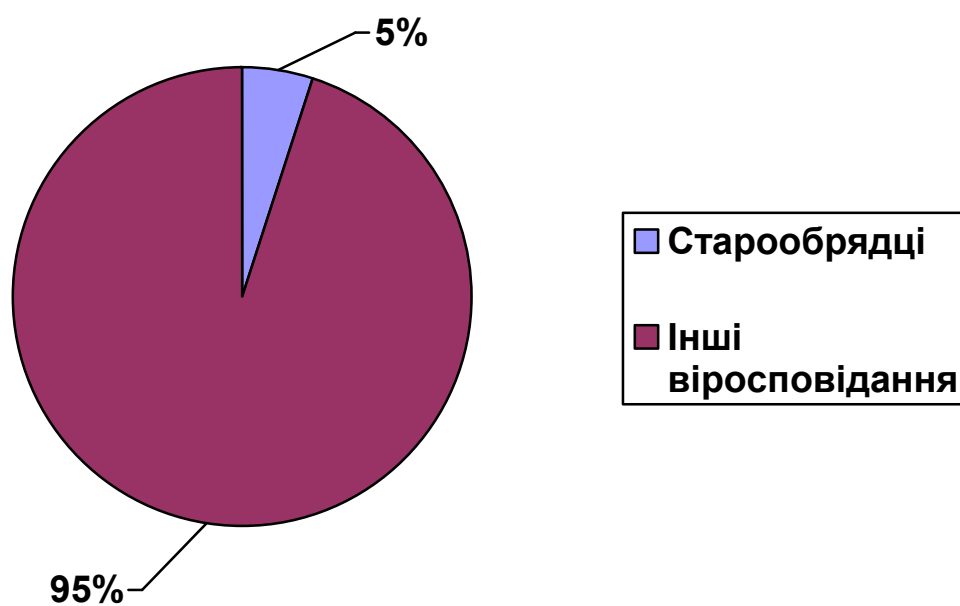
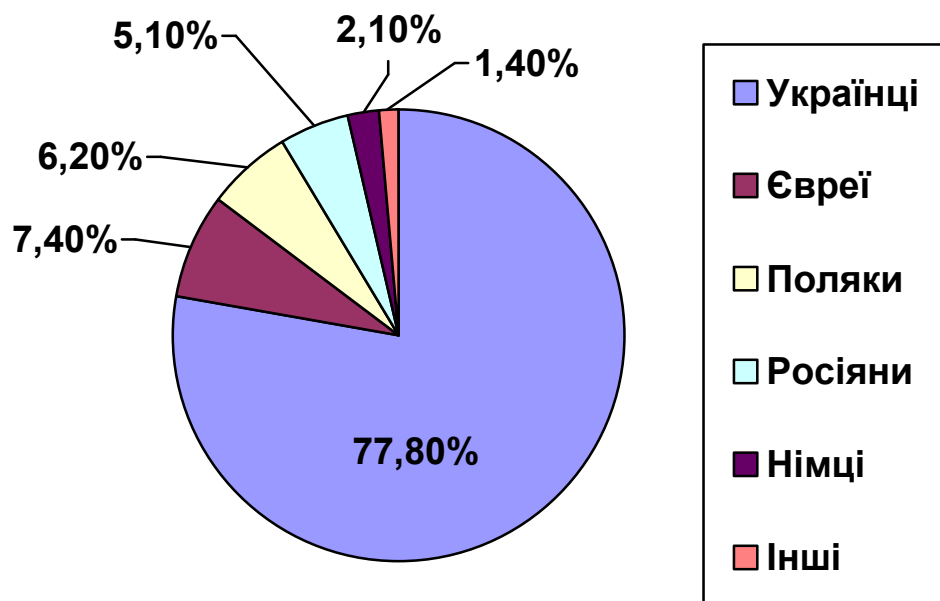
Складено на основі: [304; 329; 324; 391; 303].

КИЇВСЬКО-ВІННИЦЬКА ЄПАРХІЯ ДРЕВЛЕПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ХРИСТОВОЇ В МЕЖАХ УРСР (СТАНОВ НА 1950 Р.)

Складено на основі: [331, с. 81; 392, с. 81–82; 331, с. 115; 188, арк. 1; 5, арк. 90–91, 213; 45, арк. 17–18; 356].

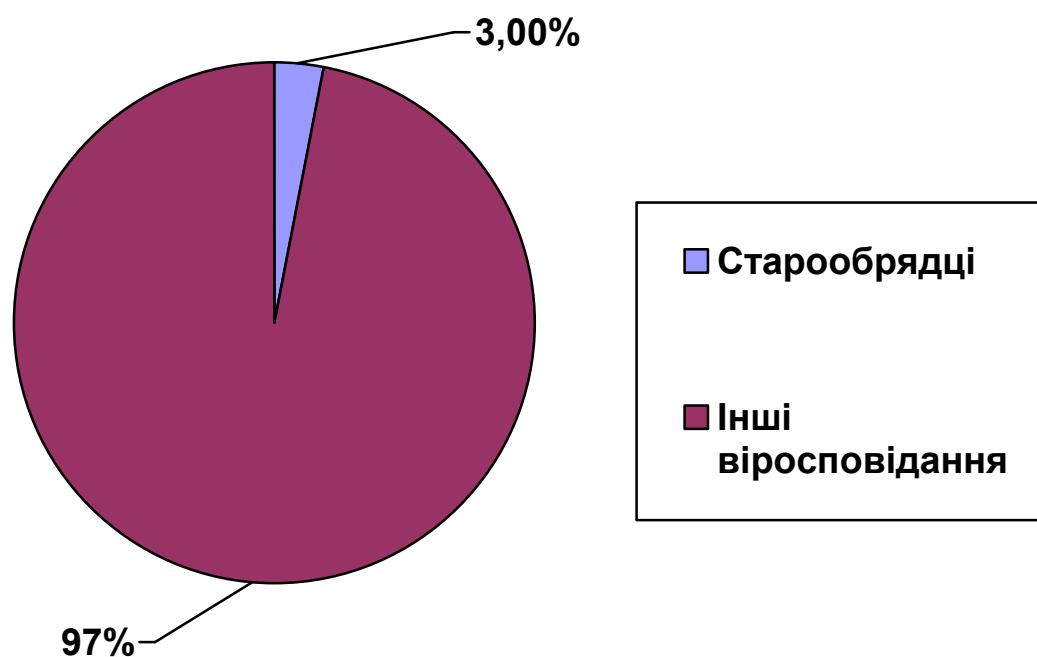
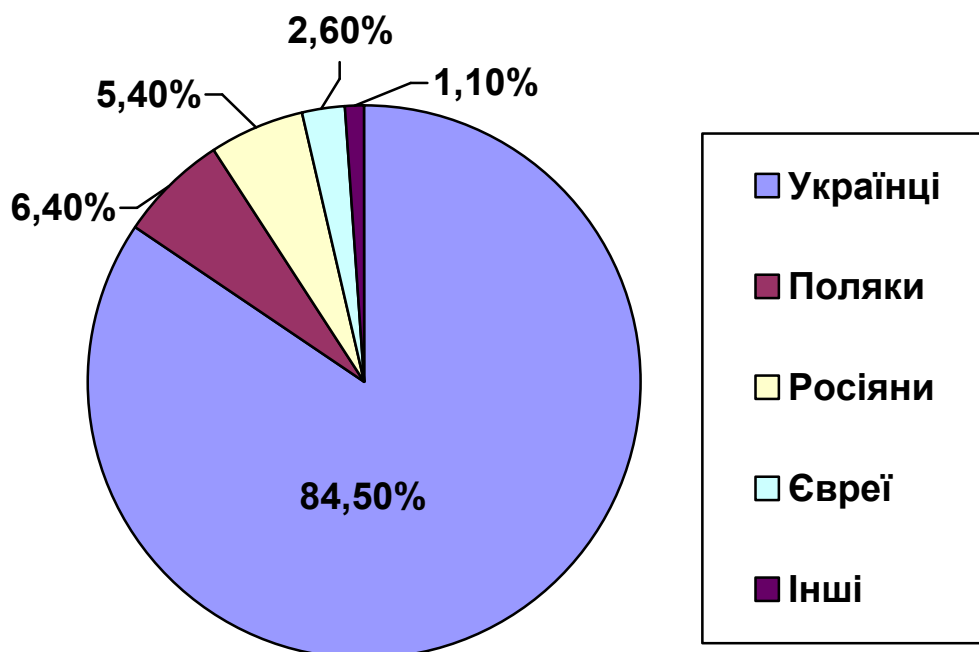
Національний склад Житомирської області у 1939 р. та частка старообрядців серед представників російської національності

* У 1939 р. населення області становило 1690489 осіб.

Складено на основі: [289, арк. 1; 355, с. 69].

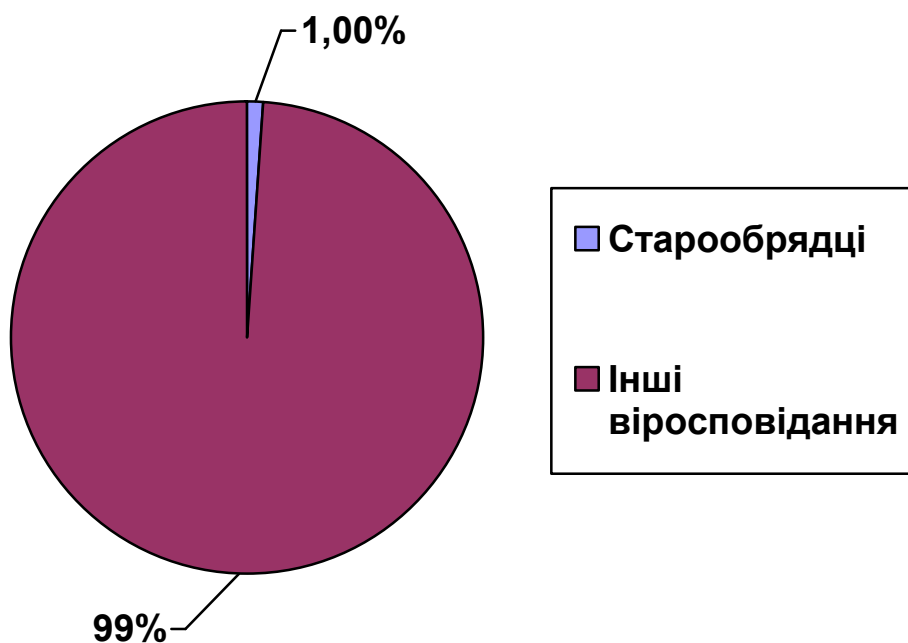
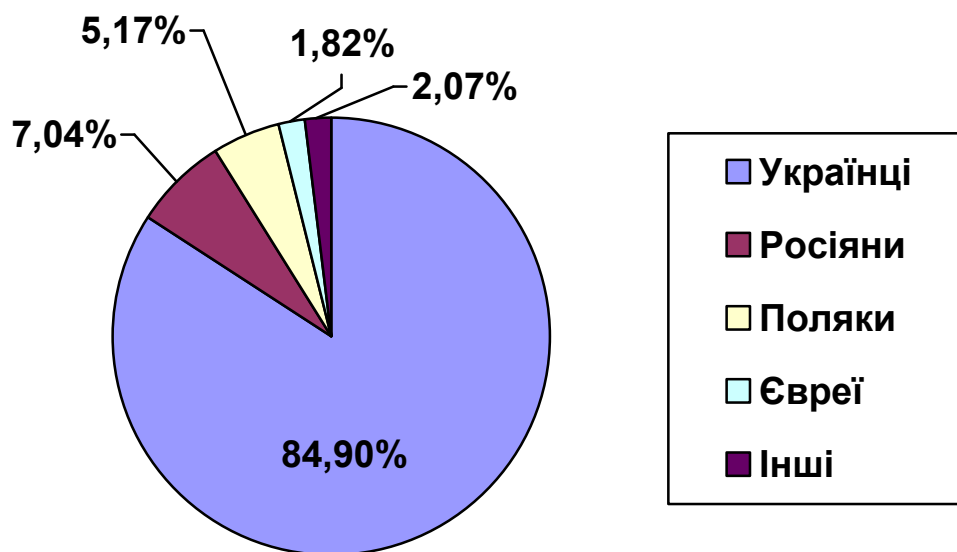
Національний склад Житомирської області у 1959 р. та частка старообрядців серед представників російської національності

* У 1959 р. населення області становило 1603604 осіб.

Складено на основі: [65, арк. 167–168; 57, арк. 186–187; 60, арк. 215; 65, арк. 149–150; 377].

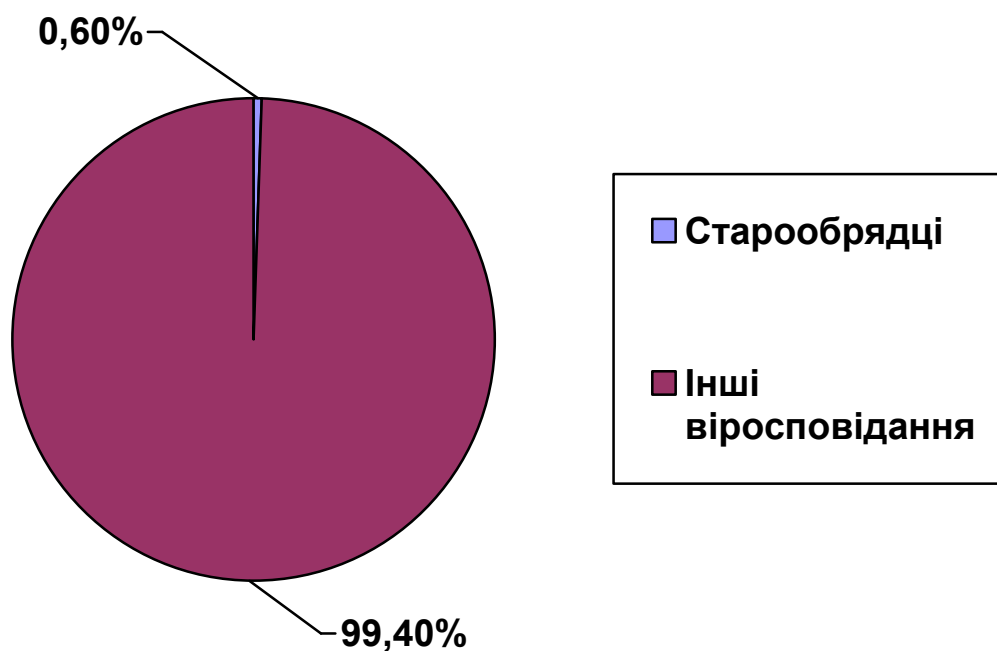
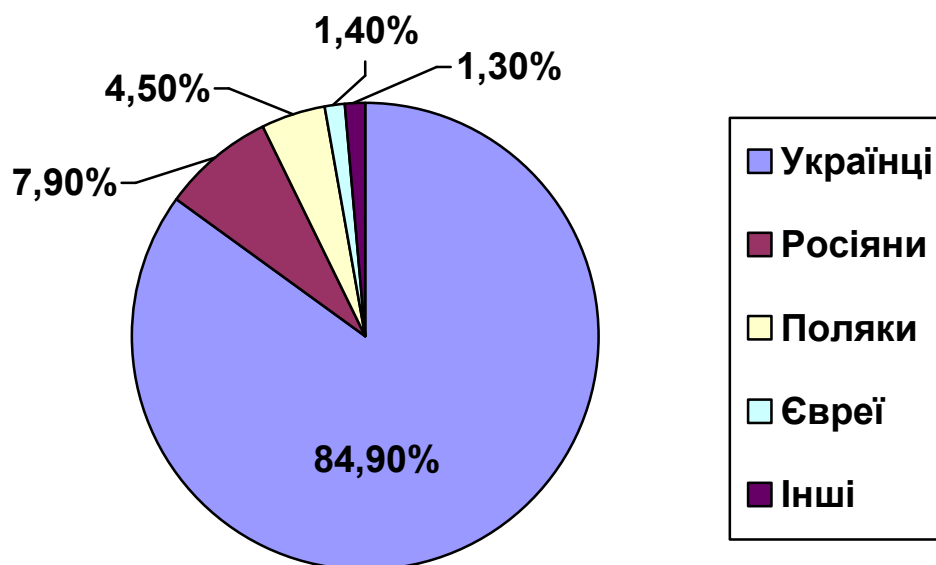
Національний склад Житомирської області у 1979 р. та частка старообрядців серед представників російської національності

* У 1979 р. населення області становило 1593592 осіб.

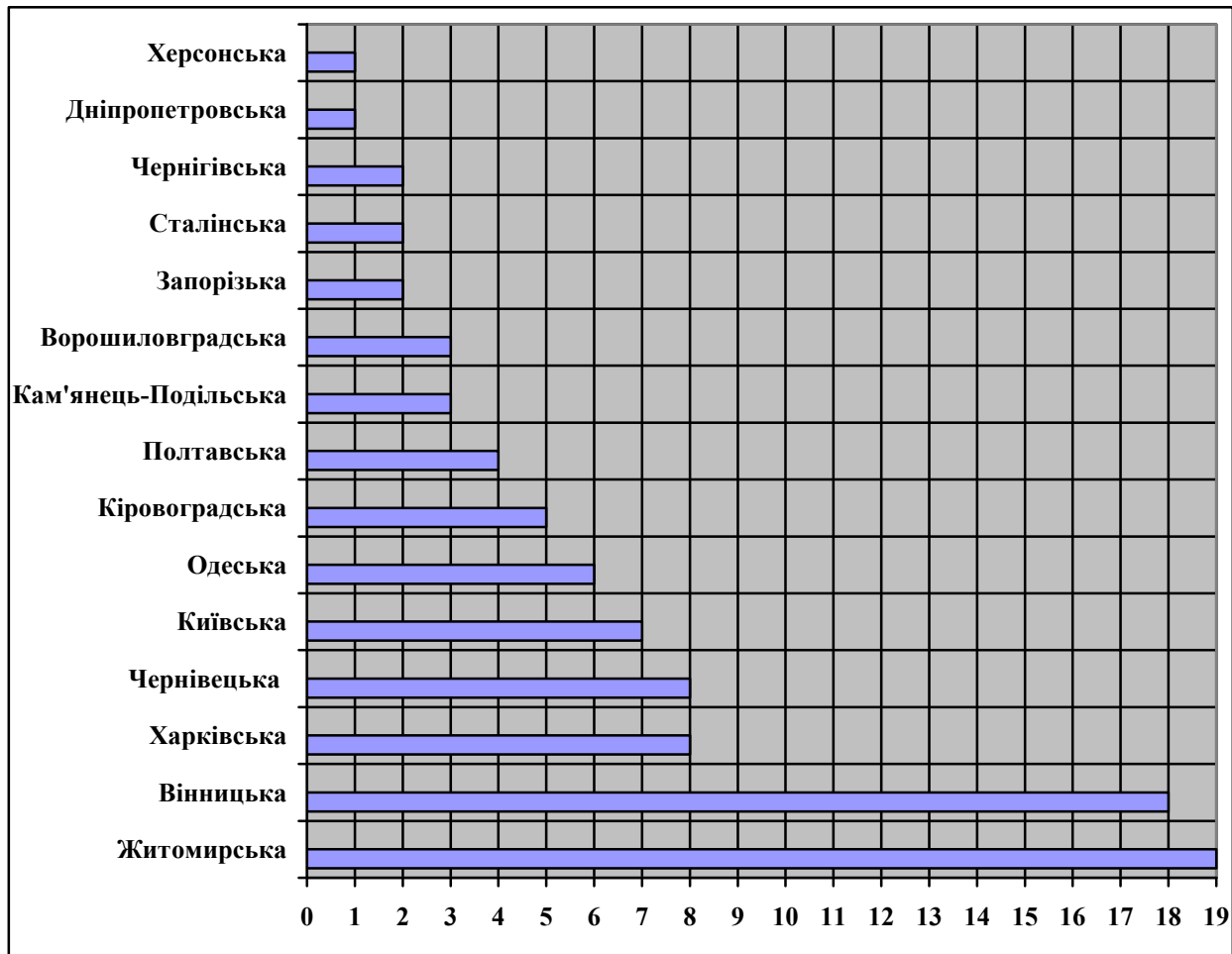
Складено на основі: [79, арк. 25–26; 137, арк. 10; 114, арк. 7–8; 115, арк. 41; 117, арк. 6, 10; 118, арк. 51–52; 120, арк. 4–5; 121, арк. 38, 40, 46; 123, арк. 7–8; 124, арк. 45, 54, 61; 126, арк. 9; 127, арк. 29, 49, 63; 129, арк. 7; 130, арк. 68, 79; 133, арк. 5, 12, 73, 78, 79; 134, арк. 73, 77, 91; 287, арк. 1–2; 134, арк. 100; 138, арк. 86–87, 93, 96; 142, арк. 73, 78, 82; 143, арк. 3; 311, с. 14, 165–166; 398, с. 102].

Національний склад Житомирської області у 1989 р. та частка старообрядців серед представників російської національності

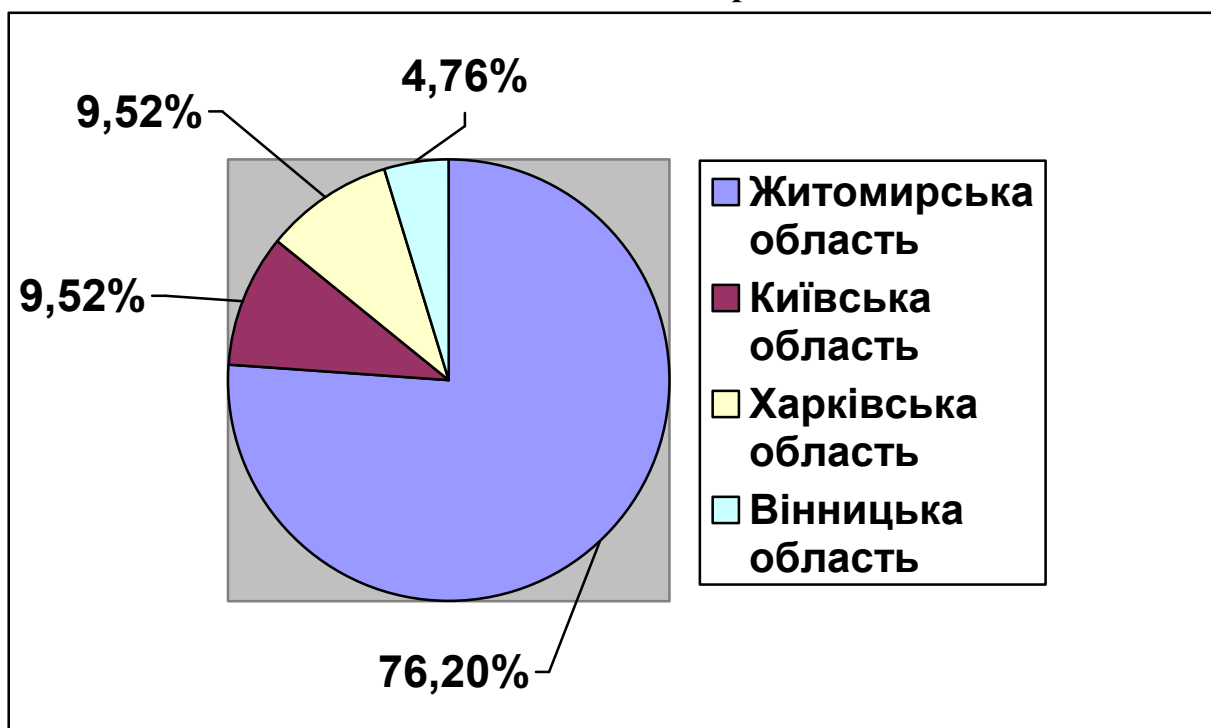
* У 1989 р. населення області становило 1545433 осіб.

Складено на основі: [91, арк. 3–4; 92, арк. 4; 93, арк. 20; 94, арк. 29; 293, арк. 1–1 зв.; 294, арк. 5; 95, арк. 19; 96, арк. 79; 98, арк. 48; 308, с. 142; 377].

Кількість зареєстрованих старообрядницьких громад по областях УРСР станом на 1945 р.

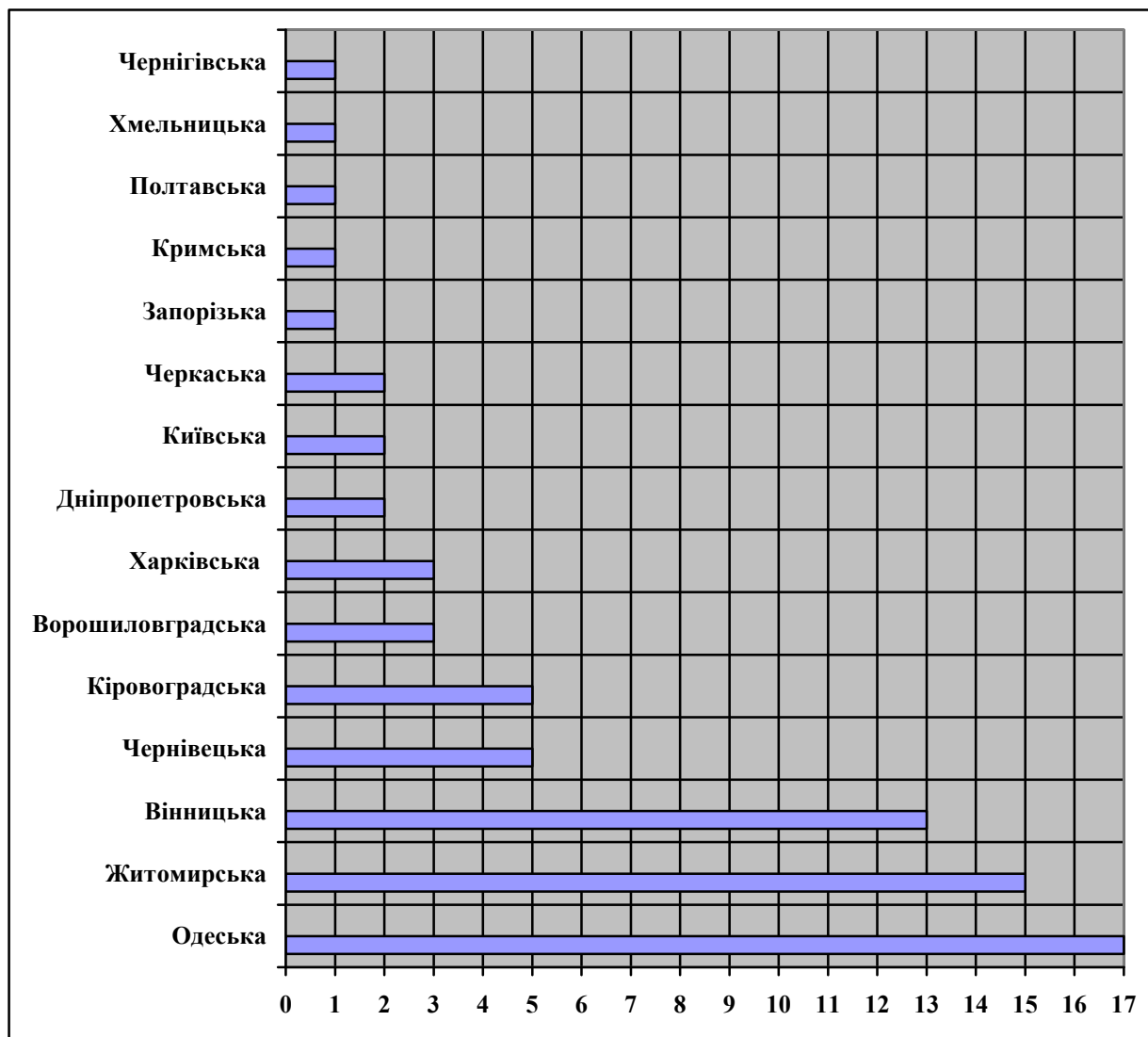
Складено на основі: [1, арк. 196].

**Співвідношення громад старообрядців-безпопівців по областях України
станом на 1950 р.**

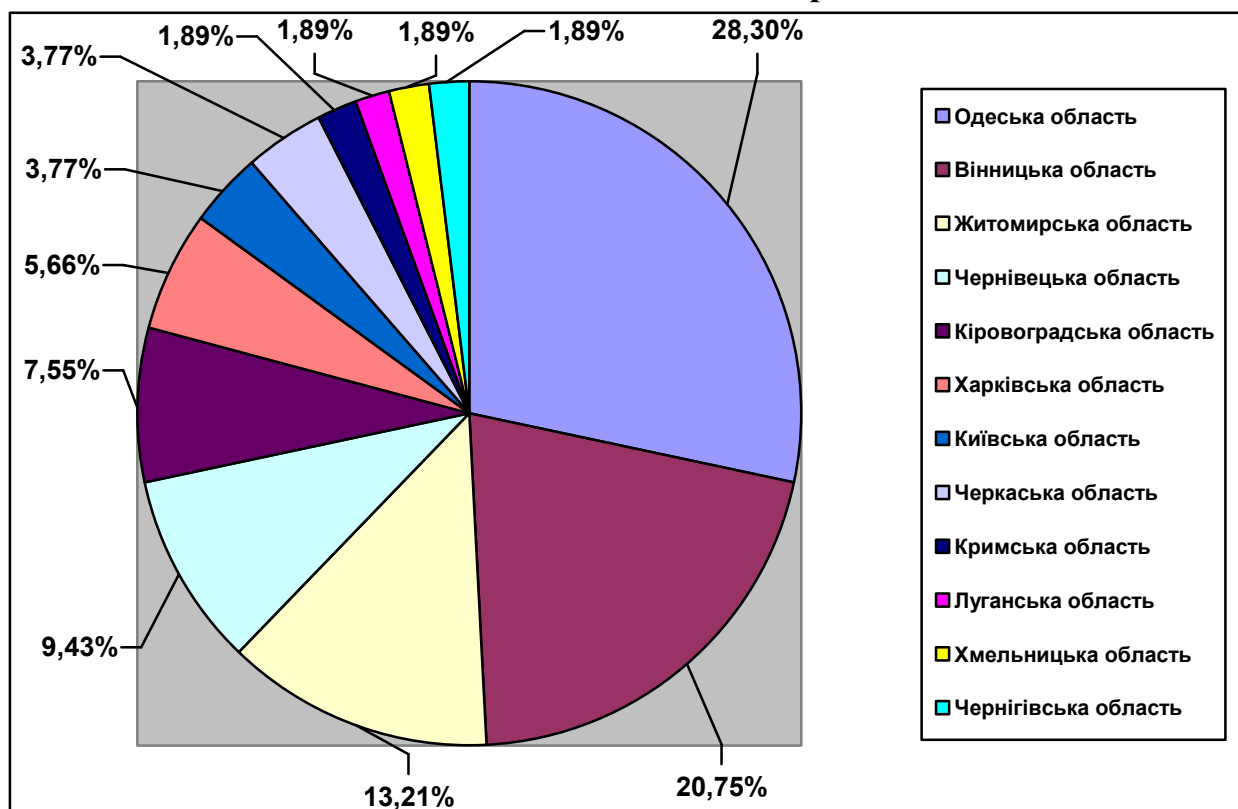
Складено на основі: [5, арк. 91].

Кількість зареєстрованих старообрядницьких громад по областях УРСР станом на 1957 р.

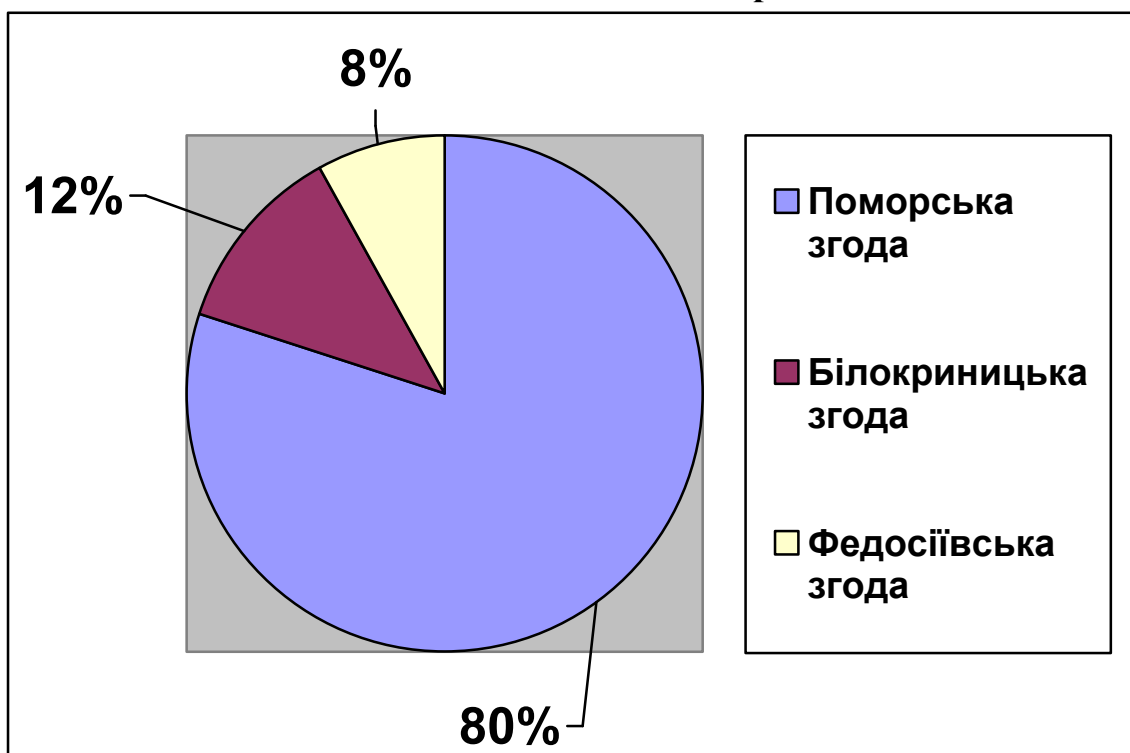
Складено на основі: [10, арк. 134].

Співвідношення старообрядницьких громад по областях України станом на 1 січня 1965 р.

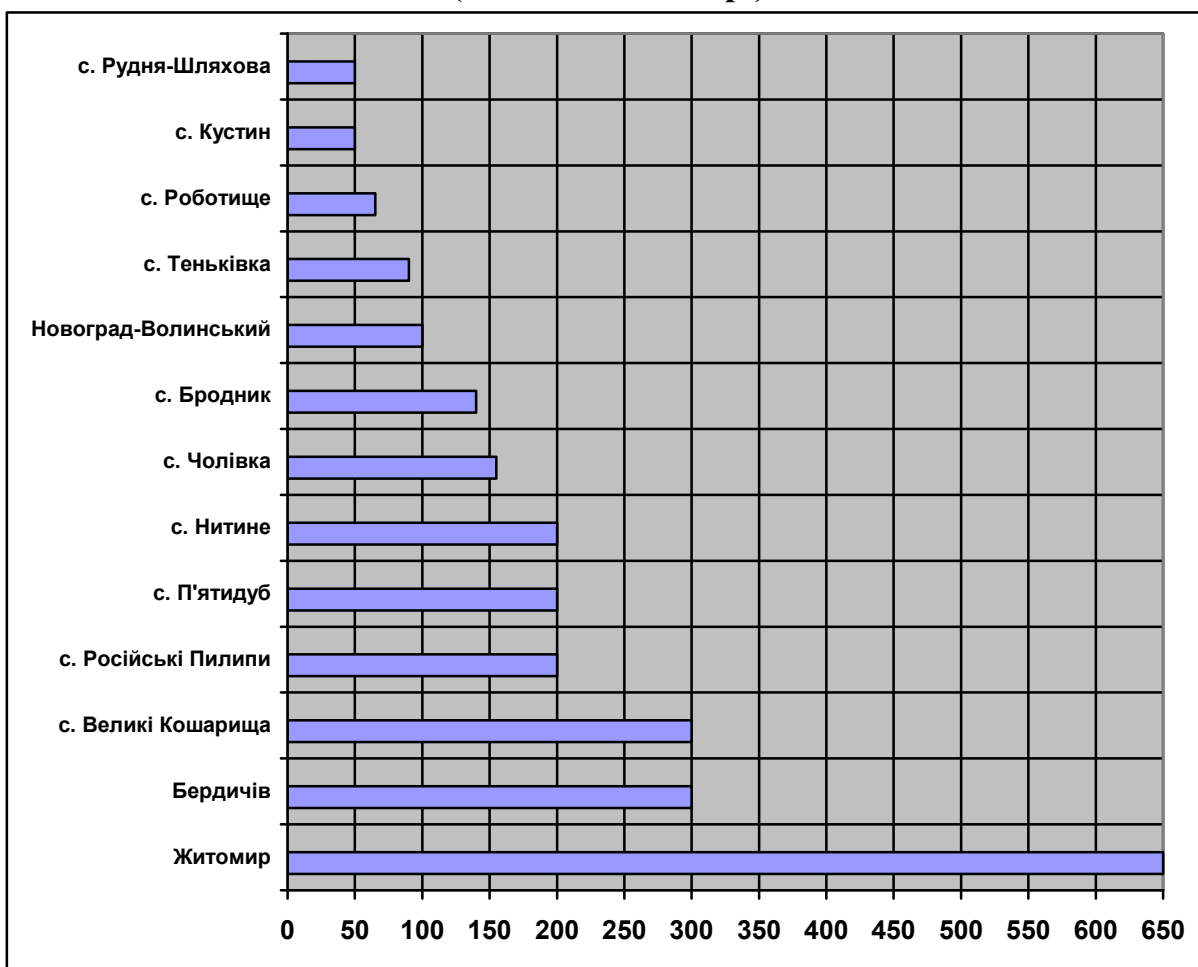
Складено на основі: [77, арк. 4–5, 22; 17, арк. 72, 127].

**Співвідношення між представниками старообрядницьких згод Житомирщини
станом на 1 січня 1960 р.**

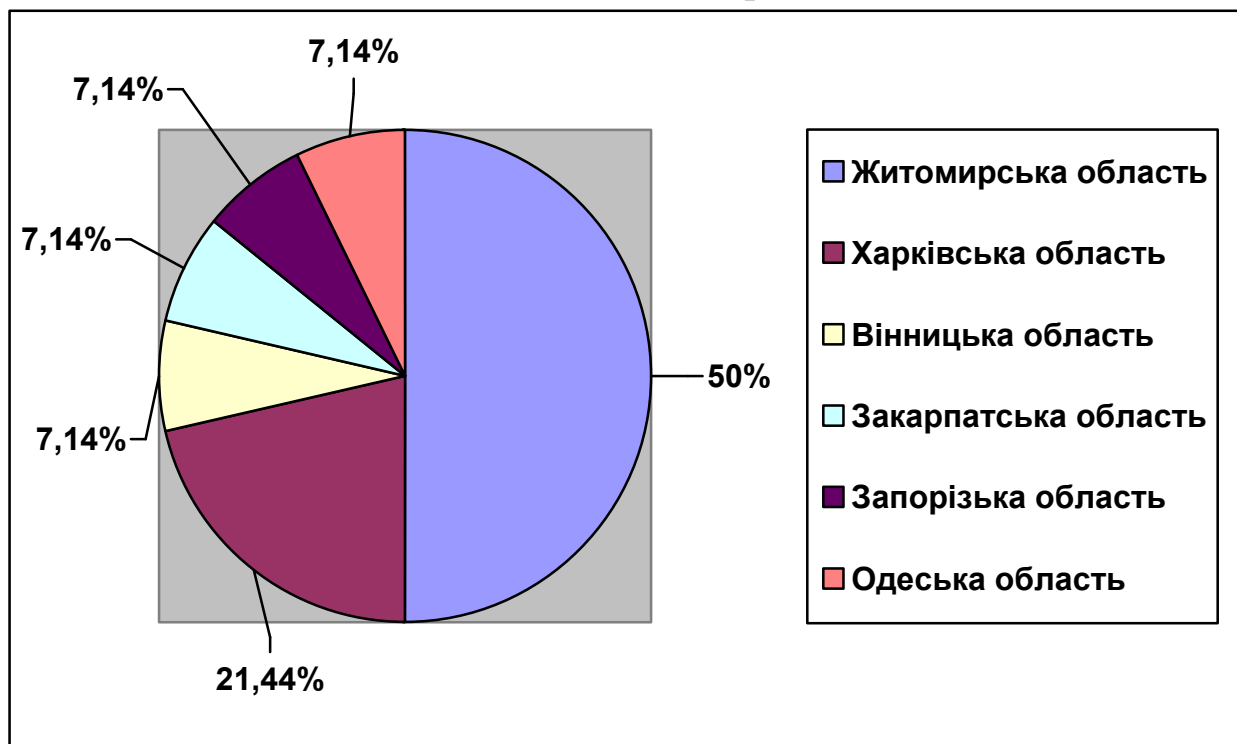
Складено на основі: [65, арк. 167–168; 57, арк. 186–187; 60, арк. 215; 65, арк. 149–150].

Кількість старообрядців у місцях компактного проживання на Житомирщині (станом на 1960 р.)

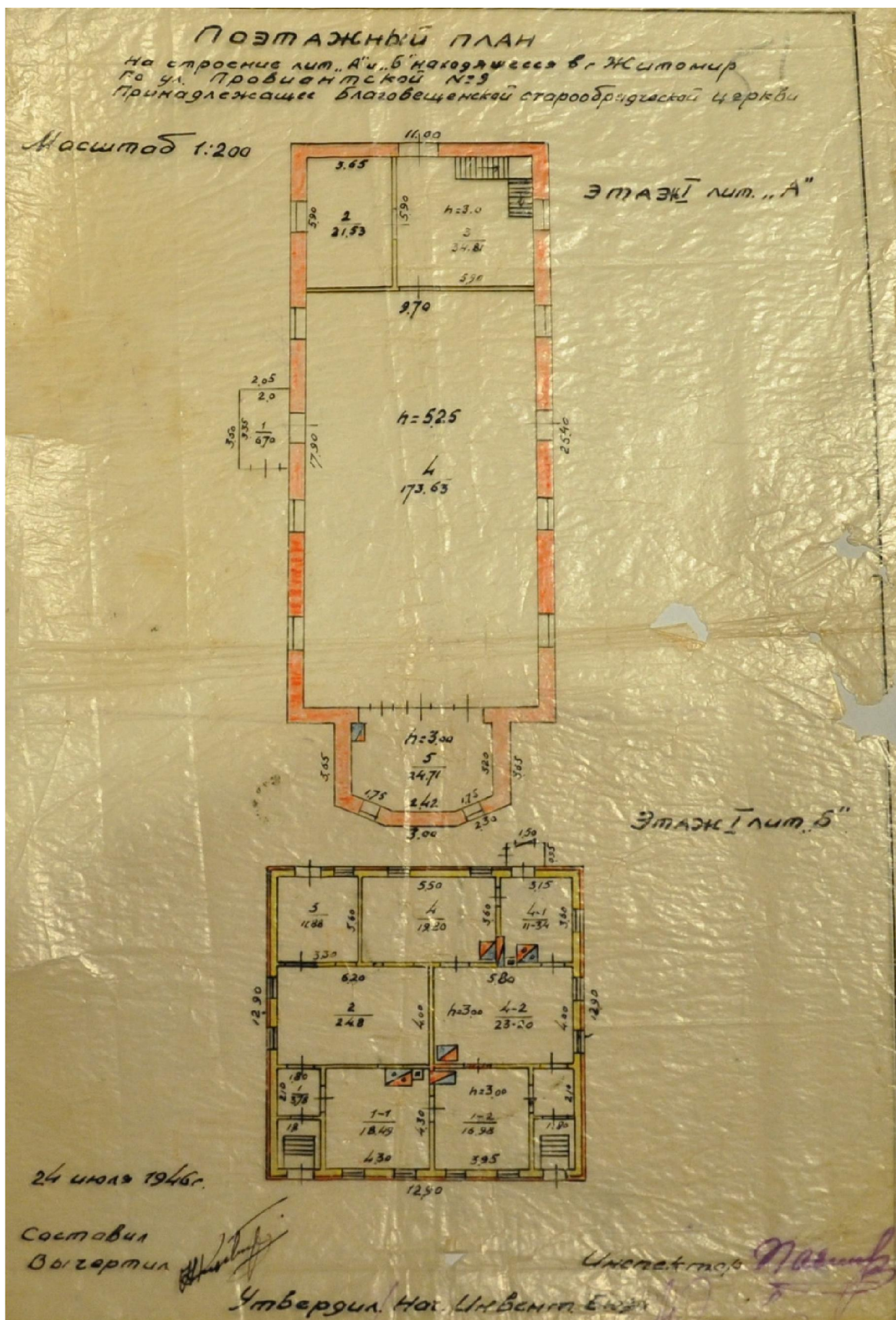

Складено на основі: [65, арк. 167–168; 57, арк. 186–187; 60, арк. 215; 65, арк. 149–150].

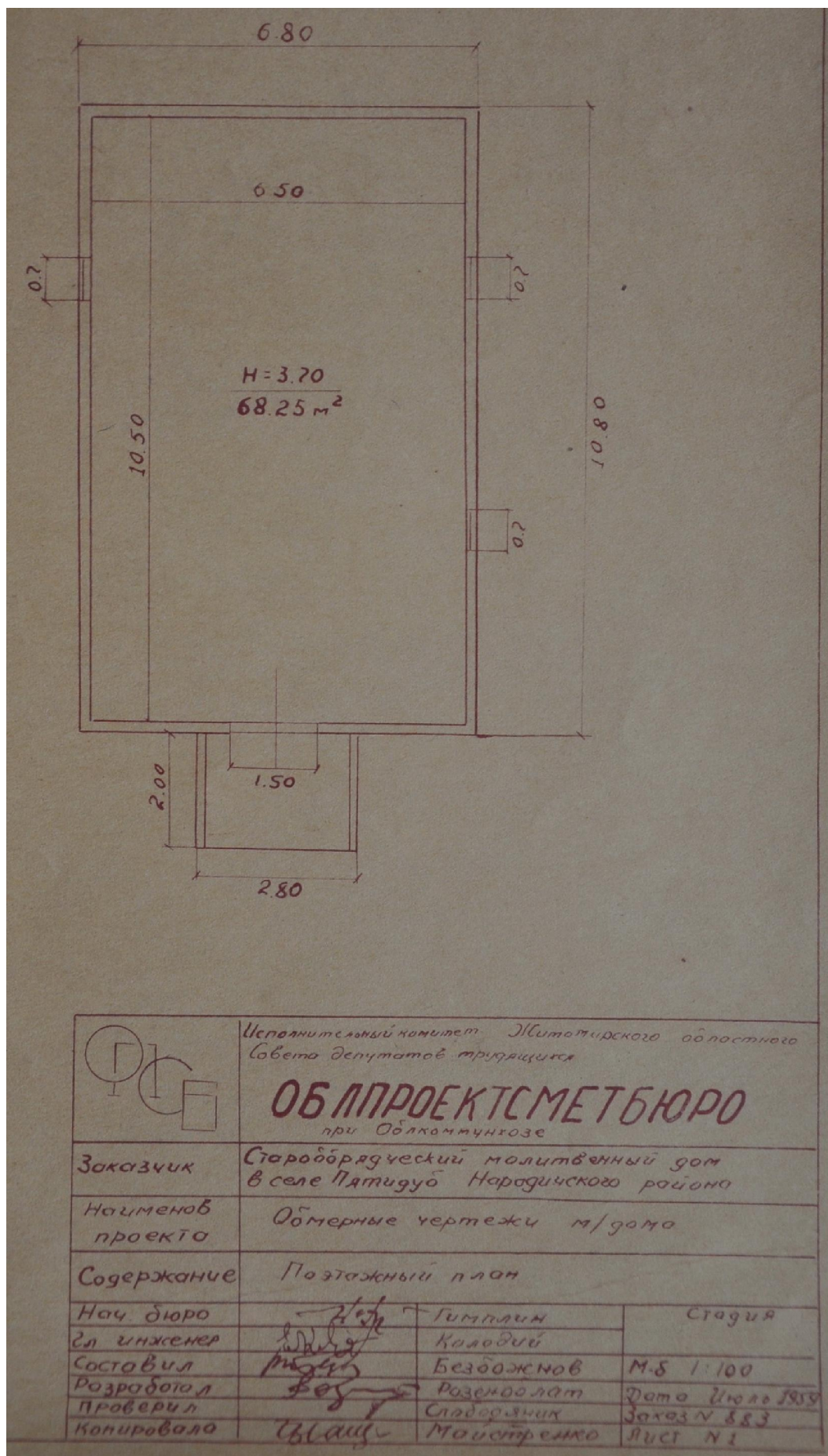
**Співвідношення громад старообрядців-безпопівців по областях України
станом на 1991 р.**

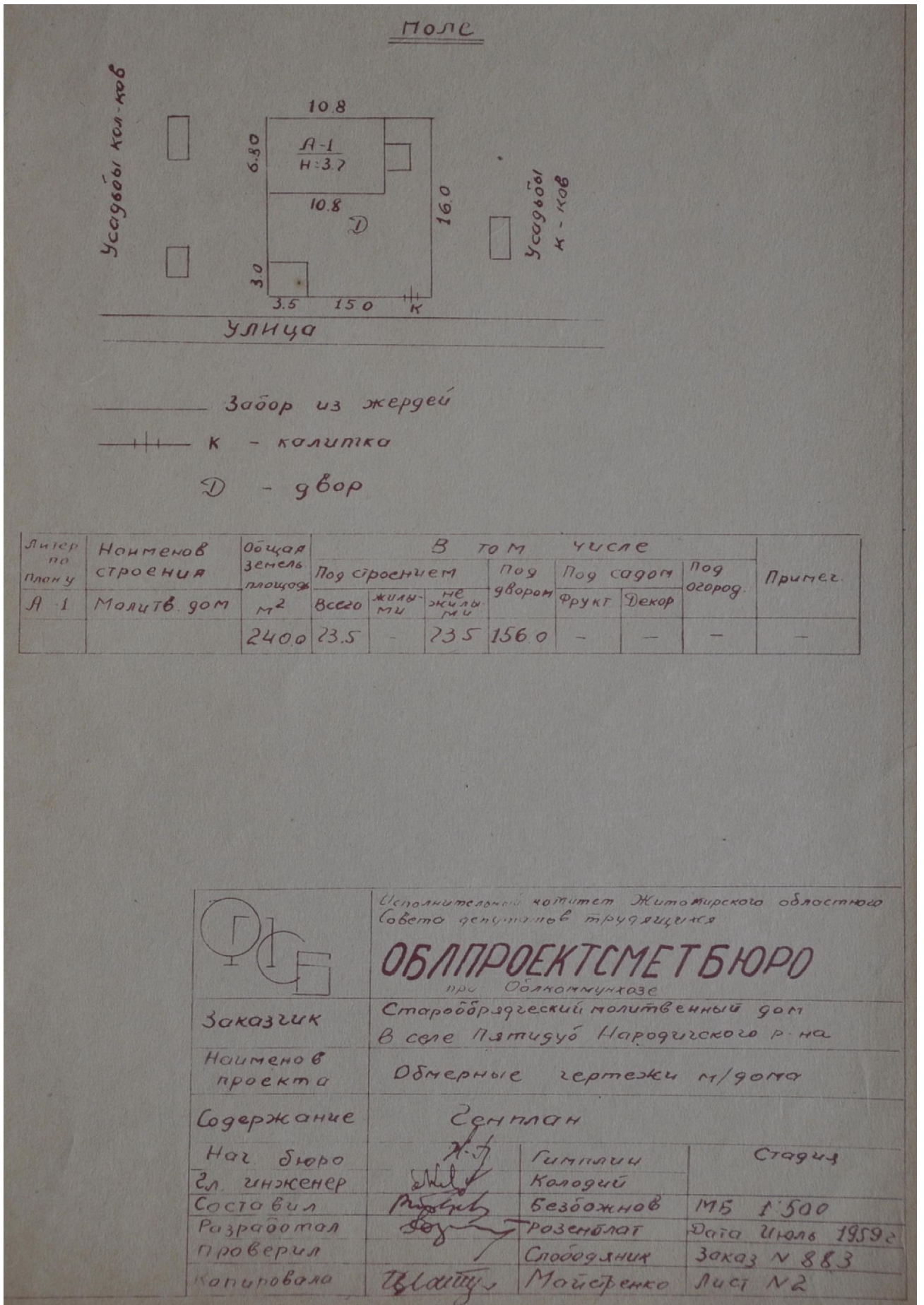
Складено на основі: [101, арк. 10, 26, 28, 31, 64, 79; 311, с. 280–281].

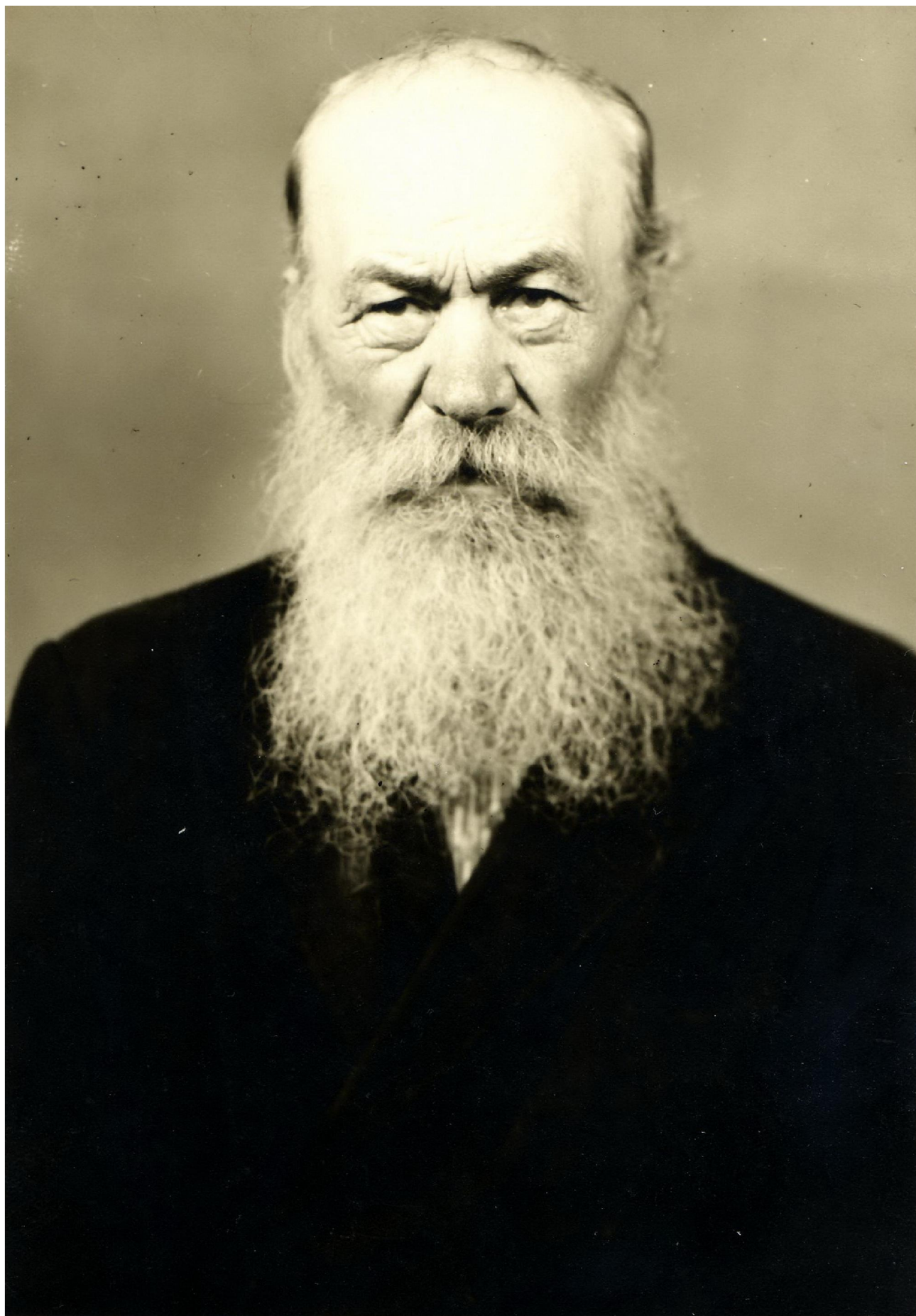
План-креслення старообрядницької (попівської) Благовіщенської церкви у м. Житомирі. 1946 р.
 Взято в: [208, арк. 2].

Поверховый план старообрядничьего молитвенного будинку в с. П'ятидуб Народицького району. 1959 р. Взято в: [251, арк. 14].

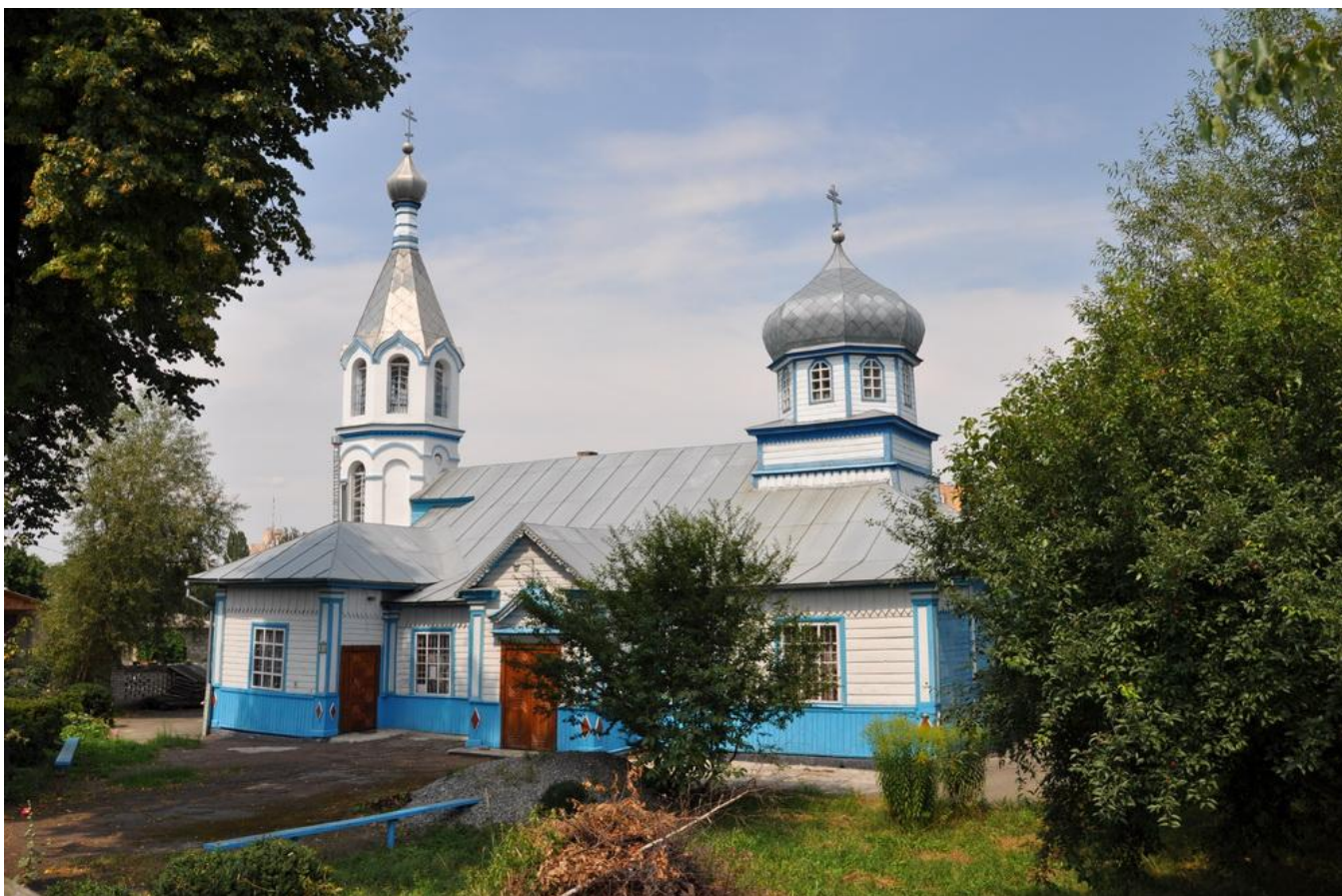
Генплан старообрядничьего молитовного будинку в с. П'ятидуб Народицького району. 1959 р. Взято в: [251, арк. 15].

Духовний наставник старообрядницької громади федосіївської згоди с. П'ятидуб Малинського району Ф.Г. Сафронов. Фото 1971 р. Взято в: [285, арк. 7].

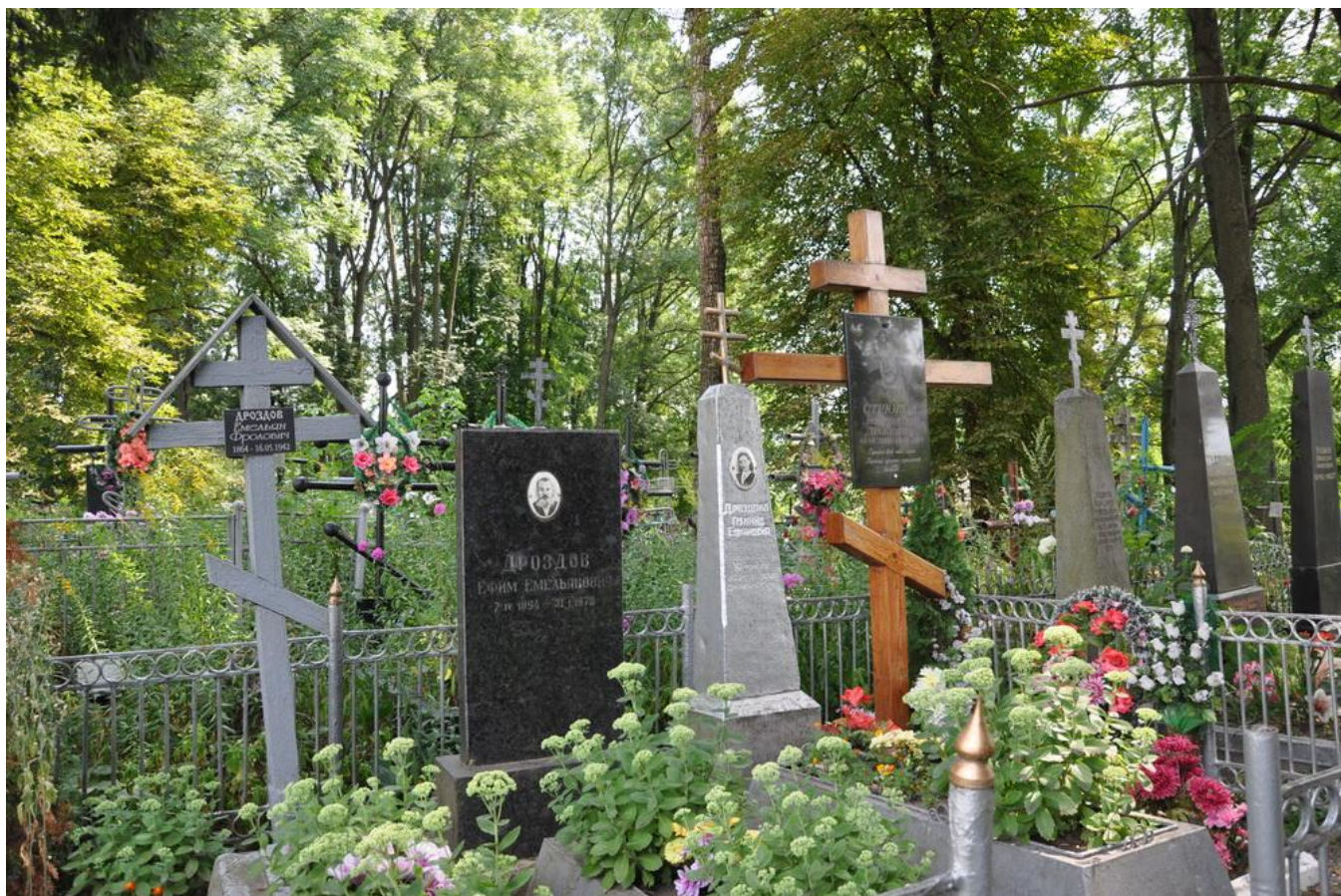
Духовний наставник старообрядницької общини поморської згоди м. Новограда-Волинського Тимофеев Г. Т. Фото 1976 р. Взято в: [288, арк. 2].

Покровська церква старовірів-поморців у м. Житомирі. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Надгробний пам'ятник на занедбаному кладовищі старообрядців-попівців у м. Житомирі. 2012 р.
Фото А.О. Сичевського.

Вигляд кладовища старовірів-безпопівців у м. Житомирі. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Вигляд кладовища* старообрядців-безпопівців у с. Мамеч Овруцького району. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

* Здебільшого на сільських кладовищах безпопівців краще зберігається традиція встановлювати дерев'яні хрести, а не гранітні пам'ятники.

Вигляд кладовища старовірів-федосіївців у с. Трудолюбівка Малинського району. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Д.П. Руденко (1944 р.н.) – наставник новоград-волинської поморської громади. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Жителька с. Теньківка Червоноармійського району, старообрядка-поморка Н.П. Горшкальова (1927 р.н.) за читанням стародруку. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Міднолите розп'яття у молитовному куточку старообрядки Н.П. Горшкальової, жительки с. Теньківка Червоноармійського району. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Старовір-поморець с. Жабче Коростенського району В.А. Кузнецов (1940 р.н.). 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Старобрядка-федосіївка с. Трудлюбівка Малинського району Д.Ф. Тимофеева (1930 р.н.). 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

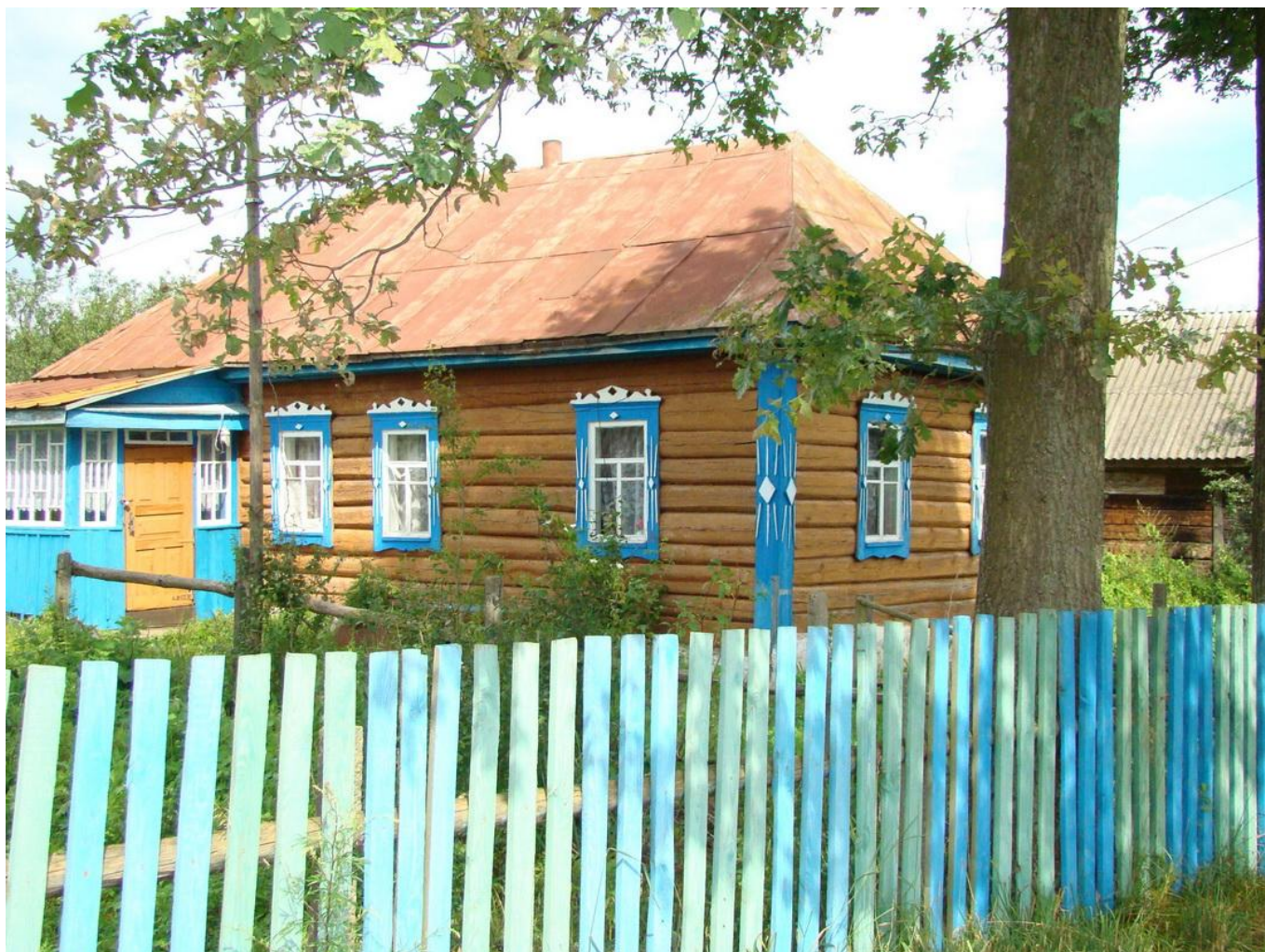
Старообрядка-поморка З.А. Щербакова (1930 р.н.), жителька с. Роботище Новоград-Волинського району. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Будинок старовірів с. Мамеч Овруцького району. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Будинок старовірів с. Мамеч Овруцького району. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.

Будинок старовірів с. Мамеч Овруцького району. 2012 р. Фото А.О. Сичевського.